

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 5/2010

Харків
«Право»
2010

Рекомендовано до друку вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 4 від 19 листопада 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол. : А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 5. – 288 с.

Засновник — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Видавець — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смоляннюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

© Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2010

© «Право», оформлення, 2010

ФІЛОСОФІЯ

УДК 340.12

В. Д. Титов, доктор філософських наук, професор

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА*

Розглянуто ключові ідеї основоположника американської філософії права Т. Джефферсона: його інтерпретація прав людини, громадянських свобод та їхнього революційного захисту, принципів самоврядування та діяльності демократичного уряду.

Ключові слова: Декларація Незалежності США, Конституція США, Біль про права, Томас Джефферсон, Джон Адамс, права людини.

Актуальність проблеми. Становлення демократії та верховенства права в Україні має супроводжуватися вивченням досвіду більш зрілих політико-правових систем, зокрема США. Враховуючи історично невеликий період існування сучасної Української держави, особливо цікавим є ранній період становлення держави і права США. Інтерес до ідей Американської революції та дискусії навколо них не слабшають як у самих США, так і в усьому світі. Яскравий виразник цих ідей — Томас Джефферсон (1743—1826), за характеристикою сучасного дослідника Б. Леві, був «найбільш філософськи обдарованим державним діячем в історії США» [12, с. 43]. Хоча Джефферсон не був академічним філософом, йому належить почесне місце в плеяді видатних діячів американської Просвіти. Він не писав учених трактатів із юриспруденції, але його думки послужили основою для формування американської політико-правової свідомості. Президент А. Лінкольн сказав: «Принципи Джефферсона є дефініціями та аксіомами вільного суспільства» [13, с. 375].

* Автор щиро дякує урядовим організаціям США — Fulbright Program in Ukraine та Kennan Institute at the Woodrow Wilson Center (Washington, D. C.) за надання можливості зібрати матеріали для цієї публікації у 2006 р.

Сам же Джефферсон заявляв: «[Наші] принципи засновані на непохитному базисі рівного права і розуму» [6, с. 379].

Аналіз наукових джерел і публікацій. Творчий внесок Джефферсона протягом останніх 150 років активно досліджується і дискутується в американській і світовій науковій літературі, що нараховує понад 5000 публікацій, спеціально йому присвячених (Дані Бібліотеки Конгресу США). Зробити їх повний огляд неможливо навіть в окремій монографії. Тому лише деякі з цих публікацій (Б. Леві, Д. Мейера, В. Вілсона) використовуються в подальшому викладі. Вітчизняному читачеві доступні деякі російські переклади праць Джефферсона («Автобіографія. Заметки о штате Вирджиния» (Л., 1978), а також фрагменти документів, вміщені в збірнику «Американские просветители» (М., 1968), «Антологии мировой философии» (М., 1972) та ін. Крім того, в різні роки виходили праці: Севостьянов Г. Н., Уткин А. И. Томас Джефферсон (М., 1976); Согрин В. В. Джефферсон. Человек, мыслитель, политик (М., 1989); Согрин В. В. Основатели США: исторические портреты (М., 1983); Печатнов В. О. Гамильтон и Джефферсон (М., 1984); Геррет Ш. Политическая философия Томаса Джефферсона (М., 1996).

Наскільки мені відомо, філософсько-правові погляди Джефферсона в українській науковій літературі ще не досліджувалися. Оскільки я мав рідкісну можливість безпосередньо знайомитися з оригінальними виданнями праць Джефферсона, далі користуюся власними перекладами цитованих пасажів, щоб не робити «перекладів з перекладів» з англійської на російську і потім на українську.

Метою статті є ознайомлення вітчизняного читача з філософсько-правовим доробком Джефферсона.

Спершу декілька біографічних даних. Томас Джефферсон народився в родині заможного плантатора у Вирджинії. Одержавши найкращу для свого часу освіту в Коледжі Вільяма і Мері (William and Mary College), Джефферсон став членом колегії адвокатів (Virginia Bar). Незабаром він звернувся до політичної діяльності та став лідером опозиції проти британського панування і за перегляд дискримінаційного та репресивного законодавства. Переконавшись у зарозумілій непоступливості королівської влади, в 1775 р. він написав «Декларацію про причини та необхідність узятися до зброї» (Declaration of the Causes and Necessities for Taking Up Arms). Як делегат Вирджинії на 2-му Континентальному конгресі він склав проект Декларації Незалежності, прийнятий у 1776 р. Не залишаючи активної діяльності в Континентальному конгресі, в 1779—1781 рр. він одночасно обіймав посаду губернатора Вирджинії, в 1784—1785 рр. разом із Джоном Адамсом був помічником Бенджаміна Франкліна в його місії у Франції, і в 1785 р. змінив його на посту посла. У 1790—1796 рр. — державний секретар у першому уряді Джорджа Вашингтона, а в 1796—1800 рр. — віце-президент в уряді Джона Адамса.

Джефферсон був першим лідером республіканської партії. Хоча сам мав велику плантацію, він критикував несправедливий розподіл багатства й наполягав на скасуванні майоратів. Розробив закон про релігійну свободу у Вірджинії і брав участь у підготовці Конституції цього штату. Як третій Президент США (1801—1809) виступав проти работоргівлі, обмежень свободи слова та дискримінації нових іммігрантів. Один з так званих Батьків-Засновників (The Founding Fathers) незалежної демократичної держави, Джефферсон хотів бачити її якомога сильною, але сильною завдяки не армії, а моральній єдності нації. У цьому він був політичним супротивником «федералістів» в уряді і плутократичного курсу Александра Гамілтона, який щиро вірив, що людьми можна управляти лише за допомогою «ціпка».

Після закінчення другої президентської каденції (до речі, добровільно відмовившись від третьої) він присвятив роки життя, що залишилися, науці, літературній праці та відкриттю Університету Вірджинії (заснований у 1825 р.). При всіх своїх заслугах Джефферсон пишався не стільки високими посадами, скільки своєю законодавчою й просвітительською діяльністю, і побажав, щоб на його пам'ятнику було написано: «Автор Декларації Незалежності та Статуту Вірджинії про релігійну свободу, засновник Університету Вірджинії».

Беріл Леві порівнює Джефферсона з великими людьми Ренесансу — крім політичного, законодавчого і літературного талантів, він знав грецьку, латину і декілька живих іноземних мов, цікавився історією держави і права, природознавством і технікою, був видатним архітектором, скрипалем і навіть палеонтологом. На склад його політико-правового мислення вплинула британська філософська думка, особливо погляди Ф. Бекона, Локка та Ньютона, чий портрет висіли на стіні кабінету в його віллі Монтічелло. Одного разу Гамільтон запитав: хто ці люди на портретах? Джефферсон відповів, що це три найвидатніші чоловіки з усіх, хто коли-небудь жив на землі (на що Гамільтон заперечив: найвидатнішим, мовляв, був Юлій Цезарь). Джефферсонові імпонували орієнтація Бекона на експеримент, науковий метод Ньютона і спрямована на цей метод філософія Локка, вплив якого помітно в політико-правових поглядах й оцінках Джефферсона. Однак, якщо трактати Локка «Про правління» безпосередньо не вплинули на Англійську революцію 1688 р., то твори Джефферсона прямо визначали ідейний імпульс Американської революції 1776—1782 рр. Джефферсон вважав, що доктрина природних прав Локка повинна бути реалізована вже в його час як права всіх людей.

Будучи прибічником християнської етики, Джефферсон поділяв поширену в його часи доктрину деїзму — хоча Бог і *створив* людину, Він надалі *не управляє* нею. Про досить широке й ліберальне ставлення Джефферсона до питань релігії свідчить його лист із Парижа до його племінника Пітера Кара від 10 серпня 1787 р., в якому радить держатися таких принципів:

«...Відмовся від будь-якої пристрасті до новизни й винятковості думки. Дозволяй собі це ... щодо будь-якого іншого предмета, але не до релігії. <...>

З другого боку, відкидай всі страхи й забобони. <...> Твердо тримайся розуму й закликай на його суд кожен факт, кожна думка. Сміливо запитуй навіть про існування Бога, тому що, якщо він є, він повинен ще більше схвалити повагу розуму, ніж сліпий страх. <...> Якщо це дослідження скінчиться переконанням, що Бога немає, ти знайдеш спонування до чесноти в зручності й задоволенні. <...> Твій власний розум — єдиний оракул, даний тобі небом, і ти відповідальний не за правильність, а за чесність рішення» [8, с. 258, 260—261].

Сам Джефферсон наприкінці життя зіставив грецький, латинський, французький та англійський тексти Нового Завіту і склав власний екстракт. Його метою було усунення різночитань і перекручувань Писання. Він думав, що Новий Завіт було написано малограмотними апостолами, які часто не розуміли думки Ісуса та неввірно подали його вчення, та вважав, що його коротка версія Біблії [15] щонайкраще виразить моральний кодекс, якому насправді вчив Ісус. Дослідження Біблії не було самоціллю для Джефферсона — він шукав і знайшов підтвердження того, що біблійні закони не були частиною загального права Англії та відповідно не повинні ставати частиною загального права США [3].

Характерно, що при написанні проекту Декларації Незалежності за порадою Б. Франкліна Джефферсон замінив слова «святі й беззаперечні» (sacred and undeniable) стосовно прав людини словами «самоочевидні» (self-evident), вважаючи, що їхньою основою є «здоровий глузд і совість суб'єкта» [4, с. 25]. Як відзначає Б. Леві, крім посилань на здоровий глузд як на критерій політико-правових оцінок, вплив Локка на розуміння Джефферсоном прав людини виявляється навіть у їхньому переліку, куди Джефферсон включив згадувані Локком базові права на «життя, свободу, здоров'я та власність» (life, liberty, health and property), які в «Декларації Незалежності» стали звучати як «самоочевидні права на життя, свободу та прагнення до щастя». (З огляду на той факт, що Джефферсон протягом тривалого періоду зустрічався в Америці і Франції з Т. Пейном, не можна виключити й більш пізнього впливу пейнівської інтерпретації «здорового глузду», що сходить до традицій шотландської школи, заснованої Томасом Рідом.)

Хоча Джефферсон виводить «справедливі влади» (just powers) уряду зі згоди керованих, на відміну від Руссо у нього немає згадування про соціальний контракт. За задумом Декларації, жоден правитель не може стояти вище або виступати як би «навпроти», тобто бути незалежною, рівноправною з народом і самодостатньою стороною в будь-якому віртуальному контракті. Адже всі люди народжені рівними!

В американській літературі широко цитується лист Джефферсона з Парижа від 30 січня 1787 р. до Джеймса Медісона (згодом четвертого Президента США), у якому в стислому вигляді викладено його філософсько-правові й політичні погляди:

«Суспільства існують у трьох досить різних формах: 1) без уряду, як у наших індіанців; 2) з урядом, на який воля кожного має прямий вплив, як у випадку з Англією в меншому ступені, а в наших Штатах — у більшому; 3) з урядом сили, як у всіх інших монархіях та у більшості інших республік. Щоб одержати уявлення про тяжке існування останніх, їх варто розглянути. Це правління вовків над вівцями. Для мене не ясне питання, чи не є кращим перше суспільне становище. Але, думаю, що воно не підходить до численного населення. У другому стані багато блага. При ньому маси людей насолоджуються дорогоцінною свободою й щастям. Воно також має свої пороки; основний з них — занепокоєння. Але зрівняйте його з утиском при монархії, і цей порок виявиться нічим. *Malo periculosam libertatem quam quietam servitutem*. [Я віддаю перевагу небезпечній свободі, безтурботному рабству]. Це зло навіть породжує добро. Воно запобігає виродженню уряду і підпитує спільний інтерес до суспільних справ. Я вважаю, що невеликий бунт час від часу — гарна справа і так само необхідна в політичному світі, як бурі у світі фізичних явищ. <...> Це — ліки, необхідні для доброго здоров'я уряду» [5, с. 64—65].

У листі до Вільяма Шорта, коментуючи якобінський терор, Джефферсон заявляв: «Свобода всього світу залежала від цієї боротьби, і чи був коли-небудь такий приз виграним з такою малою долею безневинної крові? Мої власні прихильності були глибоко поранені [загибеллю] деяких мучеників у цій справі, але радше, ніж вона потерпіла б невдачу, я [волів] би бачити половину землі спустошеною; якби в кожній країні залишилося б тільки по Адаму та Єві, і залишилося вільними, це було б краще, ніж те [становище], що є тепер» [10, 10].

Завдяки цьому висловлюванню великого американця (та, ймовірно, ще й під впливом постмодернізму) в наші часи з'явилися досить дивні оцінки його поглядів. Д. Мейер (David Mayer), професор права в Столичному Університеті Колумбуса (Огайо) протестує проти них в есе «Забуті основи філософії Джефферсона» [14]. Безпосереднім приводом для цього послужила книга ірландського автора К. К. О'Брайєна (Conor Cruise O'Brien. *The Long Affair: Thomas Jefferson and the French Revolution*, 1998), в якій говориться: «Державний діяч двадцятого сторіччя, яким Томас Джефферсон у січні 1793 р. захопився б найбільше — це Пол Пот» (цит. за Мейером). Але ж Пол Пот, очільник тоталітарного кампучійського уряду, винен за вбивства майже половини з восьми мільйонів чоловік населення його країни! Як зазначає Мейер, О'Брайєн виявився не самотнім у його ексцентричній оцінці. Рецензуючи його книгу вже в американському *National Review*, Ф. Макдоналд (Forrest McDonald), консервативний історик американської революції, підтримав О'Брайєна, заявивши, що той «точно вцілів», а колумніст видаваного у Вашингтоні консервативного журналу *Times* Р. Грен'є (Richard Grenier), коментуючи книгу О'Брайєна, пішов ще далі, порівнявши Джефферсона з Генріхом Гіммлером!

Ми зустрічаємося тут з типовою для постмодерністів спробою дискредитувати ідеали Просвіти і самої концепції прав людини, реалізація яких у часи Джефферсона пролягала винятково через революцію з усіма її витратами і рішучістю відстоювати її ідеали навіть ціною власного і ціною чужого життя.

За Джефферсоном, люди в кожному поколінні вільні самі вирішувати, чи підтримувати їм існуючий уряд. Уряд не є стороною в контракті, який він може спробувати звернути проти людей. Він складається з функціонерів, яким народ усього лише тимчасово довірив владу. У цьому й полягає зміст демократії як дійсного «правління народу, через сам народ і для народу» (формула Джефферсона). Оскільки ніколи не було ніякого «первинного контракту» (an original contract), остільки жодне покоління не може зв'язати своїх спадкоємців будь-якими зобов'язаннями перед урядом — «Нами не повинна правити мертва рука з минулого». Джефферсон уважав, що основою для нового уряду повинна бути навіть не Конституція, а «просто дух нашого народу». Оскільки нові покоління приходять кожні 20 років, Джефферсон припускав, що кожні 20 років повинен відбуватися «подібний до грози, що освіжає повітря» перегляд політико-правових підстав суспільства, що відповідає новим уявленням про бажаний соціальний порядок.

Як і Локк, Джефферсон виходив з того, що рівність є даною від природи обставиною, тоді як навіть визнаний усіма сучасниками за радикала Дж. Бен-там уважав рівність скоріше недосяжним ідеалом, ніж природним станом, і на цій підставі відкидав саму концепцію природних і невідчужуваних прав [1]. Американський же мислитель думав, що рівність у соціальному сенсі є безперервне намагання реалізувати безперервну мету. Всі люди рівні від народження, але одержана (або не одержана) потім освіта визначає виникаючу згодом нерівність.

Логіка «Декларації Незалежності» вела до скасування рабства, і Джефферсон припускав включити це положення в остаточний текст. Але делегати від рабовласницьких колоній Південної Кароліни та Джорджії були проти, і Джефферсонові довелося відступити.

Він бачив в освіті та особливо в самоосвіті ключ до здійснення всіх його пропозицій. Насамперед це стосується самої можливості самоврядування — люди повинні багато знати і вміти, аби управляти собою. Як видно з його листа до П. Кара від 10 серпня 1787 р., Джефферсон невисоко цінував формальну академічну освіту і радив розвивати здатності до самостійного мислення, особливо в питаннях моралі, права і політики. Він писав:

«3. Моральна філософія. Я думаю, що відвідувати лекції на цю тему — загублений час. Той, хто створив нас, був би нікчемним майстром, якби він правила нашого морального поведіння зробив результатом науки. <...> Людина була створена для суспільства. Тому її моральність створена із цією ж метою. Вона була наділеною почуттям справедливого й несправедливого

тільки у зв'язку із цим. Це почуття така ж частина її природи, як слух, зір, дотик. <...> Моральне почуття або совість така ж частина людини, як ноги або руки. Воно дано всім людям у більшому або меншому ступені, як сила членів дана їм у більшому або меншому ступені. Його можна підсилити тренуванням, як будь-який орган» [8, с. 257].

Тому Джефферсон поставив політичне завдання шукати й підтримувати «чесноту і талант». Йому належить широко цитоване в Америці виречення: «Найкращим є той уряд, що найменше править». До цього висновку його привів особистий досвід спостереження за роботою державного апарату. Вже на схилі віку в листі до В. Ладлоу (William Ludlow) Джефферсон писав: «Я думаю, що у нас набагато більше урядової машинерії, ніж необхідно, занадто багато паразитів, що живуть за рахунок трудящих. Я думаю, що вона могла б бути спрощена заради полегшення долі тих, хто її утримує» [9, с. 76]. Будучи прихильником республіканських та егалітаристських ідеалів, Джефферсон був послідовним супротивником їхнього послаблення та перекручування. Головний зміст республіканізму він бачив у тому, щоб ефективність уряду визначалася не «консолідацією або концентрацією влади, а її розподілом» [2, с. 122]. Його основний аргумент був вчасно оцінений і прийнятий як аксіома в Америці: «Якби ми керувалися директивами з Вашингтона, коли сіяти й коли жати, у нас незабаром не стало б хліба» [ibid.]. Через сотню років цей принцип децентралізації було зігноровано радянською владою, що й обернулося трагічними наслідками для СРСР та особливо для народу України.

Основна ідея Джефферсона полягала в прогресі самоврядування вільних людей і Білля про Права, інтерпретованого незалежним судом, що матиме більше довіри, оскільки визначатиметься «вченістю й чесністю (integrity)» суддів.

Сам цей Білля не був частиною первинної Конституції, підготовленої делегатами, серед яких було багато правників. Він був доданий тільки згодом (перші 10 поправок), коли деякі делегати відмовилися підписувати Конституцію, якщо він не буде доданий. Джефферсон писав із Франції, що потрібно додати низку виправлень до Конституції і бути готовим до того, що їх буде ще більше.

Незабаром після прийняття Білля про права виникли обставини, що вимагали його застосування.

Наприкінці президентської каденції Дж. Адамс, прагнучи посилення федерального уряду та намагаючись послабити передвиборні позиції Джефферсона, представив конгресові два законопроекти — «Акт про заколот» і «Про ворожих іноземців» (Sedition and Alien Acts).

«Акт про заколот» [16] було прийнято конгресом 10 червня 1798 р. і на четвертий день затверджено Адамсом. Відповідно до цього закону будь-яка особа, що пише, публікує, допомагає в тому чи іншому або заохочує до того,

що може бути визнано «помилковим, скандальним або шкідливим» для уряду Сполучених Штатів, палат конгресу чи президента, сприяє розколу федерації — підлягала судовій відповідальності. Особам, визнаним винними в «змові, підбурюванні та бунті», загрожувало тюремне ув'язнення від 6 місяців до 5 років і штраф до 5 тис. доларів; «ганебний і злісний наклеп» спричиняв тюремне ув'язнення до 2 років і штраф до 2 тис. доларів. Перед США в повний ріст постала перспектива перетворитися на поліцейську державу. Тому на початку XX ст. майбутній президент США В. Вільсон (Woodrow Wilson) писав, що цим законом підірвалися самі коріння свободи слова та преси [18, с. 151].

Закон про ворожих іноземців від 25 червня 1798 р. [17] було спрямовано проти імігрантів, які ще не натуралізувалися, але вже виявили себе супротивниками уряду. Цей закон передбачав їхню примусову депортацію із країни, якщо були підозри, що вони «становлять загрозу для миру і безпеки країни» або що є «розумні підстави» підозрювати їх у намірі «затівати зрадницькі та секретні махінації проти уряду США». Непокоря наказу про депортацію спричиняла тюремне ув'язнення на строк до 3 років. Додатковим законом від 18 червня 1798 р. строк натуралізації збільшувався з 5 до 14 років, вводилися прискіплива реєстрація «іноземців» та їхній обов'язок надавати про себе будь-які відомості, включаючи «ганебні».

Джефферсон від імені легіслатури Вірджинії негайно подав протест проти цих законів, оскільки відповідно до Конституції США «конгрес не має влади над пресою», а також не може зневажати «належною правовою процедурою». У підсумку адміністрації Адамса довелося зважати на цей протест: кількість заарештованих не перевищувала 25 чоловік, засуджених було й того менше. Коли ж у 1800 р. Джефферсона обрали Президентом США, однією з його перших акцій стало демонстративне скасування репресивних законів 1798 р.

Для сучасної України залишається актуальною ключова ідея Джефферсона: «Вся робота уряду зводиться до мистецтва бути чесним» [11, 209]. На превеликий жаль, ми не можемо сказати, щоб усі наші політики дотримувалися цього простого і абсолютно необхідного принципу.

Від нашого уряду ми постійно чуємо, що потрібно рятувати банківську систему, а від попереднього Президента з посиланням на Конституцію України — що контроль над Національним банком є його виняткова прерогатива. Джефферсон думав інакше: «Якщо американський народ коли-небудь дозволить банкам контролювати емісію своєї валюти, то спочатку за допомогою інфляції, а потім — дефляції, банки і корпорації, які виникнуть навколо них, позбавлять людей усього майна, а їхні діти виявляться безпритульними на континенті, яким заволоділи їхні батьки. Право випускати гроші повинно бути відняте у банків і повернуто конгресові (в наших умовах. — Верховній Раді України. — *В. Т.*) і народові, якому воно належить. Я щиро думаю, що банківські інститути більше небезпечні для свободи, ніж регулярні армії». [7, с. 23].

У справедливості цих слів як американцям, так і всьому світові довелося переконалися і під час катастрофічної кризи кінця 1920-х — 1930-х років, і під час сучасної кризи, що розпочалася у 2008 р. знову ж із Америки.

Я не маю можливості розглянути й тим більше прокоментувати в короткій статті ідеї Джефферсона в усій їхній повноті. Якись із них, можливо, застаріли; якись зберегли свою значущість, але їх неможливо реалізувати «тут» й «тепер». Головне — повернути увагу до них і по можливості врахувати в сучасній українській ситуації.

ЛІТЕРАТУРА

Скорочення: WTJ — The Writings of Thomas Jefferson. Definitive edition. Albert Ellery Bergh (ed.). — Washington, D.C. : The Thomas Jefferson Memorial Association of the United States, 1907.

1. Bentham, J. Critique of the Doctrine of Inalienable, Natural Rights [Text] / Jeremy Bentham / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ditext.com/bentham/bentham.html>
2. Jefferson, T. Autobiography [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. I. — P. 1—164.
3. Jefferson, T. Letter to Dr. Thomas Cooper. February 10, 1814 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. XIV. — P. 85—98.
4. Jefferson, T. Letter to Ezra Stiles, December 24, 1786 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ Vol. VI. — P. 25—26.
5. Jefferson, T. Letter to James Madison. January 30, 1787 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ . — Vol. VI. — P. 63—73.
6. Jefferson, T. Letter to James Sullivan, 1797 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. IX. — P. 376—379.
7. Jefferson, T. Letter to John Taylor. May 28, 1816 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. XV. — P. 17—23.
8. Jefferson, T. Letter to Peter Carr. August 10, 1787 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. VI. — P. 256—262.
9. Jefferson, T. Letter to William Ludlow, September 6, 1824 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. XVI. — P. 74—76.
10. Jefferson, T. Letter to William Short. January 3, 1793 [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. IX. — P. 9—13.
11. Jefferson, T. Rights of British America, 1774 (included in his Note “On the Instructions Given to the First Delegation of Virginia to Congress, in August, 1774) [Text] / Thomas Jefferson // WTJ. — Vol. I. — P. 181—211.
12. Levy, B. H. Anglo-American Philosophy of Law. An Introduction to its Development and Outcome [Text] /Beril H. Levy/ — New Brunswick (USA) and London (UK) : Transaction Publishers, 1991. — 354 p.
13. Lincoln, A. Letter to Henry L. Pierce and Others, April 6. 1859 [Text] / Abraham Lincoln // Collected Works of Abraham Lincoln. — New Brunswick, N. J. : Rutgers University Press, 1953. — Vol. 3. — P. 375—376.
14. Mayer, D. N. The Forgotten Essentials of Jefferson’s Philosophy [Text] / David N. Mayer [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.objectivistcenter.org/cth--7-The_Forgotten_Essentials_Jeffersons_Philosophy.aspx

15. The Jefferson Bible [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.geocities.com/jeffersonbible1/>
16. U. S. Statutes at Large, I, 557 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.constitution.org/uslaw/sal/001_statutes_at_large.pdf
17. U. S. Statutes at Large, I, 596 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.constitution.org/uslaw/sal/001_statutes_at_large.pdf
18. Wilson, W. A History of the American People in Five Volumes. — Vol. III: the Founding of the Government [Text] /Woodrow Wilson. — New York : Harper and Brothers, 1902. — 456 p.

ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВЫЕ ВЗГЛЯДЫ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА

Титов В. Д.

Рассмотрены ключевые идеи основоположника американской философии права Т. Джефферсона — его интерпретация прав человека, гражданских свобод и их революционной защиты, принципов самоуправления и деятельности демократического правительствa.

***Ключевые слова:** Декларация Независимости США, Конституция США, Билль о правах, Томас Джефферсон, Джон Адамс, права человека.*

THOMAS JEFFERSON'S VIEWS ON THE PHILOSOPHY OF LAW

Titov V. D.

The author discussed interpretation of human rights, civic liberties, revolution, democracy, honest government and self-government in Thomas Jefferson's legacy.

***Key words:** Declaration of Independence of the USA, Constitution of the USA, Bill of Rights, Thomas Jefferson, John Adams, human rights*

УДК 1:316.4

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИ СТУДЕНТА В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВНЗ

Здійснено соціально-філософський аналіз процесу формування соціальної активності студентської молоді. Розглянуто критерії та рівні соціальної активності особи студента в процесі навчання у ВНЗ. Запропоновано основні напрями навчально-виховної діяльності з формування соціальної активності студента.

***Ключові слова:** соціальна орієнтація, соціальна активність, формування соціальної активності, критерії соціальної активності, рівні соціальної активності.*

Актуальність проблеми. В сучасній Україні проблема формування соціальної активності особистості стала актуальною, оскільки творча самореалізація особистості неможлива без її соціальної активності у важливих сферах життєдіяльності. Тим більше є актуальною тема формування соціальної активності молоді, особливо в процесі її навчання у ВНЗ, де вона одержує фахову підготовку до практичної діяльності. У Законі України «Про освіту» констатується: метою сучасної освіти є всебічний розвиток людини як особистості і найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору і соціальної відповідальності.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що формування соціальної активності студентської молоді належить до тих проблем, які мають міждисциплінарний зміст. Окремі аспекти цієї проблеми наявні в сучасних зарубіжних та вітчизняних психолого-педагогічних і соціологічних дослідженнях К. Абульханової-Славської, В. Андрущенко, І. Бега, Є. Головахи, В. Киричука, О. Киричука, О. Коберника, І. Кона, О. Кронника, В. Лісовського, В. Радчла, Ю. Резника, В. Ямпіцького та ін. Соціально-філософський аналіз деяких положень процесу формування соціальної активності особи студента у процесі навчання у ВНЗ ми знаходимо в роботах В. Ананіщева, Є. Астахової, Л. Дзіндри, М. Зотова, О. Кривоконя, Є. Мануйлова, П. Плотникова, О. Прудникової, Ю. Пятіна, М. Руткевича, Л. Рубана, О. Тарасова, Т. Хілька, О. Якуби та ін. Однак комплексне дослідження процесу формування соціальної активності студентської молоді ще не набуло достатнього обґрунтування. У контексті цього *метою статті* є аналіз процесу формування соціальної активності студентської молоді на етапі її навчання у ВНЗ.

Соціальна активність особистості являє собою її здатність до соціальної взаємодії. Вона відповідає суспільній природі людини.

Щодо питання сутності соціальної активності особистості останнім часом намітилися в основному три підходи.

1. Соціальну активність розглядають як визначальну якість особистості (В. Мардкович).

2. Соціальну активність розглядають як вільну діяльність особистості, не нав'язану ззовні, а внутрішньо необхідну для людини (В. Беленький, Є. Комаров, Т. Кряжев).

3. Обґрунтовується точка зору, згідно з якою соціальна активність — це цілий комплекс якостей, властивостей людини, що припускають соціально значущу діяльність, відповідну потребам і цілям суб'єкта (Л. Божович, І. Кон, Т. Коннікова, О. Мальковська, К. Платонов та ін.).

Найбільш прийнятною, на наш погляд, є положення, за яким соціальна активність розглядається як комплекс якостей особистості, що виражають її спрямованість і здійснюються в соціально значущій діяльності (С. Шорохова,

Л. Дзіндра). Крім того, ми вважаємо, що при визначенні соціальної активності різних груп населення слід ураховувати, з одного боку, особливості носія цієї активності, а з другого — конкретно-історичний характер її вияву. Звідси під соціальною активністю особистості студента слід розуміти такий комплекс якостей, властивостей молодого людини, які базуються на її потребах та інтересах і виявляються у навчальній, науковій та суспільно-політичній діяльності, справляють позитивний вплив на навколишнє середовище й саму людину [1, с. 37].

Структурна модель дослідження соціальної активності студентської молоді в найзагальнішому плані виглядає, на нашу думку, таким чином.

1. Вивчення когнітивного (пізнавального) елемента. Він характеризується даними про суспільно-політичні знання, їх обсяг, системність та стійкість. Когнітивний елемент тісно пов'язаний зі свідомістю особистості.

Соціально-політичні знання студенти одержують перш за все у процесі цілеспрямованої навчально-виховної роботи. Особлива роль в одержанні студентами систематизованих суспільно-політичних знань належить суспільно-гуманітарним дисциплінам, які вони вивчають на різних курсах навчання.

Отже, особа студента повинна знати, вміти і бажати здійснювати соціально значущу діяльність, тому й підготовка до неї є єдиним процесом формування знань, вмінь і бажань у кожного студента.

2. Вивчення елемента переконань у необхідності діяти на благо суспільства, інших людей і самого себе. Соціальні переконання особистості є тим духовним реактором, який генерує її соціальну активність, спрямованість мотивів, почуттів і дій, породжує непохитну впевненість у правильності своєї життєвої позиції.

Отже, формування стійких соціальних переконань студентів є обов'язковим елементом формування у них соціальної активності.

3. Вивчення аксіологічного (ціннісного) елемента соціальної активності студентської молоді. Він показує ставлення студента до самого себе як до соціально активного суб'єкта, а також ставлення до своєї соціально значущої діяльності та діяльності інших людей як до соціальної цінності. З аксіологічним, ціннісним елементом пов'язаний стан активності самосвідомості, що зумовлює творчість суб'єкта, спрямовану на його саморозвиток.

Дослідження показують, що в числі перших за їх важливістю для студентів життєвих цінностей знаходяться: цікава робота, кар'єрний ріст, прагнення приносити користь суспільству та ін. [6, с. 88].

Активність особистості здійснюється перш за все розвиненим почуттям відповідальності перед колективом і суспільством у цілому.

4. Вивчення чуттєво-вольового і емоційно-чуттєвого елементів соціальної активності студентської молоді. Воля як свідоме і цілеспрямоване регулювання людиною своєї діяльності характеризує здібність студента володіти собою,

управляти своєю поведінкою. Сила волі як усвідомлене прагнення та спонукання до дій залежить від багатьох чинників, важливим з яких є глибока переконливість особистості.

Отже, чуттєво-вольовий і емоційно-чуттєвий елементи соціальної активності студентів тісно поєднані із соціальними знаннями та соціальними переконаннями, забезпечуючи цілісне формування особи студента.

5. Вивчення мотиваційного елемента соціальної активності студентської молоді, що характеризує перш за все спрямованість соціальної активності. Аналіз мотивів студентів дає змогу виявити сформованість переконань у необхідності соціально значущих дій.

Дослідження автора свідчать про те, що в основі соціально-політичної активності студентської молоді лежать соціально-політичні та інструментальні мотиви. Під інструментальними мотивами розуміється ставлення до суспільно-політичної діяльності тільки як до функціональної, а не соціально-моральної цінності [6, с. 88—89].

Отже, у процесі планування виховної роботи треба прагнути до вироблення таких мотивів, які б допомагали не тільки охопити більшу частину студентів громадською діяльністю, а й (що є не менш важливим) ефективно формувати у них соціально ціннісні мотиви діяльності.

6. Вивчення поведінкового елемента соціальної активності студентської молоді. Ефективні високоморальні дії, вчинки є об'єктивним показником не тільки активності моральної свідомості, її раціональної і емоційної сторін, а й моральної активності як явища соціальної діяльності в сучасних умовах. Формами практичного вияву соціальної активності студентів є здійснення конкретних дій, вчинків та їх суспільно значущий результат.

Запропонована структурна модель вивчення соціальної активності студентської молоді, безумовно, далека від досконалості і завершеності, але в той же час вона може слугувати основою для вивчення рівня та критеріїв сформованості соціальної активності як окремих студентів, так і навчальної групи, курсів. Така модель дає можливість цілеспрямовано впливати у процесі навчання та виховання на той чи інший структурний елемент і в цілому на формування соціальної активності студентської молоді.

Зупинимося докладніше на рівнях соціальної активності студентської молоді.

При визначенні рівня соціальної активності студентів закономірно виникає питання про її критерії. Серед дослідників цієї проблеми немає єдиної точки зору. Одні автори вважають, що про соціальну активність особистості треба судити за результатами її діяльності і поведінки (В. Горюнов). Інші стверджують, що основою соціальної активності є зміст дії, спрямованість і результати (Л. Теркія). Нарешті, треті вважають, що важливим критерієм соціальної активності особистості є її відповідальність (С. Вишневський).

Ближчими до істини, на наш погляд, є ті автори, які вважають, що критерій соціальної активності особистості має бути комплексним, оскільки соціальна активність, як уже відмічалось, — це комплекс якостей, властивостей людини, виявлених у різних сферах діяльності (Л. Сохань, Ю. Пятін, Є. Мануйлов та ін.). Стосовно студентської молоді комплексний критерій повинен ураховувати характер участі студентів у різних видах діяльності, тобто навчальній, науково-дослідницькій, художній, творчій, суспільно-політичній тощо.

З'ясування характеру зв'язку між показниками комплексного критерію, що відбиває соціальну активність студентів, дозволяє виділити такі рівні соціальної активності студентів [1, с. 39—41].

Перший (початковий) рівень соціальної активності студентів характеризується:

- 1) старанністю у виконанні навчальних завдань, але, як правило, у межах академічної програми і не більше;
- 2) ретельністю, намаганням точно, бездоганно виконувати вимоги керівництва факультету, ВНЗ, при цьому не особливо замислюватися над їх змістом і значенням;
- 3) добросовісністю у виконанні всіх громадських доручень.

Цей рівень активності досягається у більшості студентів до кінця першого — початку другого року навчання. Про це свідчать результати анкетувань студентів викладачами кафедри філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

На запитання: «Чи відпрацьовували Ви додаткову літературу, готуючись до семінарського заняття? Якщо відпрацьовували, то яку?» 75 % студентів відповіли негативно, а 25 % назвали ті джерела, які були їм рекомендовані викладачем.

На запитання: «Що Вам дало вивчення розділу філософії “Історія розвитку філософської думки: загальна характеристика?”» абсолютна більшість студентів написали: «багато», «це цікава наука», «це корисна наука» тощо. Визначити ж значення історії філософії для формування світогляду, уявлення розвитку світової філософської думки для становлення їх як фахівців права змогли лише окремі студенти — приблизно 5 %.

Другий (звичайний) рівень соціальної активності студентів характеризується:

- 1) незадоволенням академічною програмою, появою прагнення вийти за її межі, поширити свій кругозір, відпрацювати додаткову літературу, додаткові джерела, брати участь у студентських наукових гуртках (СНГ);
- 2) початком усвідомленого, критичного ставлення до вимог навчального плану, розпоряджень факультету та ректорату, намаганням зробити свій внесок у їх виконання, зачатками ініціативи;

- 3) вибірковістю в суспільно-політичній роботі: студент ніби спеціалізується у певній галузі (суспільно-політичній, науково-дослідницькій, спортивно-масовій, мистецькій тощо) і з небажанням виконує доручення, які не стосуються його інтересів.

Цей рівень досягається у студентів до кінця третього — початку п'ятого років навчання.

На підтвердження цього можна навести такі дані, які вказують на участь студентів 3—4 курсів у різних формах громадсько-політичної діяльності:

- а) виконання постійних доручень (староста групи, курсу, студентське самоврядування, спорт та ін.) — 38 %;
- б) виконання інших постійних доручень від факультету, ректорату — 32 %;
- в) виконання доручень, пов'язаних з тією галуззю, яку студент обрав, — близько 80 %.

Дослідження показує також, що кількість учасників СНГ із соціально-гуманітарних дисциплін від курсу до курсу збільшується.

Третій (вищий) рівень соціальної активності студентів характеризується:

- 1) наполегливою самостійною творчою роботою щодо здобуття, розширення та поглиблення знань і вироблення вмій та навичок з усіх навчальних дисциплін, активною участю в роботі СНГ;
- 2) високою свідомою дисципліною, розумною ініціативою у виконанні всіх форм навчальної, наукової роботи;
- 3) активною участю у громадсько-політичній роботі з обраного напрямку.

Цей рівень соціальної активності студентів досягається наприкінці навчання і знаходить життєве втілення в їх великих і малих справах, намаганнях бути гідними обраній професії.

Відгуки на випускників ВНЗ свідчать про те, що 90 % молодих фахівців одразу активно включаються в суспільно-політичну роботу, успішно опановують покладені на них обов'язки, виявляють творчу ініціативу і наполегливість.

Все це дозволяє зробити висновок про те, що в процесі навчання у ВНЗ у більшості студентів наприкінці навчання формується достатньо високий рівень соціальної активності¹. Разом з тим, аби досягти цього високого рівня соціальної активності студентської молоді, треба, щоб процес формування соціальної активності при навчанні у ВНЗ відбувався під впливом двох взаємозалежних об'єктивних і суб'єктивних умов, чинників, створених демократичним суспільством для розкриття творчих можливостей особистості.

¹ Наведені соціологічні опитування були зроблені в межах НДР «Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості», яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

Під об'єктивними чинниками формування соціальної активності студентської молоді ми розуміємо такі обставини внутрішнього життя ВНЗ, під впливом якого соціально-економічні, науково-технічні та духовні умови, в яких перебуває студент, реалізуються у внутрішні детермінанти його поведінки та діяльності. По-перше, це вимоги суспільства до вищої школи з підготовки висококваліфікованих, всебічно розвинених фахівців; по-друге, це стан навчально-педагогічного, науково-дослідницького та духовного потенціалів ВНЗ і його вплив на формування особи студента.

Об'єктивні чинники завжди взаємодіють із суб'єктивними, під якими ми розуміємо усвідомлену, цілеспрямовану громадську та соціально-політичну діяльність студентства як соціального шару в цілому, так і окремої особистості, а також здатність до активної діяльності, їх волю, моральний дух, організованість і переконання. Отже, це перш за все ступінь підготовленості студентів до сприйняття та засвоєння суспільно значущих моральних норм і ціннісних орієнтацій, прийнятих у суспільстві.

Якщо говорити про напрями формування соціальної активності особи студента в процесі навчання у ВНЗ, то основними з них можуть бути такі.

1. Постійне вдосконалення навчально-виховного процесу у ВНЗ з підготовки висококваліфікованих, всебічно розвинених фахівців з вищою освітою та духовно багаті особистості. Саме тут перш за все відбувається постійний вплив на всі компоненти духовного світу студентської молоді, їх волю, характер, емоції, мотиви, мислення. У цьому процесі цілеспрямовано розвивається їх світогляд, формується переконання, тобто все те, що сприяє становленню особистості та її соціальної активності.

2. Одним із напрямів формування соціальної активності студентської молоді є гуманізація та гуманітаризація вищої освіти, яка покликана формувати у майбутніх фахівців гуманітарну культуру та планетарне мислення, виховувати відповідне ставлення до навколишнього світу, суспільства та людини, сприяти подоланню технократизму у вирішенні сучасних питань.

Стосовно вищої школи процес гуманізації освіти виявляється у створенні духовно-психологічних, матеріально-речових та організаційних умов для навчання і всебічного розвитку особи майбутнього фахівця. Гуманітарні мотиви повинні звучати в усіх курсах, що викладаються студентам, — від гуманітарних та соціально-економічних дисциплін до спеціальних, в усіх ланках навчання та виховання. Гуманітаризація у свою чергу передбачає передусім залучення тих, хто навчається, до досягнень світової та вітчизняної культури, знань про людину та її сутнісні потреби й інтереси. Досягається це перш за все введенням у навчальний процес спеціальних соціально-гуманітарних дисциплін культурологічного та загальноосвітнього циклів, крім традиційно існуючих.

3. ВНЗ повинні також забезпечити формування політичної культури сучасної молоді, її реальної участі у формуванні політики і державному управлінні. Як слушно відмічає Л. Дзіндра, цей процес цивілізованої соціалізації молодого громадянина сприяє вихованню високої політичної свідомості і культури, здатності до саморозвитку і самореалізації, робить його активною людиною, спрямовуючи практичні дії в потрібне країні речисце.

Опитування свідчать про те, що серед студентів, які тільки починають вивчати курс політології, інтерес до політичних процесів в Україні і світі виявляють 60 %. Пізніше, під впливом її вивчення і одержання знань, доля зацікавлених політикою збільшується до 80—85 %, але реально брати участь у політичному житті планують приблизно 40 % опитаних. При цьому у них є готовність застосовувати одержані знання на практиці [10, с. 120, 122].

4. ВНЗ з метою формування соціальної активності студентської молоді повинні забезпечити опанування студентами гуманітарних цінностей світової і вітчизняної культури, розвиток моральних, художніх, психологічних, естетичних якостей. Практика показує, що широкий світогляд, багатий внутрішній світ підвищують соціальну активність особистості.

5. Важливим напрямом формування соціальної активності студентської молоді є те, що вища освіта повинна забезпечити опанування студентами методів і методик соціального аналізу соціальних процесів у різних сферах життєдіяльності суспільства.

6. Одним із важливих напрямів формування соціальної активності студентської молоді у ВНЗ є втілення у викладання гуманітарних та соціально-економічних дисциплін до 20—25 % від загального обсягу навчального часу, забезпечення їх професійної спрямованості на соціалізацію особистості.

7. Важливим напрямом формування соціальної активності студентів є залучення їх до суспільно-політичної діяльності як постійні та тимчасові доручення. Такі доручення вони можуть одержувати від ректорату, факультету, навчальної групи і завдяки ним виробляють навички та вміння соціально-політичної роботи.

Такими є, на наш погляд, основні напрями формування соціальної активності студентської молоді в процесі її навчання у ВНЗ.

Слід зазначити, що в реалізації цих підходів у системі освіти України існують декілька проблем, як загальних для системи вищої освіти, так і спеціальних, обумовлених особливостями підготовки фахівців у різних ВНЗ.

Висновки. Формування соціальної активності особи студента є відповідальною та складною справою і одним із вирішальних завдань вищої школи. Особлива роль у цьому процесі відводиться гуманітарним та соціально-економічним дисциплінам, які при правильній організації можуть справити вирішальний вплив на формування особи майбутнього фахівця, його соціалізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко, В. Культура. Ідеологія. Особистість. Методолого-світоглядний аналіз [Текст] / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. — К. : Знання України, 2002. — 578 с.
2. Жук, С. Мотиви громадянської діяльності молоді [Текст] / С. Жук // Соціальна психологія. — 2008. — № 1. — С. 76—83.
3. Кривоконь, О. Г. Факторы социального формирования личности (социально-философский анализ) [Текст] : монографія / О. Г. Кривоконь. — Харьков : Факт, 2005. — 240 с.
4. Лозовий, В. О. Саморозвиток особистості у філософській рефлексії та соціальній практиці [Текст] : монографія / В. О. Лозовий, Л. М. Сідак. — Х. : Право, 2006. — 268 с.
5. Лященко, Л. Зміни соціокультурного середовища в Україні і значення емоційної зрілості молоді [Текст] / Л. Лященко, І. Лостовченко. — К. : Рідна школа, 2003. — С. 31—33.
6. Мануйлов, Е. Н. Критерии и уровни социальной активности курсантов высших военных учебных заведений [Текст] / Е. Н. Мануйлов // Актуальные проблемы комплексного подхода к воспитанию курсантов высших военных учебных заведений : учеб. пособие. — Х. : ХВВКИУРВ, 1984. — 44 с.
7. Мануйлов, Е. Н. Формирование нравственных потребностей и интересов вузовской молодежи как фактор повышения ее социальной активности [Текст] : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 : защита 18.01.85 / Е. Н. Мануйлов. ХГУ им. А. М. Горького; науч. рук. Е. Б. Мазева. — Х., 1985. — 195 с.
8. Плотников, П. В. Соціально-педагогічні основи соціалізації молоді [Текст] : монографія / П. В. Плотников. — Донецьк : ДонНУ, 2004. — 495 с.
9. Пруднікова, О. В. Людський вимір у сучасному концепті соціального прогресу (соціально-філософський аналіз) [Текст] : монографія / О. В. Пруднікова. — Х. : Право, 2008. — 168 с.
10. Проблеми розвитку суспільства: системний підхід [Текст] : матер. міжвуз. наук. конф. (м. Харків, 12—13 квіт. 2006 р.) / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2006. — 268 с.
11. Образование, общество, культура [Текст] : монографія / под общ. ред. В. Ф. Сухиной. — Х. : Изд-во НУА, 2006. — 251 с.

ФОРМИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ В ВУЗЕ

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен социально-философский анализ процесса формирования социальной активности студенческой молодежи. Рассмотрены критерии и уровни социальной активности личности студента в процессе обучения в вузе. Предложены основные направления учебно-воспитательной работы по формированию социальной активности студентов.

Ключевые слова: *социальная ориентация, социальная активность, формирование социальной активности, критерии социальной активности, уровни социальной активности.*

DEVELOPMENT OF STUDENTS' SOCIAL ACTIVITY WHILE STUDYING IN THE UNIVERSITY

Manuylov E. M.

The article deals with social and philosophical analysis of students' social activity development and considers the criteria and levels of student's social activity while studying in the university. The author suggests the main directions of educational work aimed at the development of students' social activity.

Key words: social orientation, social activity, social activity development, criteria of social activity, levels of social activity.

УДК 1: (13 + 130.2 + 130.3 + 341)

Л. М. Сідак, кандидат філософських наук, доцент

РУЙНАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ І КРИМІНОГЕННІ ЧИННИКИ

Розглянуто властивості особистості, готової до вчинення злочину. Визначено основні чинники, які сприяють формуванню злочинної особистості та криміналізації суспільства. Виявлено, що у своїй сукупності вони є виявами руйнації особистості (збіднення її буття). Розглянуто можливості запобігання подальшій криміналізації суспільства.

Ключові слова: руйнація особистості, злочинна особистість, криміногенні чинники.

Актуальність проблеми. Проблема злочинності в суспільстві ніколи не зникала і тому завжди турбувала науковців та громадськість. В останні десятиліття втрага колишніми громадянами СРСР звичного відчуття захищеності (нехай і відносної) від злочинних посягань, підсиленого загальним відчуттям невдоволеності власним буттям, переконливо довела, що злочинність здатна збільшувати свій вплив на суспільство аж до його тотальної криміналізації. Тому все гостріше постає питання про причини цього небезпечного суспільного явища і, зокрема, про духовні (антропологічні) чинники, що його викликають.

Зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Проблема мотивації злочинної діяльності і чинників формування злочинної особистості мусить постійно перебувати у полі зору кримінологічних досліджень. У зв'язку з цим філософське осмислення цієї проблеми повинно дати методологічне підґрунтя для кримінології. Суто філософський інтерес є не менш

вагомим, адже він дає можливість осмислити феномен конфлікту, проблеми розвитку та руйнації суспільства і, нарешті, дослідити сутність і природу руйнації, а отже, і саморозвитку особистості.

Аналіз основних джерел і публікацій. Сьогодні зростання злочинності, «освоєння» нею нових сфер суспільного життя, залучення новітніх технологій, глобалізація посилили інтерес до осмислення причин її виникнення. Деякі дослідники визнають і, як здається на перший погляд, не безпідставно, що ці причини слід убачати або у природі суспільства, або у природі людини. Нерідко, сподіваючись, очевидно, на універсальність мудрості, що істина завжди десь усередині, стверджують: витоки злочинності треба вбачати у соціальній природі людини, тобто криміногенні чинники постійно відтворюються суспільством завдяки його взаємодії з біологічною природою людини. Так, Ю. Антонян зазначає, що поєднання людини і суспільства «в їх криміногенній єдності» формує такі особливості, які незмінно в усі часи і в усіх суспільствах породжували і породжують злочинність [1, с. 58—60]. На його думку, такими чинниками є: «відчуження деяких людей від позитивних соціальних цінностей і соціальних груп; відчуття і переживання ними загрози від середовища, насамперед соціального; відчуття і переживання власної тлінності й насамперед страху перед смертю» [1, с. 60]. А оскільки, як вважає Ю. Антонян, позбутися шойно окреслених чинників неможливо («якби таке відбулося, людство перестало б бути людством» [1, с. 76]), логічно обґрунтованим є висновок (хоча він відверто і не прозвучав, але до нього залишилося півкроку), що злочинність (як одне із джерел страху, страху смерті зокрема), яка існує протягом усієї історії людства, не є фатальним злом. Навпаки, разом з іншими суспільними феноменами вона є «одним із начал духовного життя... джерелом трудової і творчої активності, першопричиною повнокровної насолоди земними радощами» [1, с. 75] і виявом людської природи та природи людського суспільства, і тому принципово не може бути подолана.

Натомість Я. Турбовської, попри визнання вічності проблеми злочинності, попри оцінювання сучасної криміногенної обстановки як «загрози провалу в прірву, з якої по суті немає повернення ні до цінностей, заради яких створювалася людська культура, ні до способу життя, гідного людини, ні до всього того, що складає і виправдовує історичне існування нашого суспільства» [3; с. 13], вважає можливим розв'язання проблеми за умови обрання правильного шляху подальшого розвитку. А для цього він визнає за необхідне критичне осмислення історії боротьби і заохочення злочинності у колишньому СРСР і пострадянському просторі та розуміння особи злочинця.

Характерно, що Ю. Антонян і Я. Турбовської практично однакові факти тлумачать по-різному. Останній, посилаючись на власні дослідження, проведеної на початку 60-х років ХХ ст., стверджує, що формування особистості, готової вчинити злочин, є наслідком диференціації впливів на людську

особистість у суспільстві (зокрема, підлітків, школярів), через що створюються соціальні групи, які «почуваються дискомфортно» і намагаються позбутися цього шляхом пошуку чи створення іншого соціального середовища, яке б ґрунтувалося на інших ціннісних настановах й у такий спосіб самореалізувалося (це перший криміногенний чинник). Виникнення, відтворення та функціонування таких спільнот з характерною субкультурою і є, на думку Я. Турбовського, другим криміногенним чинником.

Щойно окреслені позиції досить повно подають сучасний спектр підходів до проблеми формування злочинної особистості. Крім того, зазначені автори близько підійшли до розуміння збіднення буття особистості у суспільстві не тільки як особистісної проблеми, а й як суспільної загрози.

Формулювання цілей. Завданням цієї статті є висвітлення чинників формування і відтворення злочинної особистості як вияву збіднення її буття, а також порівняльний аналіз розглянутих вище позицій, доповнений емпіричним матеріалом та висновками, запозиченими з нарису колишнього психолога установ виконання покарань Н. Павлової «Камінчик» з метою виявлення первинних (антропологічних) криміногенних чинників.

Отже, Ю. Антонян вважає, що відчуженість від суспільства та його цінностей формує специфічний психологічний настрій: відчуття власної неоптимальності, непристосованості, нездатності до адекватного оцінювання і завоювання соціальних норм, відсутність мотивів додержання соціальних вимог. Відчуженість, на його думку, виявляється у тому, що серед злочинців більше тих, хто має невисокий рівень освіти, у кого немає сім'ї, послаблені зв'язки з рідними. Зазначені чинники разом з антисуспільними настановами та орієнтирами в їхніх індивідуальних поведінках і є безпосередньою причиною вчинення злочинів. При цьому дослідник особливо наголошує на низькій соціальній пристосовуваності та загальній невдоволеності своїм суспільним станом, імпульсивності, зниженні самоконтролю, непродуманості вчинків, нехтуванні наслідками своїх дій тощо [1, с. 62].

Звичайно, відчуженість, психологічна замкненість можуть бути притаманні злочинній особистості, але нерідко вони характерні й для незлочинців, і не всі категорії злочинців схильні до аутизму. Тому наведені міркування аж ніяк не можуть самі по собі свідчити про те, що відчуженість є криміногенним чинником. Крім того, хоча соціологічні дослідження й підтверджують наявність стійкого зв'язку між зазначеними чинниками (відчуженістю, низьким рівнем освіти та ін.) і формуванням злочинної особистості, це ще не доводить, що перше є причиною, а останнє — його наслідками. Так, обидва феномени можуть бути наслідком якогось третього чинника, і тоді між ними простежуватиметься стійкий зв'язок.

Також Ю. Антонян стверджує, що внаслідок відчуженості, замкнутості, інших чинників людина не здатна зрозуміти, чого від неї хоче суспільство,

і це пов'язано з деформацією настанов та оцінювання дійсності. Справді, існує форма духовної хвороби, такий ступінь деградації особистості, коли суб'єкт не здатний до морального оцінювання. Але, як правило, навіть невинуваті злочинці, які не цінують людську особистість (навіть свою), чудово розуміють, що вони є маргіналами, що їх світовідчуття і поведінка не прийнятні для більшості членів суспільства, і при цьому вони чудово усвідомлюють зміст заборон кримінального кодексу. Тому навряд чи нездатність до засвоєння і розуміння сутності соціальних норм є характерною рисою злочинної особистості.

Ближчим до істини видається інше твердження Ю. Антоняна: нерідко злочинець «розуміє, чого від нього вимагає оточення, але не бажає (тобто не має мотивів) ці вимоги виконувати» [1, с. 61] Звичайно, це може бути криміногенним чинником, але ще треба зрозуміти, чому втрачено мотивацію додержання соціальних норм і чому людина може нехтувати навіть власною долею? Отже, в цілому міркування Ю. Антоняна не можна вважати такими, що дають можливість зрозуміти причини формування злочинної особистості.

Хоча наявність зв'язку між зазначеними чинниками і формуванням злочинної особистості заперечувати важко. Я. Турбовської ще у 60-ті роки ХХ ст., досліджуючи причини формування особи підлітків, готових учинити злочин, виявив схожі закономірності, а саме: 83 % засуджених підлітків характеризувалися поганою успішністю. У подальшому було встановлено, що «існуючий критерій успішності навчання є фундаментальною основою диференціації впливів, які школа справляє на кожного учня. Процеси диференціації впливів, що відбувалися, об'єктивно сприяють не лише протиставленню учнів одне одному на усіх рівнях навчально-виховного процесу та міжособистісних стосунків, а й на конфліктному протиставленні учня із самим собою, об'єктивно виштовхуючи його за межі дискомфорти для нього стосунків» [3, с. 18]. Залишаючись в організованому вчителем і школою полі ціннісних орієнтирів, учень, який з тих чи інших причин мав низькі показники успішності (саме показники, адже нерідко непосидючому, експресивному, тим більше задержуватому учню оцінки занижувалися і занижуються, адже школа у ті часи, як, до речі, і сьогодні, орієнтована на показники, тобто когнітивна репрезентація дійсності підміняє її об'єктивне оцінювання), відчував дискомфорт як внаслідок негативного оцінювання вчителів, товаришів, так і власного самооцінювання, відчуття власної нікчемності тощо.

У такій ситуації, безперечно, спостерігається відчуття погіршення якості буття. Самовідчуття може стати нестерпним. Прагнення повноти буття є однією з фундаментальних рис людини, і тому особистість шукає як покращити самооцінювання, відновити повагу інших. Якщо у полі ціннісних орієнтирів, запропонованих вчителем, це зробити неможливо, особистість прагне віднайти іншу соціокультурну нішу, інші ціннісні орієнтири та критерії, які б

дозволили вийти з критичної психологічної зони. Дійсно, як свідчить проведене Я. Турбовським дослідження, зіткнення конфліктів у середовищі спілкування і душевно-емоційному світі самого учня призводить до виникнення різних груп, усередині яких діють неоднакові ціннісні критерії і складаються принципово відмінні стосунки. «У кожній з цих груп по-різному оцінюються стосунки і вчинки, спонукальні мотиви і особистісні настанови, які визначають погляди підлітка на інших та, що найголовніше, — на самого себе... Як наслідок, у кожній з груп відбувалися формування і відстоювання свого розуміння «гарного» і «поганого», «потрібного» і «непотрібного», «бажаного» і «небажаного». Ті й інші... неначе жили у відмінних один від одного духовно-моральних світах і формували свої стосунки й себе відповідно до вимог і норм цих світів. І слід визнати, що визначення кожної з цих груп як різних світів, що формують особистість, зовсім не є метафорою і вербальним перебільшенням, а адекватним розкриттям їхньої сутності» [3, с. 18—19]. Відтак, соціально негативна поведінка, зокрема злочинна, була наслідком формування особистості відповідно до антисоціальних ціннісних критеріїв. Ось те уточнення, яке слід зробити до висновків Я. Турбовського.

Таким чином, питання про формування злочинної особистості є питанням про її саморозвиток або руйнацію. Звичайно, у найнесприятливіших соціальних умовах особистість може розвиватися, може не сприймати ті чи інші ціннісні орієнтири, утримуватися від творення тих актів буття, які його збіднюють. Свобода людини ніколи не зникає. Але небезпека, найбільша негативна особливість існування такого соціально несприятливого середовища полягає у тотальній системності відтворення і «постачання» суспільству криміногенних стосунків, ціннісних настанов та їх носіїв. Якщо існує соціальна група, орієнтована на якісь маргінальні ціннісні орієнтири і мотиваційні настанови, то, по-перше, існують і їх носії, а, по-друге, їх коло завжди може розширюватися. І якщо соціально-духовні реальності викликають у когось із членів соціуму відчуття погіршення або нестерпного стану власного буття (невдоволеність, нереалізованість, страхи, відчуженість, низьке самооцінювання, відсутність поваги), кандидати у члени таких груп не зникнуть.

Отже, можна припустити, що усі чинники, які пов'язані з відтворенням у суспільстві соціально негативної поведінки взагалі і злочинності зокрема, у своїй основі є проблемами погіршення якості буття особистості, тобто проблемами саморозвитку і руйнації особистості. Можливо, це стосується не тільки відчуження, страху і страху смерті також (на які звернув увагу Ю. Антонян), а й багатьох інших.

Тож розглянемо конкретні долі людей, які вчинили злочини. На відміну від переважної більшості засуджених підліток Йонас не вважає, що потрапив до колонії випадково. Він з гарної сім'ї, непогано вчився, займався спортом. Але за два місяці до злочину відчув ЦЕ і зрозумів, що вчинить злочин.

Н. Павлова стверджує, що більшості засуджених відомий ЦЕЙ стан, який є передумовою злочину. «Нічого ще не сталося, але вже так нудотно, неначе наївся мух... викликає огидливість все, що розважало раніше — горілка, дівчата, дискотека... ЦЕ — найтяжчий коматозний стан, схожий на ті середньовічні тортури, коли на тім'я людини година за годиною монотонно капала вода. Люди у такому стані близькі до безумства, а тортури такі нестерпні, що людина знеацька кидається на випадкового перехожого» [2, с. 162—163].

Це спостереження залишає ще менше сумнівів у тому, що збіднення буття є криміногенним чинником. Звичайно, злочини не завжди вчиняють у такому стані. Але, по-перше, як свідчать спостереження, таких випадків дуже багато [2, с. 163]; по-друге, інтенсивність психологічних переживань може оголити зазвичай приховані від споглядання факти духовного життя. Тому дуже важливо проаналізувати цей психологічний стан. В усякому разі вже можна простежити етапи формування ТАКОГО стану. Він настає тоді, коли звичні збудники (горілка, дівчата...) перестають розважати, тобто психічні стани чи фізіологічні відчуття, які прийнято називати задоволенням, насолодою, ейфорією тощо, перестають виникати. Більше того, саме те, що раніше викликало насолоду, і починає сприйматися як тортури (від них хочеться «вибухнути» [2, с. 163]). Звідси можемо припустити, що вони є ненадійним засобом збагачення буття, навпаки, призводять до протилежних наслідків, нестерпного стану, що свідчить про деградацію особистості.

Злочини у такому стані вчиняються самі собою. Вони усі однотипні до абсурдності: «йшов селищем у компанії п'яндиг і знеацька, без будь-якої причини вони почали бити вікна незаселеної дачі. Потім залізли у будинок і бешкетували... Брати на дачі було нічого... але Веня прихопив піонерський горн. Потім, в суді, Веня кричав, що горн піонерії йому і даром не потрібен і взяв він його випадково. Це правда — злочин на перший погляд випадковий, але він закономірний як стан душі» [2, с. 163—164]. Ю. Антонян теж підкреслює внутрішню закономірність учинків, які різко виходять за звичайні межі [1, с. 61—63], але наголошує на їхній прихованій вмотивованості особливими поглядами на життя, своїм специфічним світовідчуттям, виробленим за роки самотності і тривалої антисоціальної діяльності. Але ж злочини, описані Н. Павловою, нерідко були вчинені вперше, підлітками, які ще не мали тривалого досвіду антигромадського життя. Отже, більш логічно припустити, що саме збудники, які спочатку викликають насолоду, ейфорію, перетворюючись на нестерпні тортури, стають безпосереднім мотивом злочинів такого типу.

«Ще в давнину святі отці говорили, що скотоподібне життя із задоволенням лише плотських бажань швидко призводить до пересичення і отупіння почуттів. Почуття мають свій жорсткий обмежувач — безмежний лише дух. І стан душі, готової до злочину, — це свого роду помста знеславленого духу за життя без Бога і без любові» [2, с. 164]. Так, ще Преподобний Максим

Сповідник описував подібні стани, коли жадоба насолоди викликає руйнацію особистості. Чим більше людина прагне плотської насолоди і намагається уникнути страждань, сподіваючись віднайти щастя, тим більше руйнується дух, тим далі вона від повноти буття. Для опису такого явища Преподобний Максим використовує гру слів: щастя — «ідоні», а страждання — «едоні». Сластолюбець прагне ідоні, а його відкидає до едоні. Це схоже на розгойдуваний маятник: ідоні — едоні, ідоні — едоні. Амплітуда щоразу зростає, і страждання стають нестерпнішими, аж поки не настане ЦЕ. Ці душевні тортури такі вбивчі, що людина, нехтуючи власною долею, йде на злочин і навіть здатна до суїциду, тому що не може розірвати замкнене коло. Чи можна у такому разі оцінювати власну поведінку з позиції соціальних норм, зокрема правових? Як бачимо, евдемонізм викликає руйнацію особистості, а вона виявляється у готовності до злочину.

Н. Павлова згадує, що змусила підлітків — товаришів Йонаса — задуматися, чому вони вчиняють злочини. Колонія сформувала загальну думку так: «Ви читали книжку про Буратіно? Це про нас: «Папа Карло, я буду розумний, розважливий!» А потім заграла музика, і Буратіно загнав буквар. Пацан, нехай дуже крутий і з поняттями, — Буратіно без гальм. За ним треба суворо, постійно пильнувати. Повернувся додому пізно — бац по морді. А краще взагалі гуляти не пускати, тому що коли заграла музика... — ну, немає, пробачте, у нас гальм» [2, с. 165].

Ця колективна рефлексія висвітлила ще один криміногенний чинник: відсутність навичок самообмеження і самопримушення. Саме це лежить в основі підвищеної афективності, спонтанності та низького самоконтролю. Вже декілька поколінь у сім'ях, орієнтованих на успіх, насолоду, не вчать дітей турбуватися про інших, допомагати старшим, працювати. А праці не буває без самопримушення. І навчитися йому без праці неможливо. Ось і виростають покоління за поколінням, які після перших же труднощів опиняються в глухому куті. Таким людям все важче створити сім'ю, любити, адже це — завжди турбота про іншого. Відтак, зростає відчуженість особистості. Але не вона створює умови для формування особистості, готової до злочину, а є супутником криміногенних чинників. У особистості, орієнтованій виключно на власні бажання, не формуються навички, вміння наполегливо досягати того, що треба, й утримуватися від того, чого не можна. Тому і складається враження, що особистість не розуміє, чого від неї хоче суспільство. Частіше вона не спроможна додержуватися соціальних норм.

Але аутизм — досить поширена риса злочинної особистості, а також тривожний симптом її деградації, і тому заслуговує на більш докладне осмислення. «Хуліганчиків до нас підкинули, — говорить вдоволеній начальник колонії для неповнолітніх. — Самодіяльність тепер наладимемо і футбольну команду створимо. А то зі злодіями зів'яли зовсім». Хуліганчики — народ

суспільний, вони залюбки йдуть як до самодіяльності, так і на непотребство — аби разом. А злодій, як запаяна консервна банка, завжди собі на умі. Він самодостатній і не потребує людей, хоча йому постійно прислужують “шнірі”» [2, с. 169—170]. Якщо тридцять відсотків хуліганів невдовзі після звільнення повертаються до зони, то решта знаходять своє місце у житті. Створюють сім'ю, працюють, одержують зарплату і з задоволенням стверджують, що у них все, як у людей. Але таке життя «як у всіх» не для злодія. І річ не тільки у тривіальній любові до грошей. Злодії можуть жити майже аскетично, навіть за наявності коштів не намагаються покращити своє житло. Навіщо, вони захоплені маренням про майбутнє «свято життя». «Один злодій-рецидивіст так змальовував своє майбутнє щастя: ось сидить він під пальмами з бокалом шартрезу, а чорношкірі рабині миють його білі ноги» [2, с. 171]. Для більшості це залишається мрією і має реальність лише як чинник криміналізації і руйнації особистості. Лише для одиниць збуваються ці мрії, і тоді маятник знову відкидає їх до страждань.

Злочинна особистість може бути аутичною чи комунікабельною. Але в обох випадках визначальну роль у руйнації особистості, формуванні її готовності вчинити злочин відіграє гедонізм. Отже, річ не у зіткненні стадності і самотності у природі людини, як вважає Ю. Антонян, а у тих мотиваційних орієнтирах, які виникли у процесі формування особистості. Від них залежить, якої форми набере «едоні». Та у будь-якому разі наслідком є страждання і формування готовності особистості вчинити злочин. Щоправда, залишається ще відкритим питання про те, чому в одній особистості внаслідок прагнення насолоди і подальшої криміналізації формується комунікабельність (хулігани), а в іншій — аутизм. Це питання ще потребує додаткового дослідження. Але очевидно, що і духовна спадковість, і ті конкретні настанови, які орієнтували гедонізм — прагнення веселощів у колективі, субкультурному угрупованні (пияцтво, дискотеки тощо), мрії про насолоду завдяки виділенню із соціуму, відчуття себе надлюдиною (свято життя, коли рабині миють ноги) є не другорядними чинниками. Від того, якої насолоди особистість прагне у гедонізмі, залежить, у якому напрямі вона його відкине. Відтак, криміналізація особистості незалежно від того, чи характеризується вона аутичністю, чи комунікабельністю, чи іншими чинниками, є наслідком непереможного прагнення повноти буття, саморозвитку, з одного боку, і неналежного самовизначення — з другого (простіше кажучи, егоїзму).

Неналежні духовні орієнтири завжди є у будь-якому суспільстві, і тому злочинність існує протягом всієї історії людства. Але якщо з нею не боротися, вона може поглинути і зруйнувати будь-яке суспільство. Боротися слід не тільки з її виявами, а безпосередньо з причинами: недосконалістю особистості і духовно-моральної організації суспільства. Саме ці причини у нашому суспільстві сьогодні успішно тиражуються і множаться. Коли офіційна ідеологія

орієнтує всіх на свободу від обов'язків, на успіх і «красиве» гедоністичне життя, офіційна педагогіка закликає до заохочень і категорично проти примушень, то переважний загальний починає відчувати дискомфорт вже не у зв'язку з низькою успішністю навчання, відсутністю освіти, кваліфікації, а у зв'язку з відсутністю засобів для «красивого» життя. І особистість вже не має потреби шукати альтернативних ціннісних і мотиваційних орієнтирів. Вони вже сформовані і сприйняті більшістю. Починається маятник гедонізму: ще не «у шоколаді» — страждання, досяг «успіху» — і знову у фазі страждання. Особистість криміналізується, і це відбувається масово.

У державі й офіційній ідеології — суцільна аморфність: хочу-не хочу, свобода (як відсутність обмежень) вище за все, а отже, і мораль, і кримінальний закон відходять на задній план. А у колись ізольованому злочинному субкультурному середовищі (раніше екзотичному) все навпаки. Воно виявилось здатним не тільки втягувати «у своє сопло все нові і нові покоління, а жорстко ієрархічно структуруватися, забезпечуючи тим самим можливість “кар’єрного зростання”» [3, с. 26—27], органічно поєднувати у собі власні переконання, ціннісні та мотиваційні орієнтири, особистісну готовність на безмежний у своїй жорстокості вчинок і готовність підкорятися суворій дисципліні та системі нормативних «понять» (альтернативі загальнолюдській моралі і державним законам), які підтримуються жорстокими і принизливими покараннями [3, с. 27]. І при цьому у нашому суспільстві існують мільйони людей, які пройшли школу колоній або період романтизації (у тому числі завдяки телебаченню, бульварним детективам, шансону тощо) злочинних угруповань.

Висновки. Отже, слід заперечити, що криміногенні чинники постійно відтворюються суспільством завдяки людській природі. Навпаки, зіпсованість людської природи, недосконалість суспільних відносин, духовно-моральної організації суспільства є безпосередніми причинами відтворення і поширення злочинності. Формування злочинної особистості є виявом її руйнації (збіднення буття аж до сприйняття його як нестерпних тортур), яка у свою чергу відбувається завдяки прагненню саморозвитку, тобто намаганням збагатити власне буття через хибну мотивацію. Тому декриміналізація суспільства можлива за умови утвердження традиційних, таких, що дійсно орієнтують людину на саморозвиток і збагачення буття, ціннісних і мотиваційних орієнтирів. Їх слід не тільки декларувати, проголошувати позитивними цінностями, а й забезпечувати доступ до них усіх членів суспільства. А це потребує зміни підходів до організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах, виховної роботи в установах виконання покарань, взагалі зміни організації виконання кримінальних покарань.

Така робота повинна проводитися планово, а тому базуватися на системних і ґрунтовних дослідженнях психологів та кримінологів, які потребують ґрунтовної філософсько-методологічної бази. Нагальною проблемою є науко-

во обґрунтована диференціація колективів засуджених з метою перешкоджання поширенню кримінального досвіду і ціннісних орієнтирів злочинного світу, зокрема злочинного жаргону і злочинних понять. Виховна робота у таких установах теж має бути науково обґрунтованою і спрямовуватися насамперед на формування потреби і готовності адаптуватися в суспільстві, переконання у можливості духовного саморозвитку, можливості побудови неконфліктних стосунків у сім'ї тощо. А це потребує спеціальних педагогічних досліджень та організації педагогічної (а не тільки юридичної) підготовки працівників установ виконання покарань. Такі установи потребують не лише юристів і психологів, а юристів з ґрунтовною педагогічною підготовкою, яка має свою специфіку: педагог для роботи у школі і педагог для роботи у колонії — це не одне й те саме. Можливо, для організації подібних педагогічних досліджень і забезпечення відповідної педагогічної підготовки доцільним було б створення кафедр пенітенціарної педагогіки на факультетах і у навчальних закладах, де готують фахівців для пенітенціарної системи. Крім того, нагальною потребою є деромантизація злочинного середовища, яка вимагає державної програми і державної координації відповідних заходів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонян, Ю. М. Человеческая природа и преступление [Текст] / Ю. М. Антонян // Философские науки. — 2008. — № 5. — С. 59—76.
2. Павлова, Н. А. Камушек [Текст] / Н. А. Павлова // Чужая беда. — Ростов-н/Д: Изд-во Ростов-на-Дону епархии, 2009. — С. 159—179.
3. Турбовской, Я. С. Преступность. Необходимые извлечения из прошлого [Текст] / Я. С. Турбовской // Филос. науки. — 2008. — № 5. — С. 13—35.

РАЗРУШЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И КРИМИНОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ

Сидак Л. Н.

Рассмотрены особенности личности, готовой к совершению преступления. Определены основные факторы, способствующие формированию преступной личности и криминализации общества. Выявлено, что в своей совокупности они являются проявлениями разрушения личности (обеднения ее бытия). Рассмотрены возможности предупреждения дальнейшей криминализации общества.

Ключевые слова: разрушение личности, преступная личность, криминогенные факторы.

DTSTRUCTIN OF A PERSONALITY AND CRIMSNAL FACTORS

Sidak L. M.

Peculiarities of a personality that is ready to commit a crime have been considered. Basic factors that contribute to forming of a criminal personality and criminality of society

have been defined. It has been found they are demonstrations of destruction of a personality (impoverishment of its existence) on the whole. Possibilities of advert further criminality have been considered.

Key words: *destruction of a personality, criminal personality, criminal factors.*

УДК 316.4.063.36:321.7

Г. І. Гаврилюк, кандидат історичних наук, доцент

РЕЗУЛЬТАТИ ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: МОЖЛИВІ ВАРІАНТИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Проаналізовано сучасний процес світової демократизації. Стверджується, що концепція хвиль демократизації С. Хангінгтона розрахована на дослідження екстраординарних фаз (хвиль) глобальної демократизації, та доводиться, що третя хвиля 1998 р. змінилася ординарною фазою демократизації, не породивши відпливної хвилі дедемократизації, як це очікувалося. Результати третьої хвилі інтерпретовано як виникнення консолідованих демократій, дефектних демократій, електоральних авторитаризмів та дедемократизованих режимів.

Ключові слова: *хвиля демократизації, демократичний транзит, консолідація демократії, дефектна демократія, електоральний авторитаризм.*

Актуальність проблеми. Світовий політичний розвиток і міжнародні відносини останніх трьох-чотирьох десятиліть визначаються процесом демократизації. Відповідно осмислення та вивчення цього процесу й узагальнення його досвіду зайняли провідне місце у працях сучасних філософів, політологів та соціологів, спричинили розквіт крос-національних порівняльних досліджень та породили самодостатню наукову транзитологічну парадигму, а можливо, й самостійну науку — політичну транзитологію. Проте невизначеність і багатозначність самого терміна «демократизація» та дивовижне розмаїття траєкторій переходів до демократії, безліч варіантів демократичних перетворень та їх наслідків, що емпірично спостерігаються, ледь не щорічно випробовують парадигму на наукову достовірність і результативність.

Отже, **актуальними** для сучасної науки є процес постійного вдосконалення існуючих транзитологічних концепцій та моделей, перевірка їх дієздатності новими емпіричними матеріалами та пристосування, якщо це можливо, вже класичних транзитологічних підходів до посттранзитивних політичних реалій.

Метою статті є обрання теоретичного інструментарію для дослідження посттранзитивної світової демократизації, виявлення можливих варіантів

результатів демократичного транзиту в загальному вигляді на підставі аналізу сучасного стану політичних режимів третьої хвилі демократизації.

У працях сучасних дослідників демократичних транзитів виразно виокремлюються два рівні: глобальний та локальний (регіональний).

На глобальному рівні з початку 90-х років XX ст. провідним дослідницьким інструментом є концепція хвиль демократизації. Її джерело можна виявити в підході Р. Даля, який 1971 р. запропонував розглядати демократизацію як процес, що складається з декількох великих історичних перетворень. Він визначив три хвилі демократизації, засновані на різних типах політичних трансформацій, що ініціювалися: від гегемоній і конкурентних олігархій до квазі-поліархій (перша хвиля, XIX ст.), від майже поліархій до справжніх поліархій (друга хвиля, кінець XIX — початок XX ст.) та подальша демократизація справжніх поліархій (перед Другою світовою війною та з кінця 1960-х років). Ареалом демократизації, за Р. Далем, є здебільшого Західний світ, а третя хвиля демократизації, на його думку, повинна торкнутися двох десятків інклюзивних поліархій та десяти квазі-поліархій найрозвиненіших (тобто західних) країн. Для більшої частини країн світу таке перетворення згідно з теорією, перебуває поза межами можливого. Однак, концепція Р. Даля не виключає можливості демократизації незахідних держав, оскільки хвилі демократизації одночасно визнаються стадіями, що дозволяє першій та другій хвилям демократизації незахідного світу гіпотетично співіснувати з третьою хвилею демократизації Заходу [1, с. 14—15].

В 1991—1996 роках С. Хантінгтон, Ф. Шміттер та Д. Маркофф, спираючись на дані попередніх двох десятиліть, розробили нову концепцію хвиль демократизації. Запозичивши у Р. Даля головне — уявлення про глобальність демократизації, вони змістили акцент концепції з удосконалення поліархії на розширення ареалу демократії.

С. Хантінгтон, головний автор концепції, визначив «хвилю демократизації» як групу демократичних переходів, що «відбуваються протягом певного періоду часу та істотно переважають переходи у зворотному напрямку протягом того ж самого періоду». Він виокремив дві попередні хвилі демократизації: 1) тривалий та повільний процес демократизації з 1828 до 1926 р. та 2) коротку хвилю з 1943 до 1962 р. [2, с. 26] і присвятив свою відому працю [2] третій хвилі, початок якої він датував 25 квітня 1974 р. і територіально локалізував у Португалії.

Ф. Шміттер, не створюючи власної розгорнутої концепції, спробував виправити деякі недоречності С. Хантінгтона, зокрема переглянув очевидно штучну конструкцію першої хвилі демократизації, яка виявилася занадто затягнутою в часі, містила тривалі періоди протягом яких демократизація не відбувалася та починалася з відокремленої локальної події — президентських виборів у США, що суперечило глобальному виміру концепції. Він запропонував власну періодизацію глобальних демократичних перетворень:

перша хвиля — період, який починається з революцій 1848 р. в Європі; друга хвиля — після Першої Світової війни, яка мала наслідком розпад чотирьох імперій та встановлення демократичних політичних режимів в новоутворених державах Центральної та Східної Європи; третя хвиля — після Другої Світової війни; четверта хвиля — починається з військового перевороту 1974 р. у Португалії і повернення до демократії країн Південної Європи та Латинської Америки [3].

Д. Маркофф доповнив хантінгтонівський критерій кількісної переваги демократичних переходів ідеологічною складовою, зауваживши, що «під час демократичної хвилі багато говорять про переваги демократії, соціальні рухи вимагають більше демократії, а люди, що обіймають відповідальні посади, заявляють про свою відданість демократії» [4, с. 1—2].

Отже, концепція хвиль демократизації розрахована на дослідження екстраординарної фази демократизації, що розуміється як майже одночасна зміна політичного режиму в кількісно значній групі країн. Режимний перехід має вигляд подолання умовного бар'єру, який емпірично описується за допомогою поняття електоральної демократії. Це поняття є наслідком розвитку процедурного підходу до демократії в його мінімалістській (шумпетеріанській) версії.

Поняття електоральної демократії концептуалізувалося протягом 90-х років ХХ ст. Відтоді електоральними демократіями вважаються політичні системи, «в яких особи, наділені вищою владою ухвалювати колективні рішення, відбираються шляхом чесних, неупереджених, періодичних виборів, у перебігу яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення» [2, с. 17], конституційні системи за яких «законодавчі та керівні виконавчі посади заміщуються шляхом регулярних, конкурентних та багатопартійних виборів на основі загального виборчого права» [5, с. 61], та політичні режими, «які додержуються виборності та в яких опозиція має деякі шанси на перемогу в боротьбі за посади» [6, с. 215].

Починаючи з 1989 р., впливова американська неурядова організація «Freedom House» додатково до моніторингу стану політичних прав і громадянських свобод у світі визначає політичні режими як електоральні демократії та щорічно підраховує їх кількість. Держава оцінюється експертами як електоральна демократія, якщо вона відповідає таким критеріям:

- а) змагальна, багатопартійна політична система;
- б) загальне виборче право для всіх повнолітніх громадян (за винятком тих обмежень, що їх держава у законний спосіб накладає на громадян за вчинення злочинів);
- в) регулярне проведення жорстко конкурентних виборів, при таємному голосуванні, достатньому рівні безпечності та за умови відсутності масових махінацій, що викривлюють волю громадян;

г) значний доступ основних політичних партій до виборців через засоби масової інформації та за допомогою відкритої політичної агітації [7].

Концепція хвиль демократизації за своєю природою породжує дві проблеми, які слід постійно розв'язувати: визначення моменту початку чи закінчення хвилі демократизації та вирішення питання щодо наявності/відсутності того явища, яке С. Хантінгтон назвав відкотною (відпливною), а Д. Маркофф — антидемократичною хвилею.

Перша проблема (в сучасних умовах це визначення моменту закінчення третьої хвилі демократизації) вирішується за допомогою методики самого С. Хантінгтона. Умовно приймемо, що хантінгтонівський «певний період часу» для третьої хвилі демократизації дорівнює одному електоральному циклу, тобто п'яти рокам. Уведемо дві змінні: індекс демократизації/дедемократизації, який фіксує кількісне зрушення у бік демократії/автократії за один електоральний цикл (одну хвилю демократизації чи одну відпливну хвилю), та коефіцієнт демократизації/дедемократизації як частку від ділення індексу демократизації/дедемократизації на кількість років у перехідному періоді. Емпіричні дані щодо кількості електоральних демократій для другої хвилі демократизації та другої відпливної хвилі запозичимо у С. Хантінгтона [2, 24] з додаванням двох пропущених демократій другої хвилі (Самоа і Кіпр), для 1974—1989 рр. скористаємося власними підрахунками, для 1989—2009 рр. використаємо матеріали «Freedom House». Результати застосування методики наведено в табл. 1. Аналіз результатів свідчить про те, що для визнання періоду часу хвилею демократизації коефіцієнт демократизації не повинен бути нижче значення 2, що доведено досвідом другої хвилі. Коефіцієнти 1,6 та 1,8 для періодів 1984—1988 та 1994—1998 рр. відповідно можна визнати похибкою методики. Отже, третя хвиля демократизації завершилася 1998 р., адже саме з цього року спостерігається різке зниження коефіцієнта демократизації. Індекс демократизації для третьої хвилі в цілому дорівнює значенню + 81, коефіцієнт демократизації – 3,24. Тобто, третя хвиля демократизації виявилась інтенсивнішою за другу. Проте цієї переваги досягнуто за рахунок всього одного п'ятирічного періоду 1989—1993 рр., який можна вважати піком третьої хвилі демократизації.

Таблиця 1

Динаміка електоральних демократій в 1943—2008 рр.

Показник	Друга хвиля демократизації 1943—1962 рр.	Друга відпливна хвиля 1958—1975 рр.	Демократизація з 1974 р.						
			рік						
			1978	1983	1988	1993	1998	2003	2008
Кількість демократій	54	36	46	61	69	108	117	117	119
Індекс	+ 43	– 18	+ 10	+ 15	+ 8	+ 39	+ 9	0	+ 2
Коефіцієнт	2,15	1,1	2	3	1,6	7,8	1,8	0	0,4

Проблема початку відпливної хвилі не має простого розв'язання. За методикою С. Хантінгтона третя хвиля демократизації закінчилася 1998 р., однак третю відпливну хвилю не зафіксовано. Цей факт доводиться наявністю паритету між демократичними і зворотними транзитами протягом 1999—2009 рр. (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка режимних змін в 1999—2009 рр.

Показчик	Транзити до електоральної демократії	Транзити в зворотному напрямі
Загальна кількість транзитів	29	29
Кількість транзитивних держав	28	26
Кількість транзитивних держав, що залишилися демократичними/авторитарними на 2009 р.	19	20

З огляду на те, що такий стан глобального політичного процесу не передбачений теорією С. Хантінгтона, доведеться постулювати наявність ординарної фази глобальної демократизації як антитези періодам екстраординарних хвилевих режимних змін.

Аналіз даних «Freedom House» дає змогу зафіксувати наявність трьох неоднорідних процесів у межах ординарної фази демократизації. По-перше, тривають демократичні транзити. Протягом 1999—2009 рр. 14 нових держав подолали бар'єр електоральної демократії. По-друге, саме у цей період сформувався корпус електоральних авторитаризмів і дедемократизованих режимів (19 з 20 наявних). По-третє, відразу 15 держав, а саме: Вірменія, Джибуті, Нігер, Нігерія, Гамбія, Фіджі, Кенія, Грузія, Центральнo-Африканська Республіка, Гвінея-Бісау, Лівберія, Гаїті, Мавританія, Бангладеш та Боснія і Герцеговина почали активно чергувати переходи до демократії та у зворотному напрямі.

Локальний рівень досліджень демократичних транзитів, починаючи з 1970—1991 рр., ґрунтується на концепціях Д. Растоу, Ф. Шміттера, Г. О'Доннела та А. Пшеворського. Концепції (за винятком варіанту А. Пшеворського) впроваджують модель трифазного переходу до демократії, в якій два довготривалі об'єктивні соціальні процеси поєднуються з суб'єктивним моментом ухвалення елітарного рішення:

підготовча фаза (лібералізація) → фаза вирішування (демократизація) → фаза при звичаєння (соціалізація).

Перша фаза демократичного транзиту на рівні держави описується:

- а) як конфлікт соціальних сил навколо першочергових проблем і поява нової еліти [8, с. 8];
- б) як інтеграція мереж довіри в публічну політику, ізоляція публічної політики від категоріальної нерівності, ліквідація незалежних цент-

рів влади з наступним збільшенням впливу населення на публічну політику та зростанням державного контролю публічної політики [9, с. 233—235];

- в) як зовнішній вияв згаданих соціальних процесів у вигляді інституціоналізації громадянських свобод без трансформації владного апарату [10, с. 71].

Друга фаза, у версії Д. Растоу, розуміється як акт свідомого консенсусу, в якому відкрито висловлюється рішення лідерів країни інсталювати основоположні механізми демократії [8, с. 10—11], або ж, у версії Г. О’Доннела та Ф. Шміттера, як спільне компромісне рішення поміркованих суспільних сил щодо заміни влади групи людей на владу набору політичних норм і правил [10, с. 71].

Третя фаза являє собою ресоціалізацію громадян [10, с. 71], під час якої відбуваються процеси загального зростання довіри до демократичних механізмів, зміцнення демократичних переконань політиків і залучення населення до демократичної політичної системи [8, с. 13].

Очевидно, що перша та третя фази віддзеркалюють локальні відмінності демократичних транзитів, оскільки існують у вигляді неповторних регіональних соціальних процесів, а друга фаза — відображує глобальні подібності політичних рішень і є містком між концепціями демократичного транзиту та хвиль демократизації.

Акцентування на тій чи іншій фазі демократичного транзиту умовно поділяє дослідників на компаративістів і регіональних фахівців. Перші концентруються на глобальній подібності результатів демократичних перетворень, в той час як другі — на різноманітності локальних шляхів до демократії, яка повинна, на їх думку, суттєво вплинути на остаточні результати.

Плутанина рівнів дослідження завжди призводить до негативних та безплідних наукових результатів. Так, М. Макфол, Л. Вей, О. Фісун на підставі наявності істотних відмінностей посткомуністичних транзитів від інших, виявлених дослідженнями на локальному рівні, піддалися спокусі та зробили не повністю коректні висновки щодо існування «четвертої хвилі демократизації» як глобального явища. На думку О. Фісуна, який розуміє недостатність локального рівня дослідження для глобальних висновків, «саме демонстраційний ефект “оксамитових” посткомуністичних революцій викликав вторинні (і не такі інтенсивні) демократичні підхвилі 1990-х в Африці та деяких країнах Азії» [11, с. 138]. Проте ця теза є лише припущенням автора, яке не одержало жодного обґрунтування ні в його праці, ні в дослідженнях західних науковців. М. Макфол аргументує існування «четвертої хвилі режимних змін» лише наявністю особливих механізмів і залежних від них результатів транзитів посткомуністичних країн, які узагальнюються ним у непакованій (noncooperative) моделі демократизації. [12, с. 214, 242]. Він

не тільки не претендує на пояснення будь-яких явищ за межами посткомуністичних країн, а й визнає обмеженість дії своєї моделі у випадках Вірменії, Грузії, Хорватії, Боснії і Герцеговини, Болгарії та Румунії [12, с. 239—242].

Недостатність аргументів на користь існування глобальної четвертої хвилі демократизації дозволяє зосередитися на аналізі підсумків третьої хвилі демократизації на методологічній засаді, яка передбачає розуміння того, що розмаїття траєкторій демократизації не скасовує подібності її результатів.

Виявлення результатів третьої хвилі демократизації та вивчення ординарної фази демократизації вимагають нового інструментарію, оскільки поняття електоральної демократії виявляється недостатнім для узагальнень. Потрібний інструментарій пропонує відомий американський макросоціолог Ч. Тіллі у вигляді орієнтованого на процес визначення демократії.

Ч. Тіллі уявляє демократію як особливого роду відносини між державою та громадянами, а демократизацію та дедемократизацію — як етапи зміни таких відносин. На думку вченого, режим можна визнати демократичним, якщо політичні відносини між громадянами та державою характеризуються широкими, рівноправними, захищеними та взаємозобов'язуючими процедурами обговорення. Демократизація означає загальні зрушення у бік більш широкого за охопленням, більш рівноправного за сутністю, більш захищеного та більш обов'язкового до виконання узгодження з приводу призначень на політичні посади та ухвалення державних рішень. Дедемократизація — це відповідно рух до більш вузьких, менш рівних, менш захищених і менш взаємозобов'язуючих процедур обговорення [9, с. 29, 79].

Процедури обговорення Ч. Тіллі мають відповідники у рейтингах «Freedom House» (програма «Freedom in the World»), що дозволяє вимірювати їх та відстежувати динаміку їх розвитку. Політичні права, як їх визначає «Freedom House», загалом відповідають широким, рівноправним і взаємозобов'язуючим процедурам обговорення, а громадянські свободи — їх захищеності [9, с. 77].

Застосування підходу Ч. Тіллі допомагає визначити поняття консолідації та деконсолідації демократії, а також класифікувати політичні режими, що виникли внаслідок третьої хвилі демократизації.

Консолідація демократії — це процес повороту процедур обговорення у бік їх розширення та збільшення. Деконсолідація демократії — це відповідно процес повороту процедур обговорення у бік їх звуження та зменшення.

Політичні режими третьої хвилі демократизації можна об'єднати в чотири групи: консолідовані демократії, дефектні демократії, електоральні авторитаризми та дедемократизовані режими.

У консолідованій демократії існують повномасштабні процедури обговорення, які повільно розвиваються у бік розширення та збільшення, демократичні інститути функціонують повноцінно та сприяють демократизації, що постійно відбувається. З емпіричної точки зору консолідована демократія

є вільною країною, яка визнається електоральною демократією та має стабільний середній рейтинг політичних прав і громадянських свобод від 1 до 1,5. Консолідовані демократії поділяються на два підвиди: демократії, що консолідовані протягом одного електорального циклу після переходу до демократії, та ті, що консолідовані пізніше (табл. 3).

Таблиця 3

Консолідовані демократії третьої хвилі демократизації

Демократії, консолідовані під час демократичного транзиту	Демократії, консолідовані після закінчення демократичного транзиту
Південна Європа	
Португалія, Іспанія	Греція
Центрально-Східна Європа та пострадянський простір	
Угорщина, Польща, Естонія, Литва, Словенія, Чехія	Хорватія, Латвія, Словаччина
Латинська Америка (Південна та Центральна)	
—	Уругвай, Чилі, Панама
Карибський басейн	
Сент-Кітс і Невіс, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Люсія, Беліз	Багами, Домініка, Гренада
Африка	
Кабо-Верде	Гана
Азія	
—	Південна Корея, Тайвань
Океанія	
Тувалу, Кірибаті, Маршалові острови, Мікронезія, Палау	—

У дефектній демократії існують менш широкі, рівноправні, захищені та взаємозобов'язуючі процедури обговорення, розвиток яких визначається постійним чергуванням процесів консолідації та деконсолідації, демократичні інститути функціонують неповноцінно та хоча й не сприяють демократизації, проте обмежують амплітуду коливань консолідаційних і деконсолідаційних процесів, які взаємно компенсуються. Тому ні демократизації, ні дедемократизації в дефектних демократіях у цілому не відбувається. З емпіричної точки зору дефектна демократія може бути вільною чи частково вільною країною, яка визнається електоральною демократією та має нестабільний середній рейтинг політичних прав і громадянських свобод з амплітудою коливання від 1,5 до 4. Додатковим критерієм для визнання демократії дефектною є збереження вищеописаного стану протягом 10—15 років після переходу до демократії. Дефектні демократії поділяються на два підвиди залежно від рівня політичних прав і громадянських свобод та наявності/відсутності короткочасної фази дедемократизації (табл. 4).

Дефектні демократії другої та третьої хвиль демократизації

Стабільні дефектні демократії з відносно високим рейтингом політичних прав і громадянських свобод	Нестабільні дефектні демократії з відносно низьким рейтингом політичних прав і громадянських свобод
Центрально-Східна Європа та пострадянський простір	
Болгарія, Румунія, Україна	Албанія, Македонія, Молдова
Латинська Америка (Південна та Центральна)	
Аргентина, Еквадор, Болівія, Бразилія, Сальвадор, Суринам, Гайана, Мексика, Колумбія	Парагвай, Перу, Гватемала, Гондурас, Нікарагуа
Карибський басейн	
Ямайка, Тринідад і Тобаго	Антигуа і Барбуда, Домініканська Республіка
Африка	
Намібія, Бенін, Сан-Томе і Принсіпі, Малі, ПАР, Сенегал, Ботсвана	Замбія, Лесото, Сейшельські острови, Малаві, Гвінея-Бісау, Сьєрра-Леоне
Азія	
Індія, Монголія, Індонезія	Туреччина, Бангладеш, Шрі-Ланка
Океанія	
Папуа-Нова Гвінея, Вануату	—

В електоральному авторитаризмі існують мінімальні процедури обговорення, які повільно деградують у бік звуження та зменшення, слабкі демократичні інститути, які самі перебувають під загрозою, нездатні цьому завдати, відбувається дедемократизація. З емпіричної точки зору електоральна демократія є частково вільною країною, яка не визнається електоральною демократією, має нестабільний рейтинг політичних прав і громадянських свобод з амплітудою коливання від 4 до 5,5 та зберігає інститути виборів і виборних вищих посадових осіб (табл. 5).

В дедемократизованому режимі процедури обговорення відсутні чи майже відсутні, демократичні інститути ліквідовані чи мають суто декоративний характер, відбувається дедемократизація. З емпіричної точки зору, дедемократизований режим може бути частково вільною країною, яка не визнається електоральною демократією, має рейтинг політичних прав і громадянських свобод від 4 до 5,5, але не зберігає інститутів виборів і виборних вищих посадових осіб, чи — невільною країною з рейтингом політичних прав і громадянських свобод 5,5 та нижче, яка може і зберігати формальні інститути виборів і виборних вищих посадових осіб (табл. 5).

Неконсолідовані демократії являють собою транзитивні режими, які здійснили перехід до демократії протягом ординарної фази глобальної демократизації. Вони не утворюють окремої групи та мають невизначені та різні

тенденції розвитку. Станом на 1 січня 2010 р. до них належать Сербія (тенденція до консолідації), Чорногорія (тенденція до дефектності), Ліберія, Кенія, Бурунді, Коморські острови, Східний Тимор і Мальдіви (останні шість країн мають невизначені тенденції).

Таблиця 5

Електоральні авторитаризми та дедемократизовані режими

Електоральні авторитаризми	Дедемократизовані режими
Центрально-Східна Європа та пострадянський простір	
Грузія, Вірменія	Киргизстан, Росія
Латинська Америка (Південна та Центральна)	
Венесуела	—
Африка	
Республіка Конго, Мозамбік, Джибуті, Нігерія, Гамбія, Буркіна-Фасо	Центральноафриканська Республіка, Мадагаскар, Нігер, Мавританія
Азія	
Філіппіни, Непал	Таїланд, Пакистан
Океанія	
Соломонові острови	Фіджі

Підбиваючи підсумки аналізу результатів третьої хвилі демократизації, можна зробити *висновок* про те, що палітра політичних режимів, котра виникла як її наслідок, виявилася не настільки різнобарвною, як це здавалося дослідникам демократичних транзитів. Перехід глобальної демократизації в ординарну фазу та закінчення демократичного транзиту в більшості країн третьої хвилі демократизації примушує до пошуку нових інструментів вивчення посттранзитивних політичних режимів і перегляду конфігурацій сучасних крос-національних порівняльних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даль, Р. Поліархія. Участь в політичному житті та опозиція [Текст] : пер. з англ. / Роберт А. Даль. — Х. : Каравела, 2002. — 216 с.
2. Хантингтон, С. Третья волна. Демократизация в конце XX века [Текст] : пер. с англ. / С. Хантингтон. — М. : РОССПЭН, 2003. — 368 с.
3. Schmitter, P. C. The International Context of Contemporary Democratization [Text] / Philippe C. Schmitter // Stanford Journal of International Affairs. — 1993. — Vol. 2. — No. 1. — P. 1—34.
4. Markoff, J. Waves of Democracy. Social Movements and Political Change [Текст] / John Markoff. — Thousand Oaks : Pine Forge, 1996. — 174 p.
5. Даймонд, Л. Визначення та розвиток демократії [Текст] / Ларрі Даймонд // У пошуках правильної парадигми: Концептуальні перспективи посткомуністичного переходу у країнах Східної Європи : пер. з англ. ; за ред. Д. Гузіни. — К. : Ай Бі, 2003. — С. 47—76.

6. Що робить демократії життєздатними? / Адам Пшеворський, Майкл Альварес, Хосе Антоніо Чейбуб, Фернанду Лімонжі // Там само. — С. 215 — 234.
7. Freedom in the World 2010. The Annual Survey of Political Rights & Civil Liberties [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://freedomhouse.org>
8. Растоу, Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели [Текст] / Д. А. Растоу // Полис. — 1996. — № 5 — С. 5—15.
9. Тилли, Ч. Демократия [Текст] : пер. с англ. / Чарльз Тилли. — М. : Ин-т общест. проектирования, 2007. — 264 с.
10. Харитоновна, О. Г. Генезис демократии (Попытка реконструкции логики транзитологических моделей) [Текст] / О. Г. Харитоновна // Полис. — 1996. — № 5 — С. 70—78.
11. Фисун, А. А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации [Текст] / А. А. Фисун. — Х. : Константа, 2006. — 352 с.
12. McFaul, M. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship. Noncooperative Transition in the Postcommunist World [Text]/ Michael McFaul // World Politics. — 2002. — Vol. 54. — P. 212 — 244.

РЕЗУЛЬТАТЫ ТРЕТЬЕЙ ВОЛНЫ ДЕМОКРАТИЗАЦИИ: ВОЗМОЖНЫЕ ВАРИАНТЫ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Гаврилюк Г. И.

Проанализирован современный процесс мировой демократизации. Утверждается, что концепция волн демократизации С. Хантингтона рассчитана на исследование экстраординарных фаз (волн) глобальной демократизации и доказываемая, что третья волна в 1998 г. сменилась ординарной фазой демократизации, не породив откатной волны дедемократизации, как это ожидалось. Результаты третьей волны интерпретированы как возникновение консолидированных демократий, дефектных демократий, электоральных авторитаризмов и дедемократизированных режимов.

Ключевые слова: волна демократизации, демократический транзит, консолидация демократии, дефектная демократия, электоральный авторитаризм.

RESULTS OF THE THIRD WAVE OF DEMOCRATIZATION: POSSIBLE SCENARIOS AND INTERPRETATIONS

Gavruluk G. I.

The article provides analysis of modern world democratization process. The author maintains that Samuel P. Huntington's concept of democratization waves was devised to study extraordinary phases (waves) of global democratization, and proves that in 1998 the third wave gave way to an ordinary phase of democratization, without creating an outflowing wave of democratization as it was expected. The author interprets results of the third wave as the occurrence of consolidated democracies, imperfect democracies, electoral authoritarian regimes, and dedemocratized regimes.

Key words: wave of democratization, transition to democracy, consolidation of democracy, imperfect democracy, electoral authoritarianism.

УДК 82.09.(045)

М. П. Колесніков, кандидат філософських наук, доцент

ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Присвячено дослідженню сутності ціннісних орієнтацій людини у вітчизняній та зарубіжній літературі. Доведено, що цінності відіграють провідну роль у процесах визначення і регуляції діяльності та формування особистості. Зроблено висновок про те, що показниками особистісної цілісності та зрілості є належна ціннісна ієрархія, ціннісна орієнтація на умовах домінування духовних та моральних принципів.

Ключові слова: цінність, ціннісні орієнтації, глобалізація, саморозвиток особистості.

Актуальність проблеми. Динамічні та драматичні зміни, які відбулися в українському суспільстві, вплинули на індивідуальну і масову свідомість та призвели до руйнації базових цінностей, які формувалися й культивувалися протягом багатьох років. Такі процеси супроводжуються постійними аксіонормативними зрушеннями, а вони в свою чергу стають потужним чинником нових перетворень, що супроводжуються суттєвими змінами у масовій свідомості, конфліктом між декларованими цінностями та реальною поведінкою, коли виникає амбівалентне ставлення до значущості колишніх цінностей та ідеалів. Тому *метою* цієї статті є висвітлення сутності ціннісних орієнтацій у сучасній науковій літературі.

Аналіз проблеми. Центральним твірним поняттям у вивченні ціннісних орієнтацій особистості є поняття «цінність». Проблема цінності існує з давніх часів, проте, як відмічають дослідники, на сьогодні немає однозначного розуміння визначення «цінність».

Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій посідає одне з найголовніших місць у дослідженнях детермінації поведінки, обрання і оволодіння професією, формування особистості. Більшість авторів, розглядаючи питання соціальної детермінації розвитку особистості, вирішують його в діалектичній єдності з питаннями внутрішніх передумов і можливостей саморозвитку особистості (В. Вундт, М. Бобнева, О. Дробницький, А. Здравосмилов, Д. Леонтєв, Р. Лотце, Ф. Паульсен, В. Тугаринов, Віндельбанд, Брентано та ін.) [1; 2; 9].

Вчення про цінності посіло самостійне місце у філософії та під впливом теорії І. Канта виділилося в окремий філософський розділ у другій половині XIX ст. У науковий обіг зарубіжної філософії воно було введено на початку XX ст., однак своє коріння аксіологічна проблематика «пускає» ще у сиву давнину, витоки теорії цінностей сягають філософських концепцій античного періоду.

Проблема цінностей в широкому значенні завжди виникає в епохи обезцінювання культурної традиції та дискредитацій ідеологічних засад суспільства [18, с. 429]. Так, криза афінської демократії примусила Сократа вперше поставити запитання: «Що є благо?», — це і є основне питання загальної теорії цінностей. В античній і середньовічній філософії ціннісні (етико-естетичні та релігійні) характеристики було включено в саме поняття реальності істинного буття. Традиція ідеалістичного раціоналізму йде від Платона до Гегеля і відрізняється невід’ємністю онтології й аксіології, буття й цінностей. Аксіологія як самостійна галузь філософського дослідження виникає тоді, коли поняття «буття» розщеплюється на два елементи: реальність і цінність як об’єкт бажань і прагнень людини [20, с. 90].

Аксіологічний аспект пізнання навколишнього світу притаманний філософським поглядам Платона, який вважав, що світ речей і світ ідей не тотожні: оскільки ідеї є ідеалами, то порівняно з речами вони є більш «цінними». Платон зробив й одну з перших класифікацій цінності (блага) як категорії, розподіливши її на «добре», «прекрасне», «істинне». Аристотель здійснив власну класифікацію, оперуючи такими поняттями, як «поціноване» та «цінне». Він вважав, що блага бувають різними: «цінні» (добродієність, душа, розум), «хвалимі» (добродієності, дії яких викликають похвалу), «можливі» (сила, краса, багатство, влада) [1, с. 296—297]. Отже, вже з тих часів почало вживатися поняття «цінність», а аксіологічні положення античної філософії стали фундаментом для подальшого розвитку ціннісного підходу людини до оточуючого світу.

Пошуки відповідей на запитання: «Що ж таке “добро”, “істина”, “краса”, “благо”?» стали особливо актуальними в епохи Відродження та Нового часу. Так, англійський філософ, представник емпірицистського напрямку у філософії, який розвивав ідеї софістів, Д. Юм, вважав, що цінності та норми — це відображення почуттів, які не можуть бути ні хибними, ні істинними, а тому цінності не можуть бути такими. Норми і цінності базуються на почуттях, які у кожного свої, а тому і цінності мають суб’єктивний характер [19, с. 387].

Аксіологічні погляди висловлювали і представники консервативного напрямку у філософії. Так, поняття «ціннісний консерватизм» пов’язано з ім’ям Едмунда Берка. Він та його прибічники вважали, що тільки їхні погляди адекватно визначають сутність цінності: абсолютна цінність — це «розумне», «нормативне» життя. Як заслугу «ціннісного консерватизму» розглядають обґрунтування цінності культури та традицій суспільства. [19, с. 420].

У філософії Просвітництва проблеми цінностей привертала увагу представників утилітаристського напрямку, які намагались обґрунтувати здатність індивіда раціонально обирати засоби досягнення позитивних результатів своєї діяльності. К. А. Гельвецій, І. Бентам, Д. С. Миль та інші намагались визначити об’єктивні принципи для обґрунтування правильності чи хибності

дій, спрямованих на обрання засобів при досягненні певної мети. Однак, на думку філософів, при цьому слід попередити можливі варіанти «болю і страждань», аби досягти «задоволення», а отже, дійти «ціннісного консенсусу» неможливо, і причина в тому, що цінності не піддаються виміру [19, с. 429, 433].

Зміна суспільно-економічних відносин, пошуки можливостей раціональної організації буття, підвищення інтересу до практики посилили увагу мислителів кінця XVIII та XIX ст. ст. до аксіологічної проблематики. Цей період характеризується багатоманітністю течій та поглядів.

Поняття «цінності» вперше з'являється у філософії Канта, який протиставив сферу моральності (волі) сфері природи (необхідності). Його заслугою перед аксіологією як наукою є намагання зрозуміти ціннісну свідомість людини як явище, що має особливий статус. Він вважав, що ціннісно (морально) орієнтовані спонукання присутні в усіх моментах процесу пізнання. При цьому свідомість завжди спрямовується на критерії добра, досконалості та цінності. Останні самі по собі не мають буття, у них є тільки значущість; вони суть вимоги, звернення до волі, мети, поставленої перед нею [15, 14–15].

Іншої думки додержувався Гегель, який розглядав сутність цінності через її зв'язок з потребами: кожна річ, за допомогою якої людина задовольняє власні потреби, має свою цінність, і якщо ми звертаємо увагу на значущість і цінність якоїсь речі, то сама ця річ виступає лише знаком і має значення не сама по собі, а як те, чого вона варта, тобто яку цінність становить у конкретній ситуації. У гегелівській концепції цінності розвивається ідея «абсолютної цінності культури», що являє собою іманентний момент абсолютного і характеризується нескінченною цінністю [19, с. 496].

Своєрідну позицію в аксіологічних поглядах займав Ніцше, головне місце у вченні якого відводиться проблемі «переоцінювання цінностей». Філософ виступав проти цінностей християнської моралі, яка, на його думку, суперечить природі самого життя, що виступає найвищою цінністю. Ніцше писав, що коли ми заводимо мову про цінності, ми говоримо під впливом оптики життя: саме життя примушує нас встановлювати цінності, саме життя цінує через нас, коли ми встановлюємо духовні цінності [12, с. 576].

У філософії XX ст. ми виявляємо декілька підходів до обґрунтування цінностей. Філософія марксизму утверджувала можливість розуміння духовних цінностей як об'єктивних соціальних явищ. Логіко-семантичний і семіотичний аналізи цінностей здійснювали Л. Вітгінштейн, Б. Рассел, Ф. Д. Сосюр, Ч. У. Морріс та ін. Фундаментальне розроблення одержала аксіологія у феноменологічній філософії Е. Гуссерля, М. Гартмана, М. Шеллера та ін., оскільки вона виявила аксіому аксіології — інтенціональність ціннісного становлення до духовного світу людини. М. Шеллер, наприклад, розрізняє цінності та їх носіїв. Під цінностями він розуміє об'єктивні якісні феномени, що не залежать від психології суб'єктів і від предметів, в яких виявляються.

Цінності мають своїх носіїв, і саме в них і стають реальними. Носіями є особистості, речі тощо, однак буття цінностей не залежить від буття їх носіїв, вони не є властивостями. Центральним ядром «цінностей» М. Шеллер вважає особистість [21, с. 52—53].

Феноменологічний напрям в аксіології продовжив Н. Гартман, який систематизував і розвивав погляди М. Шелера; завданням розвитку аксіології ХХ ст. філософ бачив створення синтезу вчень Аристотеля і Шеллера. У монографіях «Етика» і «Естетика», а також у працях, присвячених викладенню загальних філософських поглядів, Гартман розвивав загальне об'єктивне ідеалістичне вчення про природу цінностей. Він вважав, що на запитання, звідки беруться цінності, дати відповідь неможливо: цінності є ідеальні сутності, це такий самий ні з чого не виведений факт, як і походження Всесвіту.

Представники баденської школи неокантіанства вважали, що щирі цінності породжує «чиста воля», носієм якої є надіндивідуальна воля, а не індивідуальний суб'єкт. На думку В. Вундта, Ф. Йодля, Ф. Пауельсона, почуття (і відповідно цінності) є чимось суб'єктивними. На протигагу цьому Brentano і Шеллер намагалися довести об'єктивний характер самого почуття і відповідно загальнозначущість та об'єктивність цінностей. За Віндельбандом цінностями визнаються Істина, Добро, Краса, а наука, правопорядок, мистецтво і особливо релігія розглядаються як «цінності — блага» культури, без яких людство не може існувати.

Віндельбанд обґрунтував положення «трансцендентного існування загальних цінностей», які мають абсолютне значення. Такими цінностями, незважаючи на їх емпіричну і психологічну зумовленість, він вважав три форми оцінок: логічні, естетичні та етичні, пояснюючи це тим, що саме логіка, етика та естетика є трьома власне філософськими дисциплінами.

Неокантіанську концепцію продовжив Г. Ріккерт, центральним поняттям теорії якого стали цінності. Він розглядав цінність як дещо трансцендентне відносно буття, те, що не може бути зрозумілим у межах реальності. Він вважав, що цінності не належать ні до сфери об'єктів, ні до сфери суб'єктів, а утворюють самостійне царство, що знаходиться «по ту сторону суб'єктів і об'єктів» [8, с. 45].

Таким чином, в історії філософії можна простежити два підходи до проблематики цінностей: натуралістичний та антинатуралістичний. З позицій першого цінністю є все те, що сприяє ефективному функціонуванню «природи людини»: біопсихічним здібностям індивіда, задоволенням його інтересів, розвиткові задатків. За антинатуралізмом цінності становлять ідеальні сутності, сфера яких знаходиться поза досвідом і не залежить від інтересів людини. Антинатуралістична тенденція набула поширення на початку ХХ — усередині ХХ ст. ст. під впливом критики натуралізму філософом Д. Е. Муром і психологом В. Франклом, які вважали, що факти і цінності мають різний

онтологічний статус, і цінності взагалі несумісні з наукою, яка повинна обмежуватись описом явищ. Духовне життя людини наповнене пошуком і реалізацією цінності і неповторним для кожного індивіда сенсом [7, с. 130].

Свої погляди щодо «ціннісної свободи», зокрема ціннісної свободи наукового пізнання, висловлював М. Вебер. Він вважав, що ми в науці шукаємо істину і що знання, визнані нормативними точками зору, базуються на цінностях; ціннісні поняття є «квазітрансцендентальними» передумовами наук про культуру та суспільство. Поняття «цінність» учений порівнював з поняттям «парадигма», вважаючи, що наукові дослідження конститууються за допомогою ціннісних понять, при цьому сама наука повинна виступати незалежною цінністю [2, с. 719]. М. Вебер у своїй «розуміючій соціології» сприйняв у неокантіанців уявлення про цінності як про норму, способом буття якої виступає значущість для суб'єкта, і застосував його до інтерпретації соціальної дії і соціального знання. У подальшому, у Знанецького і особливо в школі структурно-функціонального аналізу (Парсонс та ін.) розуміння цінності набуло узагальнено методологічного змісту як засіб виявлення соціальних зв'язків та функціонування соціальних інститутів: соціальна система будь-якого масштабу передбачає існування загальних цінностей, які розділяють всі; при цьому не враховуються суспільні суперечності і перебільшується роль ціннісних механізмів у регуляції діяльності особистості [19, 663, 676].

Екзистенціалізм як напрям у філософії поставив проблему «переоцінки цінностей», виступивши з претензією «духовної революції». Хайдеггер, Сартр, Мерло-Понті, Камю сходяться між собою у визнанні суб'єктивності цінностей. Сартр відмічав: «Моя свобода — єдина основа цінностей, і ніщо, абсолютно ніщо не може виправдати мене в прийнятті тієї чи іншої визначеної цінності, тієї чи іншої визначеної шкали цінності, як буття, за рахунок якого існують цінності... Моя свобода викликає у мене тривогу перш за все тому, що вона лежить в основі цінностей, а сама лишилась основи...» [16, с. 68]. Камю проголошував кінцевою метою своєї філософії гуманізм: «Так, людина є мета в собі. Коли вона бажає бути кимсь у цьому житті» [6, с. 284].

Християнські екзистенціалісти Марсель и Ясперс в розумінні природи цінностей коливаються між двома крайнощами: визнанням трансцендентності цінностей в лоні Божому (в душі філософії Томи Аквінського) і «гуманістичною» тенденцією, за якою єдиним творцем цінностей є людина. Отже, філософи намагаються узгодити свободу людини із всемогутністю Бога [7, с. 75—76].

Проаналізувавши різні підходи вітчизняних філософів до питання сутності цінностей, можна виділити три їх групи. У першій групі цінність розглядається як реальний предмет, що має функціональну значущість для людей, корисний своїми властивостями; у другій — як ідеальний предмет, почуття

або ідеал, що виражають позитивне ставлення суб'єкта до дійсності; у третій — як значущість узагалі, або як позитивна, а іноді й негативна значущість чого-небудь для людини. Однак усі три концепції, на думку науковців, не можна вважати задовільними.

Одні автори поділяють цінності на загальнолюдські, вироблені історичною практикою суспільства, та індивідуальні, особисті, які є надбанням суб'єкта як феномен свідомості (В. Тугаринов, О. Дробницький, В. Ядов, А. Здравомислов).

За логікою інших, у сучасної людини існують три рівні цінностей: 1) рівень загальнолюдських цінностей, на якому формуються цінності «загальні для всіх здорових людей», оскільки їх породжено основними потребами нашого організму; 2) рівень цінностей певних груп людей; 3) рівень цінностей «специфічних» індивідів. Таким чином, цінність виявлялася виборчою настановою, похідною від потреб, а іноді просто ототожнювалася з ними, «потреби чи цінності пов'язані один з одним ієрархічно та еволюційно». Д. Леонт'єв указує на відсутність єдності у поглядах психологів. Він вважає, що причина цих розбіжностей прихована у розриві між особистістю і суспільством, який притаманний більшості психологічних досліджень, починаючи з моменту зародження психології і аж до 70-років ХХ ст. Цей розрив, як відмічає Д. Леонт'єв, виражається у двох формах: асоціальності західної психології та пансоціальності радянської психології 30—70-х років ХХ ст.

Асоціальність у розумінні людини зводилася до того, що все суспільне розглядалось як зовнішнє відносно особистості, а отже, як чуже їй, котре, здійснюючи тиск на людину, призводило до того, що особистість з більшим чи меншим успіхом прилаштовувалася до такого впливу середовища: підкорялася, адаптовувалася і т. д.

Пансоціальність характеризувалася тенденцією зведення розвитку особистості до її формування на основі соціального. Згідно з цією концепцією навіть повнолітня особистість міцно прив'язана до соціуму, який виховав її. Соціальна регуляція поведінки не розглядалася як зовнішня відносно особистості, відповідно «внутрішньоособистісні структури і механізми трактувалися як соціальні регулятори, «пересажені усередину» індивіда» [14, с. 35—36].

Як підкреслює Д. Леонт'єв, поняття «цінність» можна віднести до трьох різних груп явищ і трьох форм існування цінностей:

- 1) суспільні ідеали, сформовані суспільною свідомістю в узагальненому уявленні про досконалість у різних сферах суспільного життя;
- 2) реальне втілення цих ідеалів у діяльності;
- 3) мотиваційні структури особистості, що стимулюють її до реального втілення у поведінці і діяльності суспільних ціннісних ідеалів.

Д. Леонтьєв здійснив важливу спробу використати у визначенні поняття «цінності» «досвід багатомірної реконструкції» [15].

Перехід до ринкової економіки, створення інноваційної, особистісно-креативної, інформаційної культури, процеси глобалізації та уніфікації, прискорення темпів життя, інформаційні переваження призвели до перегляду традиційних цінностей та появи нових динамічних цінностей, які трансформуються у стабільні чи, не прижившись, зникають. Сьогоднішні цінності, як суспільні, так і власне особистісні, часто суперечать одні одним. У зв'язку з цим у сучасній літературі деякі автори говорять про кризу цінностей.

На думку Дебора, ми живемо в цілком підробленому, суругатному світі, де всі цінності та почуття, переживання та події тотально фальсифіковано. У цьому світі заперечення зведене в абсолют, оскільки воно гранично завуальоване і фактично заперечується. Ілюзорність, відчуження, розділення, ізоляція, «м'який концтабір системи» — все це характерні риси сучасної буржуазної ліберально-демократичної дійсності, тобто найлукавішої з усіх систем придушення та насильства, які коли-небудь існували.

Проблема кризи цінностей зазвичай виникає в епохи перетворень. Кризовий стан характеризується суперечливістю, незавершеністю структури ціннісних норм, настанов, зразків поведінки, притаманних даному суспільству.

Криза цінностей є негативною тенденцією не тільки для суспільства, а й для малих груп та особистості. Часто її наслідками виступають відсутність орієнтиру в житті, інтеграції груп, повноцінної міжособистісної взаємодії, конфлікти, розбіжності у системах ціннісних орієнтацій, неможливість повноцінного функціонування спільностей. Суспільство котре зазнає змін, розглядається нині, як зазначає З. Бауман, не як жорстка, тверда система, а швидше, як «м'яка», «текуча» дійсність [13, с. 67].

Важливі та масштабні зміни внаслідок глобальних процесів відбуваються і в ціннісній сфері особистості. Традиційні цінності людського співжиття, серед яких головними є Істина, Добро, Краса, Справедливість, Любов, перестають цінувати у сучасному суспільстві, люди перестають поважати сімейні традиції та цінності, внаслідок чого руйнуються зв'язки між членами сім'ї та поколіннями. Ставлення людей один до одного з позицій егоцентризму породжує взаємне відчуження, ворожість, що по суті є запереченням іншої особистості. Кожен вважає особистістю, суб'єктом лише себе, розглядаючи усіх інших як частину ворожого світу. Чимало з цінностей, які пропагувалися в нашому суспільстві упродовж десятиліть, втрачають свою актуальність. Дедалі більш «популярними» стають активно поширені через літературу, телебачення, кіно, музику цінності, що панують у західному суспільстві. Однією з наймогутніших і найнебезпечніших у сучасній західній культурі є гедоністична тенденція. Основним принципом життя, особливо для молоді, стає

принцип «тут і тепер». Люди більше не бажають відкладати «винагороди» на пізніший час, вони прагнуть одержати максимум життєвих благ якомога скоріше і з якомога меншими зусиллями. Причому акцент робиться саме на матеріальні блага і гроші.

Зміна ціннісних і світоглядних орієнтирів суспільства постала перед молоддю як відмова від загальнолюдських цінностей і знань. Кризові явища в духовній сфері ускладнюють шлях її морального сходження. Неабияку роль у цих процесах відіграє нав'язування молоді та й усьому суспільству, запозичених із Заходу моделей поведінки, які стимулюють агресивність, цинічне ставлення до людської гідності і праці та нормальних цінностей.

Дуже небезпечним є пересадження на наш ґрунт панівної в західній культурі цінності соціального успіху, коли головним мірилом цього успіху є гроші та зовнішні атрибути володіння ними: коштовний одяг, автомобілі, добре житло, престижне споживання. Причому наполегливо формується міф про те, що «все у твоїх руках», що людина, якщо забажає і докладе достатньо зусиль, завжди зможе досягти успіху. А якщо ти не зміг його досягти, то ти просто нездара, невдаха, «лох», якого немає за що поважати, тобто бідні самі винні у тому, що вони бідні. У результаті цього у невеличкій верстві *заможних* формується комплекс зверхності та презирства до нижчих верств суспільства, а у переважній більшості суспільства, яка перебуває на межі виживання, — комплекс меншовартості. Таке поставлення питання веде до того, що формується уявлення про припустимість (і навіть необхідність) оволодіння грошима в будь-який спосіб, незважаючи на жодні перешкоди. І якщо такою перешкодою є інша людина, вона має бути знищеною без жалю і сумніву. Співчуття, допомога ближньому проголошуються недоцільними і недоречними (у дусі Мальтуса).

Панівною цінністю стає також войовничий індивідуалізм, тобто не просто індивідуалізм як спосіб прийняття дійсності, коли особа вимагає поваги до своєї індивідуальності і виступає за право чинити так, як вона вважає правильним, а такий індивідуалізм, коли людина стає для себе понад усе, а всі інші розглядаються лише як засоби досягнення власних цілей. Треба також ураховувати, що в Україні існує поляризація відповідних цінностей і ідеологем у суспільстві.

Висновки. Отже, на основі численних досліджень можна констатувати, що цінність є багатомірним феноменом, який виражається у розмаїтті властивостей, багатогранності та утворюється в результаті суб'єкт-об'єктних та суб'єктно-суб'єктних відносин. Об'єктивно існуючі речі, явища, які завдяки своїм природним властивостям здатні задовольняти ті чи інші потреби й інтереси людей, через суб'єкт-об'єктні відносини набувають соціальних вимірів, до числа яких включають корисність, значущість, вартість, актуальність.

Усі науковці, які розглядали питання функцій цінностей, сходяться на тому, що вони є перш за все регулятором людської діяльності, але за різним чином: як норми, як ідеали, як критерії обрання й оцінювання моральних учинків; спостерігається інтенціональність ціннісного становлення до духовного світу людини.

Ми є свідками кризи основ світогляду, визначеною руйнацією старих і несформованістю нових ціннісних орієнтацій в умовах пострадянської дійсності, на які накладаються глобалізаційні та модернаційні зрушення в умовах кризи глобального капіталізму. Цей процес сприяє розмиванню національних і традиційних цінностей українського народу та уможливило маніпуляцію свідомістю громадян в інтересах окремих домінуючих економічних груп або нерелігійних організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Сочинения [Текст] : в 4 т. / Аристотель // пер. с древнегреч. ; под общ. ред. А. И. Доватура. — М. : Мысль, 1983. — Т. 4. — 830 с.
2. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] / М. Вебер ; пер. с нем. — М. : Прогресс, 1990. — 808 с.
3. Дробницкий, О. Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей [Текст] / О. Г. Дробницкий // Проблема ценности в философии. — М. ; Л. : Наука, 1996. — С. 25—40.
4. Джонстон, Д. Краткая история философии [Текст] / Дерек Джонстон. — М. : Астрель; Владимир : ВКТ, 2010. — 224 с.
5. Здравомыслов, А. Г. Потребности. Интересы. Ценности [Текст] / А. Г. Здравомыслов. — М. : Политиздат, 1986. — 223 с.
6. Камю, А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде [Текст] / А. Камю ; пер. А. М. Руткевича // Камю А. Сумерки богов / сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. — М. : Политиздат, 1990. — 398 с.
7. Кузьмина, Е. И. Психология свободы: теория и практика [Текст] / Е. И. Кузьмина. — СПб. : Питер, 2007. — 336 с.
8. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.
9. Леонтьев, Д. А. Методика изучения ценностных ориентаций [Текст] / Д. А. Леонтьев. — М. : СМЫСЛ, 1992. — 17 с.
10. Леонтьев, Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции [Текст] / Д. А. Леонтьев // Вопр. философии. — 1996. — № 4. — С. 15—26.
11. Маслоу, А. Г. Мотивация и личность [Текст] / А. Г. Маслоу. — СПб. : Евразия, 1999. — 478 с.
12. Ницше, Ф. Сочинения [Текст] : в 2 т. ; пер. с нем. / Ф. Ницше ; сост., ред. и авт. прим. К. А. Свасьян. — М. : Мысль, 1990. — Т. 2 : Так говорил Заратустра. — 829 с.
13. Подвойский, Д. Г. Вызовы текучей современности: Ответы Зигмунда Баумана [Текст] / Д. Г. Подвойский // Человек. — 2010. — № 1. — С. 66—78.
14. Платон. Диалоги [Текст] : пер. с древнегреч. / Платон ; сост., ред. и авт. вступ. ст. А. Ф. Лосев; авт. прим. А. А. Тахо-Годи. — М. : Мысль, 1986. — 607 с.

15. Попов, М. І. Кант та тернисті шляхи аксіології [Текст] / М. І. Попов // Філософ. думка. — 2004. — № 5. — С. 14—23.
16. Сартр, Ж. П. Екзистенціалізм — это гуманізм [Текст] / Ж. П. Сартр ; пер. А. А. Санина // Сумерки БОГОВ : сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. — М.: Политиздат, 1990. — 398 с.
17. Соболев, О. М. Свобода особистості в інформаційному соціумі: Стаття перша [Текст] / О. М. Соболев // Філософ. думка. — 2002. — № 4. — С. 36—47.
18. Сорокин, П. А. Человек. Цивилизация. Общество. [Текст] / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согомонов: пер. с англ. — М. : Политиздат, 1992. — 543 с.
19. Скирбекк, Г. История философии [Текст] : учеб. пособие для студ. высш. учеб. завед. / Г. Скирбекк, Н. Гилье : пер. с англ. В. И. Кузнецова ; под. ред. С. Б. Крымского. — М. : Гуман. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 800 с.
20. Столович, Л. Н. Об общечеловеческих ценностях [Текст] / Л.Н. Столович // Вопр. философии. — 2004. — № 7. — С. 86—98.
21. Шелер, М. Положения человека в Космосе [Текст] / М. Шелер // Проблема человека в западной философии : переводы / сост. и послесл. П. С. Гуревича; общ. ред. Ю. Н. Попова. — М. : Прогресс, 1988. — 552 с.

ПРОБЛЕМА СУЩНОСТИ ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В НАУЧНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Колесников М. П.

Посвящено исследованию сущности ценностных ориентаций человека в отечественной и зарубежной литературе. Доказано, что ценности играют главную роль в процессах самоопределения и регуляции деятельности личности. Сделан вывод о том, что показателем зрелости личности и ее целостности являются ценностная иерархия и ценностная ориентация (при условии доминирования духовных и моральных принципов).

Ключевые слова: ценность, ценностные ориентации, глобализация, саморазвитие личности.

PROBLEM OF ESSENCE OF VALUABLE ORIENTATIONS IN SCIENTIFIC RESEARCHES

Kolesnikov M. P.

The article is devoted to research the essence of valuable orientations of the person in the native and foreign literature. It has been proved that values play a key role in the processes of self-determination and regulation of the person's activity. The conclusion is that a factor of the person's maturity and its integrity is valuable hierarchy and valuable orientation (on the assumption of spiritual and moral principle's domination).

Key words: valuable, valuable orientations.

УДК 340.12

В. О. Захарова, здобувачка

ЗАХІДНА ЕКОПРАВОВА МЕНТАЛЬНА ТРАДИЦІЯ

Проаналізовано феномен західної екоправової ментальної традиції і висунуто пропозиції щодо використання її кращих елементів для формування системи екоправового виховання в сучасній Україні.

Ключові слова: екософія права, природний спільносвіт, екоправова ментальність, екоправове виховання.

Актуальність теми. Серед комплексу глобальних проблем все більшої значущості набуває проблема взаємодії сучасної цивілізації з Природою. Екологічні негаразди ведуть рахунок на десятиріччя свого статусу глобальних, тобто таких, що загрожують населенню всієї планети.

У пошуках виходу з кризового становища світове наукове співтовариство зверталось до аналізу різних аспектів людського буття, через якісні зміни яких можна було б сподіватися зупинити, а в подальшому попереджувати катастрофічні загрози, що їх породила техногенна цивілізація. Серед цих аспектів як об'єкт дослідження викликає зацікавленість така фундаментальна складова образу людини, за допомогою якої можна охарактеризувати як окрему особистість, так і велику історично сформовану спільність людей — менталітет, або ментальність.

Багатовікова історія людства, незважаючи на глобалізаційний процес, що набирає обертів, досі забезпечує поєднання в сучасному соціумі різних, досить сталих типів ментальності. Порівнюючи їх, можна знайти діаметрально протилежні риси, але глобальні проблеми, і серед них проблема захисту довкілля, на сьогодні зачіпають представників усіх національностей, рас чи конфесій, оскільки вона стосується, так би мовити, генерального визначення людської домівки, а саме: збереження життя на планеті взагалі, вирішення питання буття як такого.

Стан наукової розробленості проблеми. Останніми десятиріччями вже чимало вчених обирали об'єктом своїх досліджень західноєвропейську екоментальну модель, а саме досліджували феномен людини-громадянина розвиненої держави з точки зору специфіки сприйняття нею екологічної ситуації, що склалася. Такі дослідження цікавлять не тільки табір так званих екологів (які підкреслюють необхідність свідомих самообмежень економічного характеру з боку кожного громадянина заради комплексного і довгострокового екологічного та соціального оновлення держав і світу в цілому), а й антиекологів з їх переконанням у тому, що сучасний економічний та науково-технічний потенціал окремих країн дасть змогу попередити глобальну економічну

кризу [1, с. 48]. Так чи інакше, ці вчені апелюють у своїх доробках до особливостей менталітету західної людини як до чинника, що має змогу значною мірою «задати напрям» комплексу заходів щодо подолання кризових явищ. Адже ментальність — це загальний духовний настрій, відносно цілісна сукупність думок, вірувань, духовних навичок, яка створює картину світу і зміцнює єдність культурної традиції [2, с. 320]. Відповідно екоментальність характеризує типові для кожної людської спільноти навички сприйняття та усвідомлення довкілля, свого місця у ньому, тобто відношення «людина—Природа».

У контексті викладеного, *метою* статті уявляється спроба висвітлити особливості сприйняття та вирішення питання щодо небезпечності екологічної кризи на тлі розмаїття соціокультур, різниці у світосприйнятті репрезентантами різних типів ментальності на прикладі західної екоментальної традиції. Така спроба здійснюється у межах оптимізації останнім часом пошуків концепції, яка могла б лягти в основу оновлення свідомості громадян нашої країни, що вже надто довго перебуває у перехідному стані.

Аналіз проблеми. Коли декілька десятиріч тому фахівці у галузях екології, біології, генетики, філософії, етики та права писали про небезпечність швидкого руху людства до екологічної кризи, тоді вже фактично сформувався каркас теоретичної філософії Природи з адекватними часу невтішними передбаченнями [3—7]. Зараз маємо вже цілу плеяду науковців, волюючих до розвитку практичної філософії Природи як єдиного можливого виходу зі світової екологічної кризи. При цьому вихід за допомогою філософії бачиться не тільки в побудові етичних максим, а й глибокому філософсько-політичному та правовому аспектах. Йдеться про побудову фундаментального екоконцепту, котрий мав би у своєму арсеналі принципово нову методологію, яка у свою чергу забезпечила б екофільну рефлексію власної діяльності та поведінки суб'єктів на всіх рівнях їх життєдіяльності — від системи державного управління до побутових відносин.

Дослідження західної традиції видається цікавим з огляду на те, що багато країн світу, в тому числі низка країн колишнього СНД, тривалий час мала й має зараз західноцентристську орієнтацію розвитку як взірць успішності й перспективності. Існує стале уявлення, причому не тільки на рівні побутової свідомості, а й у наукових колах, що запорукою успіхів у побудові ефективної державної політики і правової держави є наслідування західного способу життя. Тож хотілося б дослідити, якими рисами характеризується екологічний аспект ментальності «західної» людини і як бачить стан речей вона сама, на прикладі аналізу праць декількох визнаних філософів, які не один десяток років переймаються цією проблемою і є визнаними авторитетами у цій галузі знань. Перспективним видається аналіз праць Вітторіо Гьосле [8], Ганса Йонаса [9], Клауса Міхаеля Маєр-Абіха [10] та інших екофілософів. Цінним

в їх роботах є те, що самі репрезентанти певної ментальності роблять висновок про переваги, а більшою мірою вади свого історично сформованого типу мислення і пропонують з урахуванням цього шляхи усунення цих вад.

У рамках практичної філософії Природи, яка увійшла у стан інтенсивного розроблення, згадані автори мають міркування, що різняться алгоритмом бажаних дій або розстановленням акцентів щодо певних питань, але сходяться в одному — *життєво* необхідною є зміна свідомості, яка і стане запорукою з початку ефективних та оперативних дій щодо гармонізації відносин людини та її соціуму з Природою, а згодом — і сталій моделі життєдіяльності, *звичайного* для кожного індивіда способу життя.

Серед загальних рис, притаманних розробкам названих науковців, можна відмітити: значну занепокоєність тим, що та раціональність, яка, підкоряючись законам формальної логіки, притаманна людині західного типу і сприяє розвитку людства в технічному плані, є хибною і веде до катастрофічних наслідків; ставлення людини до природного світу як до своєї власності з відповідним розумінням свого права розпорядження його ресурсами, коріння якого вбачається у філософії класичного раціоналізму; пошуки ідеалу людського буття, критерієм якого слугуватиме гармонійність відносин людини та її соціуму з Природою; побудову з початку в теорії шляху, який би привів до такого ідеалу; нарешті, побудову теорії відповідальності людини за збереження і захист Природи, зміст якої виражав би насправді гуманне позиціонування людиною себе як суб'єкта в єдиному природному світі — так званому «спільноsvіті» (термін К. М. Маєр-Абіха [10, с. 8]).

Почнемо з того, що кожний з цих поважних учених, міркуючи про природу сучасної людини, визначає як один з її фундаментальних аспектів егоїзм. Так, К. М. Маєр-Абіх, характеризуючи сучасне суспільство як суспільство суцільного споживання, вимальовує репрезентанта такого суспільства як істоту з раціоналістичним світосприйняттям, що звикла жити *за рахунок* Природи, не відчуваючи необхідності не тільки щось робити *для* неї самої, а й принаймні *не* робити чогось їй на шкоду. Він наголошує на тому, що західні розвинені країни не можуть повністю слугувати взірцем для менш розвинених, бо саме за добробут і розвиненість перших планета платить занадто дорогу ціну. Цей екософ використовує у зазначеному сенсі формулювання «за рахунок третього світу, світу прийдешніх поколінь і природи загалом» [10, с. 15]. Такий порядок речей він називає «абсолютизмом Пересічної людини», а можливий розвиток у такому ж темпі змальовує фразою: «Поступ, що ґрунтується на панівній раціональності і щонайменш пов'язаний з новими орієнтаціями, є рухом до безодні, хоча й у дедалі ліпшому взутті» [10, с. 43].

Але, критикуючи західноєвропейське суспільство, К. М. Маєр-Абіх зовсім не має за мету заявити, що людина аж ніяк більше не здатна взаємодіяти з Природою, крім як хижо її експлуатувати. Він стверджує, що світ із людьми є набагато кращим, ніж світ без людей. Вчений обґрунтовує нагальну потребу

здійснення повороту в суспільній свідомості, яку він називає «прекрасною революцією», повстанням на захист Природи [10, с. 39].

К. М. Маєр-Абіх, спираючись на вчення німецького етолога і біолога Я. Юкскюля про окремі власні світи сприйняття кожного біологічного виду, в тому числі людини, робить висновок про те, що сучасні проблеми довкілля є проблемами сприйняття, бо відсутність зв'язку між помічанням та дією, чим і є по суті сприйняття, невідворотно веде до хибної діяльності. Причина ж викривленого сприйняття полягає в тому, що людина, мислячи себе не частиною Природи, а лише чимось стороннім, «сусіднім», не реагує чуттєво на негативні, болісні зміни у природному середовищі, які сама ж і продукує, а отже, не відчуває і стурбованості, потрібної для пробудження корисної, екофільної ініціативи, не спроможна на елементарне передбачення наслідків своїх дій за рамками власного «довкілля». Ось чому аргументи, навіть дуже вагомі, не діють, бо відсутня емоційна готовність керуватися ними, і тому словосполучення «усвідомлення загрози» залишається тільки словосполученням, не здатним скерувати поведінку.

Екофільно переорієнтована ж свідомість допоможе перетворити звичайного, класичного споживача на екологічно орієнтованого споживача. Нерозумними видалися б закляти звести споживання зовсім нанівець, оскільки споживання як таке є органічним принципом природного устрою. Але коли цей процес супроводжуватиметься хоча б вдячністю і роздумами про його доцільність у загальноприродному масштабі, ми матимемо право додати до споживання префікс «еко». Це означатиме, що репрезентант оновленого суспільства здійснюватиме діяльність, сповнену поваги до власного сенсу довкілля інших живих істот. Передумовою такої діяльності й слугуватиме збігання світу помічання і світу дії, тобто відродження сприйняття.

Теорія відродженого сприйняття ідеально проектується у понятті «спільносвіт» (Miltwelt), яке є одним з центральних понять у вченні К. М. Маєр-Абіха. Спільносвіт формується в результаті переходу від людської спільноти як чогось відстороненого від Природи до такої системи, в якій людство, будучи органічною частиною біосфери і, що важливіше, відчуваючи себе саме частиною цілого, змінило б роль постійного подразнювача природного тіла на роль вдячного користувача, до такого рівня буття, яке б співіснувало з буттям інших живих істот з урахуванням їх власної доцільності, а не доцільності їх буття з точки зору користі для людини.

Надзвичайно важливе місце у роботах К. М. Маєр-Абіха посідає концепція відповідальності, якою фактично просякнута вся його практична філософія Природи. Аналізуючи історію людства, він вимальовує вісім типів відповідальності у відносинах людини із навколишнім світом. Перші з них, від егоцентризму до антропоцентризму, вже мали місце у процесі розвитку людства, а останні є нарисом перспективи успішного розширення кола відповідальності людської спільноти під час руху до створення природного спільносвіту аж

до рівня фізіоцентричного змісту, який означає розширення її до відповідальності за світ як цілісність. Учений підводить нас до того, що коли людина дивитиметься на світ з позиції фізіоцентризму, вона відчуватиме, що «не людина є мірою всіх речей, а все, що існує з нами, є мірою нашої людяності» [10, с. 96]. Ми відповідальні за Природу і перед нею не тільки за те, що *нами* створено, а й через те, що сама вона створена не нами і подальші покоління мають рівне із нами право існувати в такому середовищі, що веде і до відповідальності *задля* збереження життя у природному спільноствіті.

Для того щоб змальований концепт з оновлених відчуттів, розширеної змістовно відповідальності і впевненого бачення як генеральної мети створення єдиного спільноствіту скоріше став скеровувати поведінку громадян, К. М. Маєр-Абіх убачає правові норми як регулятор відносин між людьми, що відповідно до розширення кола відповідальності буде розширюватиме й сферу свого регулювання. Екософ наголошує на важливості створення комплексу правових норм, у першу чергу на рівні Основного Закону держави, які закріплювали б статус людини як частини цілісності, котрою є Природа. Поступова ж екстраполяція таких настанов у процес державотворення дала б змогу піднятися від соціальної держави, яка відмовляється від експлуатації людини людиною, на вищий щабель держави в Природі, в якій вже не сприймається експлуатація її людиною. Внесення положень про створення природної держави до Конституції може слугувати вагомим чинником прискорення розвитку суспільної свідомості в напрямку її тотальної екологізації. Треба зазначити, що в Німеччині, і багато в чому саме завдяки участі К. М. Маєр-Абіха у складі різноманітних експертних комісій при парламенті держави, настанову про формування природної держави було закріплено саме на конституційному рівні у такому вигляді: «Реалізуючи в рамках конституційного ладу законодавчу владу і забезпечуючи здійснення виконавчої та судової влади згідно із законом і правом, держава, усвідомлюючи відповідальність перед майбутніми поколіннями, захищає природні засади життя» (ст. 20 а) [11]. Саме завдяки внесенню цієї статтею змін до Основного Закону Німеччина вважається країною, яка на сьогодні більше за інші країни світу просунулася шляхом екологізації життя своїх громадян.

В. Гьосле, обираючи у праці «Філософія і екологія» [8] об'єктом дослідження західноєвропейську особистість як класичного представника технократичного суспільства, що стоїть на трьох «китах» — науці, техніці та господарстві, пише про небезпечність універсалізації прийнятих на Заході життєвих стандартів, оскільки це є в першу чергу стандарти споживання, які мають глибокий екофобний зміст.

На кшталт того, як К. М. Маєр-Абіх звертається до вивчення сфер відчуття, сприйняття та помічання, В. Гьосле бачить проблему слабкої чуттєвості до загроз екологічних катастроф у розриві на мотиваційно-психологічному рівні, який трапляється через те, що розвиток сучасної техніки радикально

перевищує здатність людського уявлення. Тобто, людину оминає усвідомлення реальності деяких процесів: «Наприклад, хто здатен уявити, що вийде з заритого у землю плутонія, якщо відомо, що через 24 000 років половина цієї високотоксичної речовини ще залишатиметься у ґрунті?» [8]. Такий розрив на мотиваційно-психологічному рівні помітний і при спробі уявити собі проміжки часу, в які ті чи інші рокові процеси мають привести до катастрофи. За відсутності усвідомлення того, що такий час може настати і кожна наша екофобна дія, навіть видаючись незначною, стає краплинкою у нищівному потоці споживацьких дій, цікаво кореспондує при цьому думці, згідно з якою «навіть якщо я перестану чинити певним чином, то всі інші ж продовжать, і моя активність аж ніяк не попередить парниковий ефект на планеті» [8].

Цікавими видаються роздуми В. Гьосле у напрямі побудови концепції відповідальності. Якщо К. М. Маєр-Абіх говорить про необхідність розширення кола відповідальності, то В. Гьосле зазначає, що представникам сучасного індустріального суспільства заважає усвідомити хибний напрям розгортання взаємодії з Природою знищення колективною аморальністю *почуття безпосередньої відповідальності*, оскільки людина не бачить безпосередніх наслідків своєї поведінки.

Звинувачуючи сучасне індустріальне суспільство, а відповідно і його репрезентантів — носіїв західного типу ментальності у хижацькому використанні Природи, В. Гьосле зовсім не намагається визначити корінням зла людське «раціо» як таке. Ні, він доходить висновку, що сучасна технократична епоха характеризується неправильним співвідношенням цільової та ціннісної форм раціональності. Інакше кажучи, накопичена поколіннями попередників мудрість пригнічується споживацькими стандартами. Це явище екософ вважає глибинною причиною екологічної кризи.

У пошуках виходу з ситуації, що склалася під уже відомим гаслом «Світ з людьми є кращим, ніж світ без людей», вчений наголошує на необхідності зміни економічної парадигми шляхом посилення акценту на її екологічній складовій. Забезпечення цього покладається на таку економічну політику, яка буде в змозі зберегти природні основи нашого життєвого простору в найбільш широкому розумінні.

Природно, думка про те, аби домогтися формування екологічно орієнтованої економіки шляхом її свідомого самообмеження, грішить зайвим оптимізмом, бо суперечить самій сутності техногенної економіки. Проте на роль такого обмежувача знов висувуються правові норми, які за допомогою системи санкцій та дотацій в змозі увести економіку в потрібні рамки. Річ у тім, що В. Гьосле досить переконливо доводить можливість принципового примирення економіки та екології через спільні для обох цих сфер людського буття фундаментальні характеристики — продуктивність та бережливість.

Ще один видатний екософ сучасності Г. Йонас — фундатор етики для науково-технічної цивілізації дає нам привід для адекватної рефлексії постав-

леної проблеми. Він одним з перших наважився поставити під сумнів здатність сучасної форми західної демократії впоратися з екологічною кризою. Цінність його робіт, зокрема праці «Принцип відповідальності: у пошуках етики для технологічної цивілізації» [9], полягає в успішному забезпеченні єдності теоретичного та практичного в філософії природи. Цей учений є автором своєрідного «діагнозу» сучасної доби у розвитку цивілізації. Він обгрунтовує самоінструменталізацію духу, в межах якої розвиток технократичної цивілізації зумовлюється баченням Природи як об'єкта, на цінність котрого зважають тільки з огляду на можливість використання у споживчих цілях, тобто під утилітарно-прагматичним кутом зору.

Засуджуючи антропоцентричний тип мислення сучасного пересічного західноєвропейця, Г. Йонас бачить вихід із такого становища у переведенні багатьох питань в етичну площину, що набуває значення безпрецедентного тактичного кроку, невідомого європоцентричній традиції. Це стає основним положенням при формуванні його ідеалістичної філософії, яка в своєму онтологічному вимірі спирається на категорію доцільності буття всього живого в розумінні буття *заради* збереження самого життя на прикладі всіх інших живих істот.

Аналіз наукового доробку цих знаних фахівців дає змогу сформулювати певні **висновки** щодо особливостей «західного» погляду на низку важливих проблем сучасності з урахуванням екоментальних особливостей репрезентантів західної цивілізації.

Як бачимо, їх об'єднує занепокоєння хибною могутністю людства. Здатність сучасної раціональності впоратися із ситуацією ставиться під сумнів, оскільки раціоналістична позиція має низку вад, які частково походять корінням від неприродних по своїй сутності концепцій Бекона та Декарта і є логічним наслідком розвитку соціетального суспільства з іманентно притаманним йому байдужим ставленням до вичерпання природних ресурсів.

Причиною багаторічного ігнорування природних обмежень вбачається слабка здатність з позицій технократично-техногенної концепції європоцентризму усвідомити загрозу, яка постає перед людством і ним же породжена. Прогалини в психологічно-мотиваційній сфері свідомості, сформованої у такій ментальній традиції, ведуть в результаті до розвитку особистості з дуже вузьким колом відповідальності, змістом якого, можливо, є відповідальність *за*, характерна для антропоцентричного розуміння природи поведінки, але аж ніяк не відповідальність *перед* і *зادля* Природи.

Проте констатація такого стану речей не означає, що вирок європоцентричному типу цивілізації винесено остаточно. Результатом багаторічної праці прихильників «екологічної парадигми» — нового світогляду, який об'єднує вчених різного профілю, є низка теорій та програм з досягнення якісних змін у свідомості громадян з тим чи іншим ступенем розробленості методологічного знаряддя. Такі зміни необхідні для гармонізації суспільних

відносин, що неможливо без виховання в людини правового почуття єдності з Природою.

Через розум людина відсторонилася від своєї природної колиски, але з його ж допомогою можна прокласти шлях до порятунку — так вважають більшість західноєвропейських дослідників, зокрема й ті з них, чиї роботи аналізувались у нашій статті.

Аби сфера застосування етичних та правових норм не обмежувалася тільки людиною і міжлюдським спілкуванням, потрібне створення такої етики та системи права, які б надавали морального і, що не менш важливо, *правового* статусу всій Природі, де людина зі своїм соціумом утворювала б з нею єдину систему. В цьому разі основною ознакою європейської екоправової ментальності матиме стати її голістський характер, що передбачає усвідомлення Природи як цілісності і себе як невід'ємної від неї частини. Тоді стає вже реальною перспектива звільнення людини від тягаря антропоцентричного, деструктивно-споживацького сприйняття природного середовища. Для цього потрібні зусилля як на власне індивідуально-творчому рівні буття людини як суб'єкта права в екосфері, так і на системносуспільному рівні екоправового виховання, оскільки вагомим зрушення на шляху екологізації свідомості якомога більшої кількості людей можливі лише при цілеспрямованому впливі на неї виховних заходів і засобів. Переорієнтовані належним чином самовиховання і системно суспільне екоправове виховання у комплексі дадуть можливість по-іншому подивитися на оточуюче людину середовище, або, за висловом одного з фундаторів екософії Фрідемана-Еккарта Шварцкопфа, «...подолати власний егоїзм та прислухатися до кожного голосу, що бере участь у беззвучному грандіозному діалозі» [12, с. 140].

Скорегувати свідомість власних громадян у цьому сенсі в оптимальний строк кожній державі окремо та світовій спільноті загалом допоможе сформована на основі нової парадигми мислення система виховання, зокрема екоправового, оскільки загальновизнаною є теза про право як засіб гармонізації не тільки суспільних відносин, а й екосоціальних. За умови, що вся система права оновиться в плані наповнення екологічним контекстом усіх його галузей, завдання з формування в кожної людини системи цінностей, яка б відбивала сприйняття самого себе та інших людей в органічній єдності з іншими суб'єктами природного спільносвіту та несприйняття неприродної поведінки, є цілком реальним. Стабільно функціонуюча виховна система такого типу стане гарантією усталеності екофільних засад на ментальному рівні, а отже, і запорукою екоправової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Морозова, В. Н. Мировая экологическая политика и международное экологическое сотрудничество [Текст] / В. Н. Морозова. — Воронеж : Изд.-полиграф. центр Воронеж. гос. ун-та, 2007. — 157 с.

2. Философский словарь [Текст] : 7-е изд., перераб. и доп. / под ред. И. Т. Фролова. — М. : Республика, 2001. — С. 320—321.
3. Андрейцев, В. И. Право екологічної безпеки [Текст] / В. И. Андрейцев. — К. : Знання-Прес, 2002. — 332 с.
4. Моисеев, Н. Н. Экология человека глазами математика: (Человек, природа и будущее цивилизации) [Текст] / Н. Н. Моисеев. — М. : Мол. гвардия, 1988. — 251 с.
5. Субетто, А. И. Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта [Текст] / А. И. Субетто // Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях : матер. IX междунар. конгресса (17—19 октября 1996 г., С.-Петербург). — СПб. : Изд. фирма «Наука», 1996. — С. 112—116.
6. Шилин, К. И. Экософские начала социологии будущего [Текст] / К. И. Шилин ; науч. ред. С. В. Шефель. — М. : Социум, 2000. — 352 с. — (Первая энциклопедия третьего тысячелетия ; т. 1).
7. Яновский, Р. Г. Глобальные изменения и социальная безопасность [Текст] / Р. Г. Яновский. — М. : Academia, 1999. — 358 с.
8. Хесле, В. Философия и экология [Текст] — [Электронный ресурс] / В. Хесле. — Режим доступа // [http:// books.prometeu.org/read/14/12667.html](http://books.prometeu.org/read/14/12667.html)
9. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації [Текст] / Г. Йонас ; пер. з нім. А. Н. Єрмоленко, В. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2001. — 400 с.
10. Маєр-Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільноті [Текст] / К. М. Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2004. — 196 с.
11. Основной Закон ФРГ от 23 мая 1949 г. [Текст] // Конституции государств Европейского Союза. — М. : Издат. гр. ИНФРА М. Норма, 1997. — С. 181—234.
12. Шварцкопф, Ф.-Э. Метаморфоза данного: на пути к созданию экологии сознания [Текст] / Ф.-Э. Шварцкопф ; пер. с англ. Н. Ляшиной. — М. : Идея-Пресс, 2000. — 232 с.

ЗАПАДНАЯ ЭКОПРАВОВАЯ МЕНТАЛЬНАЯ ТРАДИЦИЯ

Захарова В. А.

Проанализировано феномен западной экоправовой ментальной традиции и выдвинуты предложения по использованию ее лучших элементов для формирования системы экоправового воспитания в современной Украине.

Ключевые слова: *экософия права, природный универсум, экоправовая ментальность, экоправовое воспитание.*

WESTERN ECOLEGAL MENTAL TRADITION

Zakharova V. O.

In the article the phenomenon of western ecolegal mental tradition have been analysed and also recommendations of using its best elements for construction the system of ecolegal education in modern Ukraine have been considered.

Key words: *ecosophy of law, natural universum (Miltwelt), ecolegal mentality, ecolegal education.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12 (477)

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор;

О. В. Петришин, доктор юридичних наук, професор, академік
Національної академії правових наук України

ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ОЗНАКИ, ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ВТІЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ

Розглянуто ознаки та передумови становлення правосвідомості у демократичному суспільстві. Обґрунтовано основні тенденції втілення демократичної правосвідомості в українському суспільстві. Зроблено висновок про те, що демократична правосвідомість являє собою складну систему констант або правових смислів. На інтрасуб'єктивному рівні це настановна на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації як первинна умова будь-яких дискурсивних практик, у перебігу яких і формується суспільна правосвідомість. На рівні окремого суб'єкта це система принципів або правових цінностей.

Ключові слова: демократична правосвідомість, демократичне суспільство, громадянське суспільство, автономна особистість, правові цінності, комунікації.

Актуальність проблеми. Визначальним вектором сучасних цивілізаційних процесів у країнах світу є спрямування суспільних перетворень на забезпечення та гарантування прав і свобод людини. Ця стратегічна мета, як показує досвід, може бути досягнута лише за умови масової активізації політичної та правової свідомості, а відповідні перетворення зазвичай пов'язуються з ідеєю демократії як форми держави, політичного режиму, політичного світогляду та цінності. Разом з тим у сучасному суспільстві складається парадоксальна ситуація, коли активна розбудова демократичних інститутів у рамках громадянського суспільства з метою наближення до омріяного суспільного ідеалу зумовлює протилежний очікуваному ефект. Виявляючись особливо рельєфно в сучасному соціумі, ця тенденція, тим не менш, не є новою. Ще 1920 р. Г. Кельзен писав, що лозунг демократії домінує майже повністю

в думках людей XIX і XX століття. «Але саме з цієї причини, — продовжував він, — це слово, як і будь-який інший лозунг, втрачає свій смисл» [1, с. 12].

У сучасних умовах надшвидкого розвитку, коли світ стає важкопрогнозованим, така «втрата смислів» відчувається особливо гостро. Тому й проблема правосвідомості як їх джерела та носія набуває у цьому контексті нового забарвлення. Особливо актуальною вона стає в умовах перехідного суспільства, де система примусу десятиріччями створювала особливий тип громадянина, такого, який не бере на себе ризик, звик до різноманітних соціальних пільг. Демократичні перетворення, збільшення ступеня соціального ризику викликають гостру соціальну напруженість та неготовність більшої частини населення йти на нові жертви заради демократії. У той же час для утвердження останньої в українському суспільстві необхідно, аби вона стала складовою моральних традицій спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість.

Мета формування демократичної правосвідомості передбачає, з одного боку, чітке визначення її ознак та передумов становлення. З другого боку, істотна специфіка сучасного суспільства взагалі та транзитивного українського соціуму, зокрема свідчить про необхідність не стільки звернення до вихідних принципів та ідеалів демократії, скільки їх переосмислення з позицій сучасності на основі нових методологічних підходів.

Аналіз основних джерел і публікацій. Проблему правосвідомості сучасного пострадянського, у тому числі українського, соціуму вивчають з різних методологічних позицій такі вчені, як В. Бачинін [2], Ю. Калиновський [3], С. Максимов [4], Ю. Тодика [5] та ін. Їх дослідження ґрунтуються на різноманітних інтерпретаціях права, які у загальному вигляді репрезентовано в концепціях правового позитивізму, об'єктивізму, суб'єктивізму та інтерсуб'єктивізму. Інтерсуб'єктивістська парадигма нівелює до певної міри суб'єктно-об'єктну дихотомію у сприйнятті суспільної правосвідомості як цілісного явища соціально-правової дійсності, тому вона набуває домінантного значення в сучасних дослідженнях [3; 4]. До того ж, нинішня доба ризиків та загроз висуває в розряд найактуальніших питання про нові шляхи розв'язання конфліктів. «Аж ніяк ми не можемо бажати, — пише К.-О. Апель, — аби спільне життя людей беззастережно розглядати як змагання або конкуренцію» [6, с. 160]. Тому й постає необхідність переходу до комунікативно-дискурсивної парадигми як до єдиної можливості розв'язання конфліктних ситуацій, коли альтернативою може бути тільки глобальна катастрофа.

Формування цілей. Таким чином, накопичений матеріал щодо вивчення правосвідомості як цілісного феномену та окремих її аспектів дає змогу окреслити шляхи розв'язання проблеми формування демократичної правосвідомості українського суспільства, зважаючи на принцип доповнюваності різноманітних методів з превалюванням інтерсуб'єктивістської парадигми в її комунікативно-дискурсивній інтерпретації, яка ґрунтується на ідеях таких філософів, як К.-О. Апель [6], Ю. Габермас [7; 8], В. Гьосле [9].

Аналіз проблеми. Згідно з цією методологічною позицією питання про ознаки та передумови становлення демократичної правосвідомості фактично постає як питання про певні константи правосвідомості та їх утворення через дискурсивні практики. Суспільна правосвідомість у парадигмі інтерсуб'єктивності тлумачиться як мовленнево-комунікативні акти між суб'єктами суспільних відносин, які виникають у тій чи іншій правовій ситуації. Отже, вона виявляється не стільки в намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях соціальних суб'єктів. Правосвідомість «народжується» і «помирає» в межах інтерсуб'єктивної взаємодії, залишаючи відбиток у вигляді думок, домовленостей, текстів, досвіду певних осіб [3, с. 64]. Означена взаємодія потребує певного інституційного оформлення, яке зумовлює її характер та правила. Мають бути такі соціальні форми, які б дозволяли людині максимально вільно обмінюватися інформацією та створювати нові типи відносин у межах громадянського суспільства. На думку багатьох фахівців, такі правила спілкування та життя повинні бути демократичними [10; 7]. Фактично демократична правосвідомість виховується через здатність людей слухати один одного, брати участь у комунікації та взаємоотожднювати свідомість, спілкуючись з іншими суб'єктами.

Це означає, що теоретичне витлумачення правової реальності і практичної орієнтації діяльності поступово позбавляються міфологічно-релігійного і традиційного змісту і перетворюються на більш послідовні форми аргументативного досягнення консенсусу щодо загального смислу, норм та цінностей. Нормативно приписана згода змінюється аргументативно здійснюваним взаєморозумінням, що постає у вигляді дискурсу, в якому діє не принцип «волі до влади», а принцип «волі до взаємності», що є основою *толерантності*. Остання виступає не як матеріальна толерантність, тобто як терпиме ставлення до думок та ціннісних уподобань іншого, а як формальна толерантність, тобто повага до прав іншого висловлювати думки та додержуватися певних цінностей, що й реалізується у правовому забезпеченні основних прав на свободу релігії, совісті та думок. У такому вигляді толерантність є фундаментальною цінністю сучасної плюралістичної демократії та базовою константою демократичної правосвідомості.

Таке ставлення до іншого у правовому вимірі набуває специфічної форми «визнання». Як відзначав І. Льїн, «правовідносини базуються на взаємному духовному визнанні людей», підкреслюючи, що людині з нормальною правосвідомістю притаманна активна воля до додержання чужого статусу, і не тільки тому, що в недоторканності чужих прав вона вбачає гарантію своєї захищеності, а тому, що вона сприймає духовну природу інших людей та визнає їх право на права [11, с. 445, 450]. Смісл такої настанови правосвідомості, орієнтованої на громадський дискурс, на інтерсуб'єктивному рівні розкривається в умовах ідеальної комунікації, запропонованих Ю. Габермасом: 1) кожний, здатний до мови та діяльності суб'єкт може брати участь у дискурсі;

2) кожний може проблематизувати будь-яке твердження, виступати з ним у дискурсі, висловлювати свої погляди, бажання, потреби; 3) ніхто з тих, хто бере участь у дискурсі, не має зазнавати (як внутрішніх, так і зовнішніх) перешкод у вигляді зумовленого відносинами панування примусу використовувати свої, встановлені в першому і другому пунктах права [7, с. 140].

Неважко помітити, що ідея ідеального дискурсу є фактичним виразом справедливого суспільного ладу в його формальних визначеннях. Утім, як зазначає С. Максимов, позиція Ю. Габермаса одночасно ризикує правом і справедливістю, віддаючи їх масовому демократичному визначенню [4, с. 138]. Ризик розчинення справедливості у позитивності рішень має ставити під сумнів ціннісну нейтральність комунікативної концепції. У зв'язку з цим будь-якому пошуку консенсусу має передувати моральний зміст як умова «допозитивної» легітимації права. Вірогідно, слід погодитися із В. Гьосле, на думку якого не тому щось є істинне, що його визнає можлива комунікативна спільнота, а навпаки, комунікативна спільнота врешті-решт визнає щось, бо воно є істинним [9, с. 469]. Інакше кажучи, необхідно прагнути не тільки консенсусу як стану *a posteriori*, а й загального розуміння справедливості як умови *a priori*. Таким чином, інтерсуб'єктивна концепція комунікативної демократизації правосвідомості має бути доповнена концепцією суб'єкта в її ціннісно-смысловому вимірі як людини правової — творця, інтерпретатора правового смислу, носія правосвідомості.

Сутність демократичної правосвідомості індивіда в російській філософсько-правовій традиції, а услід за нею і в сучасній правовій думці виявляється через ідею *автономної особистості*. За І. Ільїним, автономія, або самозаконність, виражається як духовна зрілість, необхідна громадянину в його будівництві життя. На думку філософа, духовній істоті належить самій бачити і знати, що таке добро і зло, де закінчується право і починається обов'язок, самій шукати і знаходити, знаходити і вирішувати, вирішувати і діяти відповідно до свого рішення та, здійснивши діяння, відкрито сповідувати, що здійснила його свідомо, слідуючи власному переконанню та заздальгідь беручи на себе всю відповідальність за скоєне. І. Ільїн наполягав на тому, що саме автономна правосвідомість становить духовну сутність «органічної» демократії, без якої демократичний лад є позбавленою сенсу «зовнішньою формою, яка приховує в собі багато поганих рис і небезпек».

Услід за І. Ільїним безпосередній зв'язок демократії з ідеєю автономної особистості простежує Е. Соловйов. На його думку, демократія передбачає невикривлене уявлення особистості у більшості [12, с. 421]. У свою чергу системою норм, що забезпечує правовий захист особистості, яка виявляє волю, є саме демократична культура і демократична свідомість. Вона, вважає філософ, — умова можливості будь-яких оптимальних рішень [12, с. 430]. А її принципова відмінність від свого антипода — патерналістської свідомості — може бути виявлена через аналіз різновидів автономії, виділених І. Кантом.

Так, поняття моральної автономії як здатності самостійно визначати, що є добром, а що — злом, протистоїть ідеї примусового вдосконалення. Тому з точки зору демократичної правосвідомості підтримання моралі — це справа не держави, а громадянського суспільства. Утилітарна автономія означає, що кожному має бути надано можливість самостійно вирішувати, що є для нього вигідним, а що — ні. Держава ж не повинна заважати людині діяти на власний ризик, у чесному суперництві з іншим, а має піклуватися лише про те, аби умови суперництва були рівними. Громадянська автономія вказує на неприпустимість такого стану речей, коли люди не беруть участі у формуванні загальних рішень, що стосуються їх власного добробуту [4, с. 264].

В. Бачинін розкриває сутність автономної правосвідомості через протиставлення її гетерономій. Гетерономія передбачає, що норми права є для індивіда чимось зовнішнім і чужим щодо його первинної спрямованості. Автономна правосвідомість теж керується вимогами цивілізаційної системи, але ці норми настільки глибоко інтегровано в свідомість індивіда, що він вважає їх своїм внутрішнім надбанням. Тому підпорядкованість цим нормам сприймається як акт вільного особистого обрання [2, с. 30]. Можливість такого обрання зумовлена не тільки наявністю демократичних процедур, а й здатністю автономної особистості до творчого осмислення і застосування права. Реалізуючі абстрактну правову норму, суб'єкт наповнює її конкретним змістом, виходячи з внутрішніх підстав. Отже, суб'єкт демократичного суспільства — це особистість, чиєю свідомістю та діяльністю створюється право, чії ідеали і прагнення реалізуються у праві. Він — джерело і мета будь-якого права. У цьому сенсі, на думку російського дослідника С. Архіпова, суб'єкт права є правовий абсолют [13, с. 22]. Це означає, що будь-яке юридичне явище не має жорстко встановленого, безумовного значення, цінності, але наділяється такими правосвідомістю у процесі інтерпретації кризь призму смислів, норм та цінностей свого «життєвого світу». Тому першочергового значення набувають ті апіорні надпозитивні підстави, що фактично виступають як джерела правових смислів. У вітчизняній правовій доктрині вони певною мірою набувають форми принципів права або правових цінностей.

Такі *ціннісно-смислові константи*, на яких базується демократична правосвідомість, С. Максимов уявляє у вигляді системи ментальних передумов права, серед яких він виділяє: 1) основні правові смисли — обов'язок поважати чужі права і обов'язок відстоювати власне право; 2) похідні від них — добросовісність, чесність, точність у виконанні зобов'язань; 3) відповідний спосіб мислення, який передбачає примат справедливості над співчуттям та прагнення незалежного досягнення добробуту; 4) настанова відрази до рабства та прийняття свободи як вищої цінності; 5) позицію непідкупності та ін. [4, с. 265 — 270].

Отже, правосвідомість являє собою концентроване у часі уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність. На думку українського вчено-

го С. Добрянського, демократичному типу правосвідомості кореспондує таке розуміння справедливості, яке вимагає не тільки формально рівних стартових умов, а й базового рівня матеріального, соціального забезпечення [3, с. 90]. Він наголошує на тому, що права людини — це і є специфічний вид соціальної справедливості у конкретно-історичних умовах. Таким чином, для правосвідомості широкого демократичного загалу права людини та їх гарантії стали константами гармонійного розвитку суспільства.

Ще однією ознакою демократичної правосвідомості, яка ґрунтується на особистій автономії, є високий ступінь захисту від маніпулятивних технологій з боку держави, провладної еліти або інших суб'єктів політико-правового поля. Демократична культура передбачає обізнаність громадян у суспільних справах, їх здатність аналізувати навколишні події критично і в кінцевому результаті формувати власну думку [3, с. 214].

Сама ідея демократії як народовладдя передбачає високий рівень такого компонента правосвідомості, як *правова активність*, під якою прийнято розуміти суб'єктивне ставлення і готовність до ініціативно правомірної діяльності у сфері права та саму позитивну соціально корисну діяльність [5, с. 24]. Натомість у сучасному українському соціумі можна спостерігати споживачке ставлення до демократичних цінностей. З усіх досягнень демократії (рівність громадян, верховенство права, права людини і т. д.), мабуть, лише соціальні права знаходять широкий відгук у народних масах, причому головним чином в ті моменти, коли ці права потрібно певним чином захищати. Відповідно проблема участі громадян в управлінні загальними справами суспільства не втрачає своєї актуальності.

Отже, ознаки демократичної правосвідомості являють собою складну систему констант або правових смислів. На інтерсуб'єктивному рівні це настанова на взаємне визнання суб'єктів демократичної комунікації як первинна умова будь-яких дискурсивних практик, у перебігу яких і формується суспільна правосвідомість. На рівні окремого суб'єкта це система принципів або правових цінностей, які в сукупності базуються на автономії особистості та виражають комунікативно узгоджені уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність, а також на правовій активності громадян, яка й забезпечує відтворення демократичного дискурсу.

Серед *передумов* становлення демократичної правосвідомості можна виділити, з одного боку, наявність та схвалення (державне і громадське) тих фундаментальних положень, які закріплюють мету та принципи демократизації суспільства (політико-правові передумови), а з другого — сутнісні умови можливості існування демократичної правосвідомості як явища правової реальності.

Поштовхом до демократизації суспільної правосвідомості та міцним підґрунтям для неї стала Конституція України 1996 р., яка визначила демократичний вектор розвитку всієї правової системи. Як зазначав Ю. Тодика, сус-

пільна значущість Конституції є ширшою за її юридичний зміст, оскільки саме Основний Закон на даному етапі розвитку країни нормативно на вищому рівні закріплює суспільну згоду щодо демократичних цінностей [5, с. 32]. Таким чином, Конституція встановила основні умови громадського дискурсу, в перебігу якого й мають утворюватися базові константи правосвідомості. У той же час проголошені норми не стали реальністю суспільного життя в повному обсязі. Демократичні стандарти було сприйнято лише поверхнево як абстрактні принципи, що не стали частиною механізму саморегуляції поведінки. Цьому значною мірою сприяло погіршення рівня життя населення, унаслідок чого відбулося переоцінювання значення Основного Закону. В свідомості широкого загалу «конституційна ейфорія», яка виявлялася у впевненості, що за допомогою нової Конституції можна розв'язати всі проблеми, змінилася на конституційний інфантилізм, нігілізм, неповагу до конституційних цінностей. Але початок позитивних перетворень у суспільній свідомості було закладено, ідеали демократії стали частиною правової реальності, хоча й нерідко у вигляді зовнішніх щодо індивідів цінностей. Проте прийняття Конституції України відкрило можливості для подальшої демократизації правосвідомості на новому рівні та поступового перетворення її гетерономного типу на автономний.

Не менш важливою передумовою становлення правосвідомості демократичного напрямку є *високий загальний рівень суспільної свідомості* та культури, оскільки механічне додержання законодавчих приписів ще не створює сприятливого підґрунтя у суспільстві для впровадження демократичних інститутів. Демократична свідомість вимагає внутрішнього обґрунтування права кожною людиною «для себе і в собі», що можливо лише за наявності морального фундаменту для цього. Необхідність такого обґрунтування зумовлена самою природою права. Являючи собою модель, правова норма не може дати всієї програми поведінки для певного суб'єкта в певних обставинах. Таку програму вибудовує сама людина, орієнтуючись на рівень дозволеного. Тому для правової людини правило, викладене в диспозиції, — це лише інформація про те, яка поведінка припустима. Така людина не потребує погрози примусом, не обмежується соціально необхідним і наповнює свої дії і вчинки високим моральним та естетичним змістом. Як слушно відзначає український дослідник М. Штангрет, має бути сформована внутрішня свобода обрання стилю і форми поведінки у межах правового поля [14, с. 12]. Таке обрання, на нашу думку, можливе за умови існування міцного фундаменту правосвідомості у вигляді духовних цінностей. При цьому багато правових цінностей, маючи генетичним підґрунтям релігійні та моральні норми, засвоюються особистістю в перебігу різноманітної соціальної практики, через інші, неправові канали формування правосвідомості і правової культури. Отже, виховання демократичної правосвідомості починається із засвоєння моральних цінностей та норм у сім'ї, церкві, школі, духовному спілкуванні.

У цьому контексті характерним прикладом є зростання злочинності у західних країнах на тлі формально високого рівня правосвідомості, виникнення нових видів злочинів, «омолодження» злочинців та ін. Одночасно в традиційних ісламських країнах спостерігаються дуже низький рівень злочинності і дійсно висока правосвідомість. Це пояснюється не тільки страхом перед законами шаріату, а й повагою до традицій, поважливим ставленням до інших членів сім'ї та співтовариства в цілому, яке виховується з дитинства та передається на генетичному рівні [15, с. 30]. Таким чином, з наведеного можна зробити висновок про те, що необхідною передумовою становлення демократичної правосвідомості є висока духовність суспільства, вкорінена в історичних, цивілізаційних та ментальних особливостях соціуму.

Разом з тим, як свідчить історичний досвід, політико-правові та загальнокультурні передумови становлення демократичної правосвідомості навряд чи можуть бути вдало реалізовані в перебігу «форсованої» демократизації («зверху»). Планомірне «визрівання» свідомості демократичного спрямування передбачає наявність середовища, в якому може розвинутиися це явище. Таким чином, ми підходимо до тематизації ролі *громадянського суспільства* в демократизації правосвідомості, зокрема у підвищенні правової активності громадян. Аналізуючи проблему громадянського суспільства, більшість дослідників роблять акцент на його альтернативності та автономії щодо держави. Це сприяє формуванню в особи громадянської правосвідомості, яка базується не стільки на очікуванні того, що інші можуть щось зробити для здійснення її суб'єктивних прав і свобод, скільки на виявленні нею власної ініціативи щодо їх реалізації. Утім, очікувати на активізацію населення щодо здійснення своїх прав можна лише за умови дієвості інститутів громадянського суспільства як засобів реалізації останніх [16, с. 22].

Однією з гострих проблем формування громадянського суспільства в сучасній Україні є той прикрий факт, що воно у багатьох своїх ланках криміналізоване та корумповане не менше, ніж державна бюрократія, і при цьому є значно більше за останню роздробленим та неконсолідованим. А тому набуває поширення відчуття «нікчемності» будь-якої особистої активізації. Звичайно, ця обставина сприяє зневірі та пасивності значної частини населення. Але процеси демократизації суспільної свідомості та становлення громадянського суспільства є взаємозалежними. Тому вже сьогодні зрозуміло, що усвідомлення своїх суб'єктивних прав та активізація форм і засобів їх реалізації у межах громадянського суспільства мають стати першочерговою метою народжуваної демократичної правосвідомості.

Отже, простір, необхідний для реалізації демократичного проекту за умови наявності політико-правових та загальнокультурних передумов становлення демократичної правосвідомості, являє собою орієнтовану на загальний дискурс комунікативну спільноту, інституційно оформлену у вигляді громадянського суспільства.

Як бачимо, політичний проект сучасності пов'язується з концепцією комунікативно-дискурсивної демократії, яка дає можливість створити типізовану ідеальну модель правосвідомості. Разом з тим слід зазначити, що у *перехідних суспільствах, де відбувається зміна системи цінностей, правосвідомість має низку особливостей*, зокрема: амбівалентність — наявність «старої» і «нової» систем цінностей; мотиваційну невизначеність; поведінкову непослідовність; відсутність необхідних знань про правову систему; превалювання звичаїв над позитивним правом; терпиме ставлення до неправових засобів розв'язання конфліктів; звернення до традицій та нехтування правом; домінування патерналістських настанов у правосвідомості над активістськими; прагнення впорядкувати власний життєвий світ і сподівання на раціоналізацію соціуму на мікро- та макрорівнях, не спираючись на правові норми; поступове збільшення правової та загальносоціальної активності [3, с. 89].

Ці особливості повною мірою характерні і для пострадянського суспільства, де в перебігу трансформаційних процесів виявився конфлікт між культурно наслідуваною практикою і проголошеними демократичними цінностями. Одним з найнебезпечніших стереотипів, які визначали взаємини держави і суспільства у тоталітарному минулому, є відтворення образу «сильної держави» як такої, що все планує і все вирішує за кожного з громадян, наділена безмежними правомочностями і може їх використовувати на власний розсуд. На відміну від цього сила насправді демократичної держави полягає в її спроможності реалізувати чітко визначене коло функцій, покладених на неї суспільством [17, с. 238]. Найбільш істотною психологічною деформацією тоталітарного періоду є майже повна втрата *почуття відповідальності*, у тому числі відповідальності перед правом, що істотно гальмує процес формування правової культури населення в транзитивному суспільстві [18, с. 146].

Дійсно, відповідальність фактично забезпечує функціонування рефлексивного механізму в ухваленні рішень. Адже той чи інший політик у відкритому суспільстві знає, що його рішення можуть бути піддані критиці будь-яким суб'єктом і будь-який суб'єкт може ініціювати незалежну експертизу тих чи інших політичних рішень, що уможливує не тільки персональну відповідальність політика, а й утворення механізмів колективної відповідальності. При цьому йдеться не тільки про відповідальність «за» щось, а й про відповідальність «перед» кимось. Тут мається на увазі комунікативний смисл, який передбачає співвідповідальність усіх членів ідеальної комунікативної спільноти. Таким чином, почуття відповідальності також слід розглядати як одну з базових установок правосвідомості демократичного гатунку. В цьому сенсі відповідально діє той, хто орієнтується на імператив ідеальної комунікації, а також реалізує її норми в реальній комунікації.

Отже, звернення до сучасних методологічних підходів дає змогу виявити нові аспекти проблеми демократизації правосвідомості українського суспільства. Зокрема, явище правосвідомості розглядається як безперервна інтер-

претаційна практика правових норм і цінностей, а питання про ознаки та передумови становлення правосвідомості демократичного спрямування постає як питання про ціннісно-сміслові константи та їх утворення через дискурсивні практики. Так, ознаки демократичної правосвідомості включають: на інтерсуб'єктивному рівні — настанову на взаємне визнання суб'єктів комунікації як умову можливості будь-яких дискурсивних практик; на рівні окремого суб'єкта — систему принципів або правових цінностей, які в сукупності базуються на автономії особистості та виражають комунікативно узгоджені уявлення людей про справедливість, право, свободу та рівність, а також на правовій активності громадян, яка й забезпечує відтворення демократичного дискурсу. При цьому простір, необхідний для реалізації демократичного проекту за умови наявності політико-правових та загальнокультурних передумов становлення демократичної правосвідомості, являє собою орієнтовану на загальний дискурс комунікативну спільноту, інституційно оформлену у вигляді громадянського суспільства. Водночас переосмислення класичних ідеалів демократії у контексті сучасної доби ризиків та загроз дозволяє констатувати необхідність дискурсивного обґрунтування норм етики відповідальності, яка й має втілюватись у правосвідомості та демократичних інституціях сучасного суспільства.

Висновки. У транзитивному суспільстві, приклад якого являє собою український соціум, реалізація політичного проекту комунікативно-дискурсивної демократії починається зі сприйняття її базових цінностей як регулятивної ідеї. Саме в перехідному суспільстві повною мірою виявляється така властивість правосвідомості, як детермінація майбутнім, тобто «хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, як нібито вона вже утвердилася» [19, с. 190], або, мовою комунікативно-дискурсивної теорії, «чини (завжди) так, нібито ти є членом ідеальної комунікативної спільноти» [20, с. 29].

ЛІТЕРАТУРА

1. Ковлер, А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века [Текст] / А. И. Ковлер. — М., 1997. — 103 с.
2. Бачинін, В. А. Філософія права [Текст] / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. — К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. — 472 с.
3. Калиновський, Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність [Текст] / Ю. Ю. Калиновський. — Х. : Право, 2008. — 288 с.
4. Максимов, С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
5. Тодика, Ю. М. Конституційні засади формування правової культури [Текст] : монографія / Ю. М. Тодика. — Х. : РАЙДЕР, 2001. — 160 с.
6. Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія [Текст] : підручник / А. М. Єрмоленко. — К. : Лібра, 1999. — 488 с.
7. Хабермас, Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие [Текст] / Ю. Хабермас. — СПб. : Наука, 2006. — 400 с.

8. Хабермас, Ю. Философский спор вокруг идеи демократии [Текст] / Ю. Хабермас // Демократия. Разум. Нравственность. (Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г.). — М. : Наука, 1992. — С. 31—55.
9. Гьосле, В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності [Текст] / В. Гьосле // Єрмоленко, А. М. Комунікативна практична філософія : підручник. — К. : Лібра, 1999. — С. 455—478.
10. Мамардашвили, М. К. Как я понимаю философию [Текст] / М. К. Мамардашвили. — М. : Прогресс, 1990. — 368 с.
11. Ильин, И. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Общее учение о праве и государстве. — М. : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — С. 180—508.
12. Соловьев, Э. Ю. Личность и право [Текст] / Э. Ю. Соловьев // Прошлое толкует нас. — М. : Политиздат, 1991. — С. 403—431.
13. Архипов, С. И. Субъект права в центре правовой системы [Текст] / С. И. Архипов // Государство и право. — 2005. — № 7. — С. 13—23.
14. Штангрет, М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України) [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / М. Й. Штангрет. — Львів, 2007. — 18 с.
15. Мартинюк, Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства [Текст] / Т. Мартинюк // Право України. — 2007. — № 2. — С. 26—31.
16. Цимбалюк, М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості [Текст] / М. Цимбалюк // Право України. — 2007. — № 11. — С. 21—25.
17. Скрипник, О. В. Демократія: Україна і світовий вимір (концепції, моделі та суспільна практика) [Текст] / О. В. Скрипник. — К. : Логос, 2006. — 368 с.
18. Данильян, О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури у перехідному суспільстві [Текст] / О. Г. Данильян // Проблеми законності : респуб. міжвідом. наук. зб. / М-во освіти і науки України, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; відп. ред. В. Я. Тацій. — Х., 2004. — С. 145—153.
19. Соловьев, Э. Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права [Текст] / Э. Ю. Соловьев. — М., 1992. — 212 с.
20. Апель, К.-О. Дискурсивна етика: політика і право [Текст] / К.-О. Апель. — К. : Укр. філос. фонд, 1999. — 74 с.

ДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ ПРАВОСОЗНАНИЕ: ПРИЗНАКИ, ПРЕДПОСЫЛКИ СТАНОВЛЕНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ ФОРМИРОВАНИЯ В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Данильян О. Г., Петришин А. В.

Рассмотрены признаки и предпосылки становления правосознания в демократическом обществе. Обоснованы основные тенденции формирования демократического правосознания в украинском обществе. Сделан вывод о том, что демократическое правосознание представляет собой сложную систему констант или правовых смыслов. На интересующем уровне — это установка на взаимное признание субъектов демократической коммуникации как первичном условии каких-либо дискурсивных практик, в ходе которых и формируется общественное правосознание. На уровне отдельного субъекта это система принципов или правовых ценностей.

Ключевые слова: демократическое правосознание, демократическое общество, гражданское общество, автономная личность, правовые ценности, коммуникации.

DEMOCRATIC SENSE OF JUSTICE: SIGNS, PRE-CONDITIONS OF BECOMING AND TENDENCIES OF EMBODIMENT IN UKRAINIAN SOCIETY

Danilyan O. G., Petryshyn O. V.

Signs and pre-conditions of formation of sense of justice in democratic society are examined in the article. The basic tendencies of embodiment of democratic sense of justice in Ukrainian society are grounded. It is drawn to the conclusion that democratic sense of justice is the difficult system of constants or legal senses. At intersubjective level it is the setting on mutual confession of subjects of democratic communication as primary condition of some discursive practices, during which public sense of justice is formed. At the level of a separate subject it is the system of principles or legal values.

Key words: democratic sense of justice, democratic society, civil society, autonomous personality, legal values, communications.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор;

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ОСОБИСТІТЬ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СИНЕРГЕТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Окреслено окремі аспекти проблематики громадянського суспільства, які виникають у контексті її розгляду з позицій синергетики — постнекласичного міждисциплінарного напряму досліджень процесів самоорганізації в системах найрізноманітнішої природи. Підкреслено, що сучасне суспільство буде громадянським тією мірою, в якій його культура і освіта виявляться відкритими до сприйняття та трансляції усього того внутрішнього досвіду синергійної самоорганізації, який накопичено у колективній пам'яті людства.

Ключові слова: громадянське суспільство, комунікація, особистість, патерн, синергія.

Актуальність проблеми. Проблематика громадянського суспільства багатомірною. Як і багато інших актуальних проблем сучасності, вона є комплексною і міждисциплінарною. Це означає, що зрушення у вирішенні, розумінні тих численних питань, які у зв'язку з нею виникають, залежать не тільки від зусиль окремих дисциплін, таких, як філософія, політологія, соціологія

або соціальна психологія, а й від того, наскільки ефективною і самоузгодженою буде та методологія, яка ці зусилля координуватиме, об'єднуватиме їх загальним контекстом, мовою або підходом. Зазвичай така інтегративна функція покладається на системний підхід.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на досить широку дослідницьку базу, все ще залишається неоднозначність розуміння окремих аспектів проблематики громадянського суспільства. У цій статті спробуємо хоч би ескізно окреслити ті аспекти проблематики громадянського суспільства, які виникають у контексті її розгляду з позицій синергетики — постнекласичного міждисциплінарного напрямку досліджень процесів самоорганізації в системах найрізноманітнішої природи: природних і штучних, фізичних і біологічних, екологічних і соціальних. У цьому власне й полягає *мета* статті¹. При цьому ми не розглядаємо синергетику і засновані на ній підходи як щось абсолютно нове і відмінне від підходів, які прийнято називати системними, кібернетичними тощо.

Навпаки, у цьому разі хотілося б спеціально підкреслити, що з точки зору спадкоємності синергетику можна розглядати і як розвиток міждисциплінарних ідей системного підходу (в його системно-динамічному, нелінійному аспектах), і як розвиток кібернетики, особливо в тих її розділах, які стосуються моделювання процесів комунікації і самоорганізації з використанням принципу зворотного зв'язку (кругової причинності) — негативної, саморегулюючої та позитивної, самопідсилюючої [1—4]. Що стосується системного підходу, то синергетика вносить у нього перш за все нове розуміння часу, перевідкриваючи його (І. Пригожин) і додаючи системному підходу нової якості темпоральності як комунікативного, кільцевого взаємозв'язку різноманіття різних часів. Це різноманіття включає зворотний час механіки Ньютона, «квазілейбніцевський» (Н. Вінер) [1—3] час обміну сигналами в теорії відносності Ейнштейна, незворотний час становлення порядку з хаосу, в якому згідно з І. Пригожиним виникає «стріла» часу [5—6], а разом з цим — і уявлення про час, які виникають у різних культурах: історичний час людської цивілізації і, нарешті, час Бергсона — час переживання суб'єктивного досвіду людини [7].

Тим самим синергетика може розглядатися ще в одному ракурсі: ракурсі системного (цього разу вже постнекласичного) еволюціонізму. Вона запозичує з системного підходу поняття відкритості, відкритої системи, пов'язане з ім'ям засновника загальної теорії систем Л. фон Берталанфі і уведенне ним у методологію науки для пояснення видимої суперечності між другим началом

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями у межах комплексної цільової програми НДР «Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості», яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

термодинаміки і дарвінівською теорією еволюції. Маючи на увазі цю обставину, іноді говорять, що синергетика — це еволюційне природознавство. Це не зовсім так, оскільки підключення креативних ресурсів еволюційних уявлень і образів реалізується в синергетиці багатьма шляхами і по багатьох каналах. Один з таких каналів пов'язаний з перевідкриттям філософської спадщини А. Бергсона, для якої ідея еволюції як співтворчості природи і духу була однією з головних тем.

Це перевідкриття, що в загальному випадку інтерпретується як якийсь історико-методологічний і епістемологічний принцип єдності створюваного і такого, що відкривається, є важливим для розуміння можливостей (і особливостей) застосування синергетичного підходу до соціальної проблематики як до такої міждисциплінарної проблематики, у фокусі якої знаходиться еволюційна поведінка відкритих, далеких від рівноваги нелінійних систем, створюючих у сукупності образ (патерн) нелінійного світу, який відкривається нами в процесі саморозвитку, в якому порядок і хаос є сусідами, взаємопроникають і взаємотрансформуються один в одного.

Спробуємо далі проілюструвати синергетичний принцип перевідкриття на прикладі генезису поняття «відкритого суспільства», що є одним з центральних у соціальній філософії К. Поппера [8] і тісно пов'язане з поняттям «громадянське суспільство».

Ми тут безпосередньо не торкатимемося образу «відкритого суспільства» як символу ідеологічного протистояння й аргументування епохи холодної війни. У одному з своїх роз'яснень поняття «відкритого суспільства» К. Поппер визначав його, крім іншого, і як таке суспільство, в якому громадяни активно і свідомо залучені у соціальну активність та відмовляються сидіти, склавши руки, переказавши всю відповідальність за управління світом на долю людських і надлюдських авторитетів [8]. За свідченням самого К. Поппера, термін «відкрите суспільство» був запозичений ним у А. Бергсона. У творчості останнього унікальним чином поєднувалася робота у галузі філософії науки, особливо філософії фізики, біології та еволюціонізму, з дослідженнями у сфері соціальної філософії. Не будучи ні редукціоністом, ні антиредукціоністом, К. Поппер завжди підкреслював принципову єдність природничо-наукових і соціологічних методів пізнання. Можна без особливої натяжки сказати, що «відкрите суспільство» за К. Поппером — це своєрідний міждисциплінарний симбіоз культурологічного поняття «відкритого суспільства» А. Бергсона і природничо-наукового «протосинергетичного» поняття «відкритої системи» Берталанфі. В основі цього симбіозу лежить діалогічно-комунікативний «круговий» процес міждисциплінарного осмислення ідеї розвитку в сучасній цивілізації і культурі. Головна ціннісна відмінність відкритого суспільства від закритого полягає в здатності до розвитку, саморозвитку, творчої еволюції. Але, як буде видно з подальшого, це еволюційне

розмежування саме по собі має дуже загальний характер і потребує конкретизації залежно від специфіки того проблемного контексту, в рамках якого ставляться і розглядаються питання суспільного розвитку. На жаль, для багатьох дискусій з приводу поняття «відкритого суспільства», так само як і з приводу тісно пов'язаного з ним поняття «громадянського суспільства», характерним є ігнорування еволюційного сенсу цих понять, унаслідок чого дискусії на цю тему заходять в безвихідь суперечок «про слова» або суперечок про те, потрібне чи не потрібне таке суспільство, і якщо потрібне, то для чого.

Ще не так давно багатьом здавалося очевидним, що перехід України на шлях модернізації і стійкого розвитку, її активна повноправна участь у сучасному загальноцивілізаційному процесі гальмуються перш за все непереборною спадщиною тоталітаризму комуністичної системи, що сформувала на території країн, які входили до складу колишнього СРСР, інформаційно замкнутий, ієрархічно організований за принципом самоподібності імперського простору жорстко централізованих владних відносин. З цього виходило, що демонтаж залишків колишньої тоталітарної системи, «відкриття» соціального, культурного, економічного, інформаційного тощо простору України для контактів зі світовою спільнотою, перш за все зі співтовариством розвинених країн, природним чином виведе нашу країну на такий же природний і бажаний шлях тепер уже «стійкого розвитку».

Домінувала гіпнотична дія традиційного для України патерну сприйняття і дії: зламаємо, зруйнуємо і викинемо все, що нам заважає, закриті вікна відкрисмо, якщо потрібно — прорубаємо нові, і бажаний процес українського соціального саморозвитку природним чином розпочнеться. І він дійсно розпочався, тільки, судячи з деяких ознак, поки що це далеко не той процес, від якого можна чекати, що він приведе до достовірно відкритого громадянського суспільства як соціальної системи, що не просто саморозвивається, а розвивається саме як «людська соціальна система», котра підсилює індивідуальну креативність своїх компонентів, оскільки ця система заради них існує.

Звернемося знову до А. Бергсона, до його розуміння «відкритого суспільства». Слідуватимемо статті І. Блауберг «Анрі Бергсон і філософія тривалості», яка передувала першому тому чотиритомного зібрання його творів російською мовою у 1992 р. Однією з ключових тем філософії А. Бергсона є тема прогресу людського суспільства, його критеріїв і спрямованості, його космологічних передумов, його сенсу для людини як вільного співтворця процесу космічної еволюції. Поняття відкритого і закритого суспільств були ним введені в книзі «Два джерела моралі і релігії», що вийшла друком після публікації його знаменитої «Творчої еволюції». А. Бергсон виділяє два типи суспільств, два типи соціальної організації, співвідносячи їх з двома типами моралі: статичною і динамічною. Статична мораль, за А. Бергсоном, — це система звичок, стійких стереотипів соціальної інстинктоподібної поведінки,

доведених до механічного автоматизму навичок спілкування, жорстко заданих і незмінних у часі ритуалів і норм, спочатку позбавлених індивідуальності, але авторитарно підтримуваних в ім'я збереження суспільної дисципліни та ієрархічно субординованого керованого порядку. Закрите суспільство, в якому домінує статична мораль, — це суспільство, яке перебуває в еволюційній безвиході, воно існує тільки в ім'я самозбереження, в ім'я збереження своєї повної самототожності, абсолютного гомеостазу. Напрошується порівняння закритого суспільства з кібернетичним механізмом, регульованим стабілізуючим зворотним зв'язком, функцію якого й виконує статична мораль А. Бергсона. Це порівняння є доречним, але синергетичний підхід, що успадковує і розвиває в еволюційно-комунікативному контексті не тільки загально-системний, а й кібернетичний підходи, доводить визначення закритого суспільства як кібернетичного механізму до порівняння його з організмом, компоненти якого існують заради його стійкого функціонування. Відповідно «організм обмежує індивідуальну креативність тієї сутності, з якої він складається, оскільки вони існують для нього» [7]. Коментуючи цей вислів, Ф. Капра підкреслює, що організми і людські співтовариства — дуже різні типи живих систем. Тоталітарні політичні режими часто жорстко обмежували автономію членів співтовариства і, поступаючи так, деперсоналізували і дегуманізували їх. Фашистські співтовариства за режимом свого функціонування є ближчими до організмів, і тому не можна вважати збігом, що диктатори часто любили використовувати метафору суспільства як живого організму [9].

Що таке відкрите суспільство за А. Бергсоном? Це суспільство, в культурі якого виникає і одержує свій природний розвиток динамічна мораль. Первинним джерелом динамічної моралі є інтуїтивно-емпатичний досвід внутрішнього переживання екзистенційного духовного пориву, що породжує релігійно-містичне відчуття причетності до світового цілого, відчуття світової гармонії. У динамічній моралі втілюються принципи людської свободи, любові, креативності, первинна інтуїція життєвого пориву. На відміну від статичної деперсоніфікованої моралі традиційного суспільства динамічна мораль, за А. Бергсоном, є істотно особистісною. Вона реалізується в суспільстві тією мірою, в якій втілюється у його конкретних «харизматичних» особистостях, високих моральних зразках, що стають носіями життєвої мудрості, ідеалів справедливості, любові та милосердя. Крім того, динамічна мораль залежить від того, якою мірою члени цього суспільства здатні вільно, на найглибнішому рівні своєї життєвої орієнтації сприйняти та виростити у собі ці зразки й ідеали, і не як нав'язані ззовні, а як пережиті ними самими. Розуміння принципів свободи, творчості, любові і людської солідарності як абсолютно необхідних для самого існування відкритого суспільства, що існує як органічна складова частина загальнокосмічного еволюційного процесу, робить онтологію відкритого суспільства Бергсона співзвучною патернам всесвітів, що

самоорганізуються, малюються синергетичним пізнанням наших днів. Звичайно, ця онтологія сама по собі є модель, що ідеалізується, і як така є продуктом свого часу. Це по суті конструкція, проект штучного утопічного суспільства. Але що цікаво: у філософії А. Бергсона відкрите суспільство, що ідеалізується, протиставляється традиційному закритому суспільству, що так же ідеалізується, а останнє, на жаль, має реальні історичні прототипи не тільки у далекому минулому і не тільки у вигляді утопічних проєктів, а й у вигляді реальних соціальних практик, тоталітарних режимів ХХ ст.

Таким чином, відкрите суспільство у А. Бергсона — це не деперсоніфіковане суспільство передвстановленої гармонії, в яку заднім числом «убудовують» ідеальну людину. Відкрите суспільство — це творчий еволюційний процес, когерентність якого світовому цілому реалізується в пульсаціях життєвих поривів конкретних історичних осіб, що переживають всеосяжне відчуття відкритості, любові та космічної причетності і комунікують стани «пікового досвіду» іншим людям. Відкрите суспільство у А. Бергсона є спочатку «людиновимірним», оскільки його відкритість і свобода мають своїм джерелом відкритість і свободу досвіду особистого переживання. Одночасно, що не менш важливо мати на увазі, сама культура відкритого суспільства повинна містити стійкі передумови потенційної комунікованості позитивного досвіду особистої самоактуалізації, її канали [7; 10].

Саме в цьому місці природно перейти до власне громадянського суспільства як суспільства відкритого в самому своєму історичному самовизначенні. Синергетичний підхід, будучи, як уже зазначалося, міждисциплінарним, реалізується у своєрідному круговому, циклічному ставленні до цих питань, які не дані із самого початку в готовому вигляді, а виникають як результат відповідей на питання, що виникли до них. Образно кажучи, синергетичний підхід — це мистецтво організації умов для продуктивного діалогу «порядок—хаос», на межі яких «викристалізовується» новий сенс. Іншими словами, синергетичний підхід — це інтерсуб'єктивний діалоговий процес, що завжди має (якщо він, звичайно, дійсно синергетичний) свою внутрішню історію, логіку міркування, дискурс. У нашому випадку ця логіка комунікативної самодетермінації залучає нас до обговорення проблематики громадянського суспільства, його структури і символів за допомогою питань, що традиційно належать до відомств кроскультурних досліджень — діалогу і комунікацій культур, філософії сучасної освіти, філософської антропології, соціальної психології і психології саморозвитку, а також мовознавства. Стосовно останнього доцільним уявляється зробити короткий смисловий екскурс у зв'язку з питанням про сенс і значення терміна «громадянське суспільство» та їх еволюції. На нашу думку, в контексті цієї статті найбільш прийнятним для тлумачення сутності і смислу громадянського суспільства є підхід російсько-го дослідника М. Ільїна.

Розмірковуючи над труднощами створення тексту, присвяченого громадянському суспільству і його альтернативам, М. Ільїн самовизначається у своєму підході як вкрай ризикованому і компромісному, який полягає у тому, щоб йти за словесним виразом, роблячи при цьому необхідні відступи, іноді досить далекі [11].

Саме по собі словосполучення «громадянське суспільство» в його латинському (*societas civilis*) і грецькому (*koinonia politike*) варіантах існує з незапам'ятних часів і пов'язане з фігурою громадянина (*civis, polites*). Сукупність таких громадян якраз і утворює громадянське суспільство, що протистоїть як деспотії, так і спільногам варварів. Саме його виникнення пов'язане, таким чином, з появою громадянина як самостійного і політичного актора, що володіє певними правами і наділений обов'язками.

«Важливо відзначити, — зазначає М. Ільїн, — що латинський лексико-концепт «*civis*» на відміну від грецького «*polites*» або російського «*гражданин*» несе сліди дополісної і дуже змістовної концептуалізації. В її основі лежить такий сенс, як міцність і особистісна сердечність (зовсім не сучасна знеособленість) відносин між людьми, що входять до кола своїх, тобто первинна свобода приязні і миру» [11, с. 26].

Відзначаючи, що глибинні сенси розуміння римлянами громадянства були розкриті в роботах видатного французького лінгвіста Е. Бенвеніста, М. Ільїн підкреслює, що ці сенси вказують перш за все на такі цінності, як свобода, доброзичливість, привітність, дружба, прихильність тощо. Відзначимо, що ці цінності, які кореняться і виражаються у відчуттях людської відкритості, довіри, приязні, дружності, є особистісними, що вони існували в епоху дохристиянської моралі й не мали своєю безпосередньою основою інтенсивне переживання пікового релігійного досвіду, як у разі динамічної християнської моралі у А. Бергсона. Більше того, для цієї динамічної особистісної моралі були стійкі й ефективні канали трансляції релігійного досвіду, відтвореного в культових обрядах, молитвах, співах, священних текстах та інших духовно-релігійних практиках, які у своїй цілісній сукупності створюють те грандіозне історичне явище, яке називають християнством. Чи означає це, що римське суспільство, яке мало у своїх витоках згадані особистісні цінності і риси громадянського суспільства (нагадаємо, наприклад, римське право), було закритим суспільством, а тому й негромадянським?

Це питання сформульоване не для того, щоб відразу ж у даній статті запропонувати однозначну відповідь на нього. Такої відповіді у нас немає, більше того, вважаємо, що вона в принципі є неможливою. Ми сформулювали це питання з метою звернути увагу, що саме поняття «громадянське суспільство» є релятивним, ціннісно навантаженим і не може бути визначене як таке без чіткої вказівки на той конкретний соціокультурний та історичний контекст, у якому воно обговорюється.

Далі, крім римського тлумачення громадянства, існує ще й греко-слов'янське розуміння громадянськості, засноване «перш за все на позаособистісних, а тому значною мірою формальних підставах пов'язування з певним місцем мешкання — *polis* сходить корінням до значення «твердиня», «круча», «захищене місце» [11, с. 34].

Таке розуміння громадянина і громадянськості природно веде до розуміння громадянського суспільства як спільності, солідарності людей, що об'єднуються необхідністю протистояння зовнішній загрозі варварів, завойовників-кочівників тощо. Спільність тим самим виявляється замкнутою, самоідентифікуючись і самопідтверджуючись на основі жорсткої дихотомії «свій—чужий». Процес самозамикання може одержати своє продовження і нову якість самоорганізації, коли дихотомія «свій—чужий» перетворюється на дихотомію «свій—ворог». Чи буде суспільство, згуртоване на такій основі, мати право називатися громадянським, — це, звичайно, все те ж «нелінійне питання». Але те, що це суспільство в тому чи іншому ступені стає авторитарним, ієрархічно організованим за структурної влади, цілком очевидно. У цьому разі ми виходимо вже на питання державності, авторитету, влади, її джерел. Не маючи можливості докладно розглядати їх, відзначимо лише, що синергетичний підхід у принципі відходить від всякого роду схем, які жорстко і однозначно протиставляють державу і громадянське суспільство, від зіставлення зовнішнього і внутрішнього, управління «по вертикалі» і комунікації «по горизонталі».

Синергетичний підхід має справу з патернами позитивних і негативних зворотних зв'язків, комунікативними циклами, гештальтами, завершеність чи незавершеність яких визначає специфіку функціонування і розвитку систем. Тим самим ми з необхідністю йдемо від настанови на фіксацію відмінностей і зіставлень тієї чи іншої соціальної системи, громадської організації і людини, фокусуючи увагу на круговому взаємозв'язку громадянина і міста, як вона виникає в контексті формування активного нелінійного комунікативного середовища. У цьому разі місто як центр соціальної самоорганізації і комунікації в їх політико-правовому і культурно-релігійному вимірюваннях, замикається на виникаючому в цьому процесі особливому типі особистості, що характеризується такими якостями, як відкритість, діалогічність, суверенність, пошана до права і свободи, як своєї власної, так і інших співгромадян. Цей перелік можна доповнити і по-різному сформулювати. Однак хотілося б замкнути дискурс особистості, що породжує громадянське суспільство, і особистостей, породжуваних цим суспільством, ще одним сюжетом з гуманістичної психології, точніше, психології особистості, яка самоактуалізується (А. Маслоу), конвергентної психології та коеволюційної синергетики [12].

У нашій країні А. Маслоу став відомий порівняно недавно і головним чином у зв'язку з його концепцією ієрархії людських потреб. Але це лише

частина наміченої ним грандіозної програми дослідження еволюційних можливостей людини та її творчого потенціалу як можливостей саморозвитку, самопізнання, самоактуалізації. Людство, писав Маслоу в своїй останній книзі «Далекі рубежі людської психіки», досягло такої точки біологічного розвитку, коли воно є відповідальним за свою еволюцію. Ми стали самоеволюціонерами. А еволюція припускає відбір, обрання і ухвалення рішень, а отже, роздачу оцінок [13, с. 123].

А. Маслоу спеціально звертає увагу на те, що в даний час нам просто бракує достовірних знань для побудови єдиного доброго світу. Нам не вистачає знань навіть для того, аби навчити людей любити один одного — принаймні, щоб адекватно навчити їх цьому. На одержання такого роду знань і повинна переключитися гуманістична психологія. У центрі її дослідницького інтересу мають знаходитися перш за все здорові, високорозвинені, самореалізовані, самоактуалізовані, креативні особистості. Такі особистості характеризуються особливим відчуттям довіри і любові до навколишнього світу, відвертістю, гумором, добротою. Ці якості внутрішньо пов'язані з характерним для самоактуалізованих особистостей суб'єктивним досвідом «пікового переживання», осяння, екстазу, досвідом глибинного і всеосяжного залучення до цілісного всесвіту. Переживання цього досвіду радикально змінює особистість, її погляд на себе, на світ і на місце в світі, її самозвеличення.

Звернемо увагу на подвійно зв'язане постановлення завдання гуманістичної психології за А. Маслоу. Вона ставиться одночасно і як вивчення особистості в процесі її зростання, і як навчання, культивування, як передавання іншим цього внутрішнього особистісного досвіду синергетичної самоорганізації. У цьому місці як зв'язаний предмет дослідження з'являється ключова ідея «соціального синергізму».

Термін «синергізм» вперше було введено в соціальну психологію і кроскультурні дослідження Р. Бенедикт, однією з найталановитіших учениць знаменитого американського антрополога Ф. Боаса і одного з учителів самого А. Маслоу. Цей термін спочатку використовувався Р. Бенедикт для позначення якості міжособистісного спілкування і співпраці в суспільстві. У 40-х роках ХХ ст. Р. Бенедикт проводила порівняльні соціально-психологічні дослідження «патернів культури» американських індіанців з метою зрозуміти їх специфічні відмінності субкультури в способі життя на рівні його сприйняття як цілісного динамічного гештальту. Володіючи високорозвиненою інтуїцією, вона виділила вісім субкультур, згрупувавши їх попарно, залежно від контрастного сприйняття їх колективно-особистісних образів-гештальтів, які викликають відчуття симпатії, приязнь або, навпаки, неприязнь, небезпечності, загрози.

Р. Бенедикт довго намагалася знайти загальний критерій відмінності людських спільнот, що сприймаються в образах «небезпечного» і «безпечного» суспільств. Такий критерій і було знайдено у понятті соціального синергізму. Коментуючи революційний внесок Р. Бенедикт у сучасну кроскультурну пси-

хологію, А. Маслоу відзначає, що високим синергізмом володіють ті суспільства, соціальні інститути яких організовані так, аби долати полярність між егоїзмом і неегоїзмом, між особистим інтересом і альтруїзмом, так, щоб людина, добиваючись своїх егоїстичних цілей, заслужила нагороди для себе. Якщо в суспільстві винагороджується добро — це суспільство з високим синергізмом [14]. Суспільство з високим синергізмом — це суспільство, члени якого відкриті не тільки для голосу розуму, а й для голосу серця, голосу відчуття любові до ближнього. І ця відкритість, доброта, прийняття іншого не як «Не-Я», а як друга, є якості, стійко відтворювані у деяких колективних архетипах, патернах поведінки і комунікації, домінуючих у традиційних суспільствах, але таких, що володіють високим синергетичним потенціалом.

Для осмислення самої ідеї соціального синергізму є істотним те, що, формуючись у міждисциплінарному контексті кроскультурної і етнографічної проблематики, вона із самого початку усвідомлювалася як безпосередньо орієнтована на кризові проблеми розвитку сучасного суспільства. Її передумовою є твердження про тотальність властивості синергізму як функціонального інваріанту соціо-біо-еволюційного процесу. Відповідно і суспільство з примітивною культурою, і сучасне постіндустріальне, інформаційне тощо суспільства еволюціонують тією мірою, в якій вони реалізують загальну для них соціальну тенденцію подолання дихотомії між егоїзмом і безкорисливістю у кожного окремого члена суспільства. Отже, пізнання синергізму в усіх його виявах — це пізнання передусім можливостей самоеволюції людини.

Як **висновок** ще раз підкреслимо, що сучасне суспільство буде суспільством дійсно громадянським і дійсно відкритим тією мірою, якою його культура і освіта виявляться відкритими до сприйняття і трансляції всього того внутрішнього досвіду синергійної самоорганізації співпраці, солідаризму та самопізнання, який накопичено у колективній пам'яті людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винер, Н. Кибернетика и общество [Текст] / Н. Винер. — М., 1958. — 240 с.
2. Винер, Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине [Текст] / Н. Винер. — М., 1968. — 200 с.
3. Винер, Н. Творец и будущее [Текст] / Н. Винер. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 180 с.
4. Кальоти, Дж. От восприятия к мысли: О динамике неоднозначного и нарушениях симметрии в науке искусстве [Текст] / Дж. Кальоти. — М. : Мир, 1998. — 324 с.
5. Пригожин, И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени [Текст] / И. Пригожин, И. Стенгерс / В. И. Аршинов (ред.), Ю. А. Данилов (пер.). — М. : Прогресс, 1999. — 266 с.
6. Пригожин, И. Р. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках [Текст] / И. Р. Пригожин / Ю. А. Данилов (пер. с англ.), Г. Г. Малинецкий (предисл.). — Изд. 3-е. — М. : КомКнига, 2006. — 291 с.

7. Бергсон, А. Длительность и одновременность [Текст] / А. Бергсон ; пер. с франц. — М. : Добросвет; КДУ, 2006. — 160 с.
8. Поппер, К. Открытое общество и его враги; Чары Платона (Т. 1); Время лжепрофетов: Гегель, Маркс и другие оракулы (Т. 2) [Текст] / К. Поппер ; пер. с англ. — К. : Ника-Центр, 2005. — 800 с.
9. Capra, Fr. The Turning Point, Simon and Schuster [Текст] / Fr. Capra. — N.Y., 1982. — 340 p.
10. Бергсон, А. Творческая эволюция; Материя и память [Текст] / А. Бергсон ; пер. с фр. — Минск : Харвест, 1999. — 1407 с.
11. Ильин, М. В. Слова и смыслы. Опыт описания ключевых политических понятий [Текст] / М. В. Ильин. — М. : Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 1997. — 432 с.
12. Маслоу, А. Г. Мотивация и личность [Текст] / А. Г. Маслоу / А. М. Татлыбаева (пер. с англ.). — СПб. : Евразия, 1999. — 478 с.
13. Маслоу, А. Г. Дальние пределы человеческой психики [Текст] / А. Г. Маслоу / А. М. Татлыбаева (пер.). — СПб. : Евразия, 1997. — 430 с.
14. Маслоу, А. Маслоу о менеджменте. Самоактуализация. Просвещенный менеджмент. Организационная теория [Текст] / А. Маслоу / Н. Левкина (пер. с англ.), А. Чех (пер. с англ.). — СПб. : Питер, 2003. — 413 с.

ЛИЧНОСТЬ И ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В ПРОБЛЕМНОМ ПОЛЕ СИНЕРГЕТИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ

Дзевань А. П., Жданенко С. Б.

Очерчены отдельные аспекты проблематики гражданского общества, возникающие в контексте ее рассмотрения с позиций синергетики — постнеклассического междисциплинарного направления исследований процессов самоорганизации в системах разнообразной природы. Подчеркнуто, что современное общество будет гражданским в той мере, в которой его культура и образование окажутся открытыми к восприятию и трансляции всего того внутреннего опыта синергичной самоорганизации, который накоплен в коллективной памяти человечества.

Ключевые слова: гражданское общество, коммуникация, личность, паттерн, синергия.

PERSONALITY AND CIVIL SOCIETY IN THE PROBLEM FIELD OF SYNERGETIC COMMUNICATION

Dzeban A. P., Jdanenko S. B.

The separate aspects of problems of civil society are outlined, arising up in the context of its consideration from positions of synergetic — postnonclassic between disciplinary direction of researches of processes of self organization in the systems of various nature. It is underlined that modern society will be civil in that measure, in which his culture and education will appear opened to perception and translation of all that internal experience of synergetic self organization, which is accumulated in collective memory of humanity.

Key words: civil society, communication, personality, pattern, synergy.

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

ФЕНОМЕН ПРАВА НА ТЛІ ЕКОСОЦІАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ

Привернено увагу до визначення змісту феномену права у контексті діалектичних змін в екосоціалній сфері на тлі етногенезу. Обґрунтовано домінацію принципу права на життя як системоутворюючого елемента коеволуційних відносин.

Ключові слова: право, екосоціална сфера, етногенез, коеволуція.

Актуальність теми та аналіз її наукового розроблення. Визначення сутності феномену права виявляється наскрізною лінією філософсько-правознавчого дискурсу протягом усієї свідомої історії людства. Про це свідчить розмаїття підходів, запропонованих в обґрунтуванні природи права [1–4, с. 7–142; 5–7].

Позитивізм завжди пов'язував сутність права з поняттям примусової функції державного закону, ігноруючи як спекулятивні визначення щодо фундаментальності ідеальної природи права [6]. Це призводить до втрати можливості цілісного розуміння того, чим насправді є правова реальність.

Методологічно пошкодженою виявляється й позиція представників правового об'єктивізму, які перебільшують розуміння сутності природи права через абсолютизацію його властивості у регулюванні соціальних стосунків.

Також методологічно обмеженими є спроби репрезентантів правового суб'єктивізму довести специфічність феномену права шляхом абсолютизації ролі людської суб'єктивності як єдиного джерела його походження [7; 8], унаслідок чого втрачається зв'язок ідеї права як основи конструювання модусів правового життя з реаліями самого цього життя.

Як показує зазначене, проблема визначення природи права вимагає пошуку і застосування нової парадигми мислення, яка б урахувала напрацювання представників сучасних філософсько-правових шкіл, що опрацьовують методологію правового інтерсуб'єктивізму, особливо в його екоософському вимірі [8–12].

Нагальна потреба у дослідженні феномену права в нових парадигмальних вимірах, а у нашому випадку — з позиції екоософської рефлексії права, зумовлюється не тільки його пізнавальною невичерпаністю, а й необхідністю, спираючись на нове знання про нього, дати раду справі формування такої екоправової стратегії розвитку нашого суспільства, яка була б адекватною глобальним екологічним викликам сьогодення.

Тому об'єктом нашого дослідження виступає той аспект екосоціалної реальності, який є етнологічним підґрунтям правового буття світового соціуму, а предметом — виявлення закономірностей становлення екоправового

змісту буття людства на тлі аналізу процесів етногенезу, зокрема у вигляді універсальних принципів екоправової культури. Виходячи з цього, *метою* цієї розвідки є обґрунтування домінації принципу права на життя як системоутворюючого елемента коеволуційних відносин. Це дозволить, з нашої точки зору, розв'язати головне її завдання, власне: уточнити теоретико-методологічне підґрунтя моделі екосоціальної стратегії розвитку, зокрема сучасного українського соціуму.

Досягнення поставленої мети дослідження та вирішення пов'язаних з цим завдань передбачається здійснити за допомогою комплексу чинників екоософсько-правової рефлексії як одного з методологічних виявів сучасної пост(мета)некласичної парадигми філософії інтерсуб'єктивізму. Йдеться про використання того методологічного знаряддя, яке розроблялося в межах екоософської школи сучасної комунікативної філософії, зокрема в працях Р. Аттілди [13], К. Ікеди [14], Г. Йонаса [15], Б. Каллікотта [16], З. Лапіної [17], К. М. Маср-Абіха [18], О. Субетто [19], Л. Уайт-мл. [20], Чжоу Хун [17], Ф.-Е. Шварцкопфа [21], К. Шиліна [17; 22] та інших її представників. Цей підхід, з нашої точки зору, може дати бажані щодо дослідження наслідки, якщо його творчо екстраполювати в контекст концепції екоософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їхнім соціумом і Природою за допомогою толерантного правового дискурсу. Тому наша наукова розвідка має змістовно розвинути концепцію екоософії права і виявити дещо нове у розумінні права як чинника творення екосоціальної гармонії у сучасному етнополівимірному глобальному світі.

Аналіз проблеми. Наше транзитивне суспільство приречене на «відмирання» внаслідок динамічного процесу етногенезу, на тлі якого й виникає складна нелінійна взаємодія екосоціальних чинників, чільне місце серед яких належить саме праву. Для кожного нового етапу етногенезу зміст взаємодії цих чинників буде новим, що й зумовлюватиме темп і строки оновлення «правового обличчя» кожного окремого етноса як складника розмаїтого малюнку його специфічного «характеру» [23, с. 461]. Відповідно з цим пов'язана й зміна ключового імперативу, яким керується той чи інший етнос у межах конкретної історичної епохи та фази етногенезу.

Так, за умов існування общинного ладу відносини між Природою і людською громадою підкорялися принципу брати від неї ресурсів тільки стільки, скільки було достатньо для підтримання репродуктивних сил громади. Це й було мірою відповідальності людини за підтримання «балансу» природних сил, що сприяло їх креативному відновленню. Тому така позиція засвідчувала усталену ментальну екофільну настанову кожного члена первісної людської громади. У цьому сенсі саме на цій стадії людської історії звичаєвим правом було встановлене рівне право усіх природних істот (а не тільки людини)

на життя. (Право)свідомість первісних людей, а нині й репрезентантів тих етносів, які «зупинилися» на цій стадії свого розвитку (наприклад, народи Крайньої Півночі, Амазонії, африканської глибинки) як наскрізь екологічна, є реальним чинником, що впливає на їх практику творення цілісної гармонії в екосоціальной сфері. Завдяки цьому кожний етнос та природне середовище його буття перебували у стані динамічної рівноваги (гомеостазу), що дозволяло людям, флорі та фауні існувати спільно необмежено тривалий час. Власне такий рівень екофільності притаманний свідомості етносів у кінцевій фазі їх існування, коли їхнє життя усталюється, досягаючи розквіту екосоціальной гармонії на тлі традиції, котра ґрунтується на домінації поваги права на життя для усіх його носіїв [23, с. 464].

Ця ментальність і життєва позиція «дитинства» людства, нині репрезентована реліковими етносами, залишається взірцем для наших сучасників, що розбудовують постіндустріальне суспільство як (еко)правове. Тому ми маємо право метафорично назвати первісне людське екофільне суспільство, так би мовити «тезою» у цілісності діалектики людської історії, яку можливо відновити на якісно новому більш високому її розвитку, «знімаючи» існуючу нині у світі «антитезу» — так звану екофобну культуру техногенної соціально розширеної цивілізації шляхом креативного екофільного синтезу. Неворотний рух етногенезу призводить з часом до накопичення у будь-якому квітучому етносі критичної маси пасіонарієв, що критично ставляться до усталеного гармонійного правопорядку і вимагають його заміни на такий, який би давав їм таку частку достатку, котра відповідала б їх зростаючій ролі у житті громади. Таким чином, пасіонарний рух у суспільстві є ознакою збурення невдоволених своїм статусом певних соціальних сил, які йдуть на революційний злам існуючого правопорядку і руйнують стан екосоціальной гомеостазу — динамічного балансу у відносинах між громадою та її природним оточенням (у етнологічному сенсі — традиційним ландшафтним середовищем буття того чи іншого етносу). Унаслідок цього «старий» етнос руйнується і потрапляє у вир нового етапу етногенезу — етапу бурхливого зародження нових етносів, або суперетносу, котрий обумовлює нищення «старої» і початок формування нової системи соціальних відносин та динамічний розвиток усіх елементів екосоціальной сфери відповідно до універсальной тенденції «негативної» поляризації (або, як казали у Стародавній Еладі, — вияву діонісійського початку буття).

Утім, соціально диференційоване суспільство, що прийшло на зміну первісній громаді у більшості регіонів світу, залишаючи у силі дію принципу, за яким громада визначає кожному з її окремих членів коло його функціональних прав, тобто правовий статус, вимагає від нього одне єдине: назавжди залишатися задоволеним цим своїм становищем. Так укорінюється ментальна настанова «права обов'язку», яка потрактовує як природний принцип

«панування—підкорення» вже у формі чинного законодавства. Суспільство від екофільного права-обов'язку збереження життя як вищої соціальної цінності свідомо умисно переводиться можновладцями на рейки екофобної політики і практики підпорядкування їм прерогативи щодо розпорядження правом на життя усіх природних істот, включаючи й підпорядкованих їм державним законом співгромадян шляхом підміни сутнісного розуміння поняття зобов'язального права. Фактично пануючим у законодавстві закріплюється принцип «права сили».

Одночасно відносно природного середовища у цю історичну добу ментальна традиція також принципово змінюється з екофільної на екофобну (і у такий спосіб соціально розшарована цивілізація «знімає» екофільну культуру первісного людства у глобальному масштабі на екофобну як умовно історична «антитеза» знімає «тезу»). Імперативом цієї культури є право сили, що тривалий час (принаймні останні три століття) уособлювалося європоцентричною стратегією «підкорення живої Природи», що стала ментальною основою техногенної цивілізації. Вона виправдовувала безмежне вичерпування природних, і людських зокрема, ресурсів з метою задоволення можновладців «розвинених» країн. Ця екофобна традиція характеризує передусім ту добу в розвитку етносів, коли купка пасіонарієв, що з'являються в їх надрах, розхитуючи з егоїстичних міркувань усталений правопорядок [23, с. 465], порушує у гонитві за одержанням більш широких можливостей для задоволення стрімко зростаючих потреб екосоціальний баланс.

У цьому сенсі йдеться про свідомий перехід у процесі етногенезу від акценту на «позитивній» поляризації соціокультурних суб'єктів (термін П. Сорокіна) [24, с. 206, 221], що в умовах первісного соціуму віддзеркалювала усталення стосунків між власниками різних за функціональним змістом статусів до акценту на їх «негативній» поляризації, коли статусні суперечності між членами громади набували глибоко антагоністичного характеру. Тому принципи зобов'язального права законодавчим шляхом було трансформовано у принцип «права сили» з метою закріплення нового — екофобного типу взаємин, що не тільки забезпечував панівне становище одних громадян (пасіонарієв) над іншими чи одного етносу над іншими, а й відкривав можливість для панування можновладців принаймні над земною Природою. У XIX ст. провідною рисою стереотипу поведінки пасіонарієв постала елементарна жага збагачення [23, с. 468]. Отже, на стадії соціального розшарування відбувається такий перехід у екосоціальних стосунках, коли на місце сили обов'язку приходить право сили, обмежене тільки необхідністю рахуватися з тим, що «сусід також потужний і не менш агресивний» [23, с. 465].

Якщо міфологеми звичаєвого права урівнювали усіх людей перед силою невідворотної дії природної стихії і кодували їхню поведінку в аспекті такої взаємодії, яка б сприяла головній меті — підтриманню, збереженню життя,

то норми «державного права» — закону міфологізували особу правителя як божественного «батька» свого народу, якому тільки й могла належати уся повнота прав і визначення статусу та долі своїх підлеглих. Таким чином, якщо у первісному суспільстві роль соціоутворюючого чинника виконував принцип правового рівноправ'я, імперативом якого виступало «право народження», або право на життя, на якому ґрунтувалася система звичаєвого права як договору між рівноправними членами громади, то у соціально розширеному, соцієтальному суспільстві цей імператив і цей принцип були свідомо вирожені його керманичами в ідею «обдарування» ними людей правами, а головним чином обов'язками, виконання яких мало на меті зміцнення держави, державної влади, що обґрунтувалася як захисниця їхнього життя від зазіхань зовнішніх ворожих сил. Такий підхід руйнував попереднє уявлення про гідність і правосуб'єктність людини, заважав зрозуміти похідність будь-якої державності і влади від людського права (Цицерон), репрезентованого громадською думкою (передусім щодо забезпечення гідного життя). Він насаджував у суспільстві патерналістську психологію. Йшлося про свідоме блокування розвитку творчого потенціалу людей, руйнування цілісності їхньої свідомості та деформацію правосвідомості, перетворення їх на слухняних виконавців волі правителя чи правлячої верхівки держави як складника соцієтальної техногенної цивілізації.

Соці(єт)альною практикою у такому суспільстві було повне, або суттєве обмеження правосуб'єктності людей.

Виникнення, становлення та утвердження соціально розширеного суспільства, державної влади, соцієтальної системи в цілому, що визначалося історичним кроком уперед на шляху розвитку людства, виявило елементи як спадковості, так і зречення того, що йому було притаманним у попередні часи. Йдеться, з одного боку, про такі суттєві речі, як зречення у соцієтальному суспільстві докорінних принципів людського існування і утвердження життя — рівноправ'я людей, їхнього права на гідне життя, справедливості та повагу до оточуючого природного середовища їх буття. З другого боку, встановлені замість цих принципів звичаєвого права інші — принципи «державного» права, а точніше — соцієтального закону, утвердили панування однієї людини, одного прошарку соціуму над іншими, перевтілили суспільний договір рівноправних на «суспільний договір» у вигляді державного закону, норма якого підкорювала соціум владі правителя чи пануючого прошарку, виходячи з їхніх інтересів, а не з інтересів усіх представників соціуму. Це означало приховування справжньої «війни усіх проти усіх», у тому числі «війни» людини проти оточуючої її Природи, бо створена система норм, утверджуючи принципи нерівноправ'я, несправедливості та гноблення, продукувала загострення породжених соцієтальною системою, її владними інститутами, структурами антагонізмів: не тільки між соціальними прошарками, етнічними групами,

релігійними конфесіями тощо, тобто між людьми, а й між екофобним людством та природним середовищем його існування. Історія людства засвідчила катастрофічні для нього наслідки існування такої системи, яка не тільки продукує вороже ставлення між людьми, а й, проголошуючи гасло панування людини над Природою, зіштовхнула їх на шлях руйнівного вичерпання її ресурсів, утверджуючи принципи техногенізації світового соціуму.

Свідомо екологічно просунута еліта вчених так званих розвинених країн, збагнувши жахливу перспективу техногенної цивілізації у вигляді глобальної екологічної катастрофи, заводала про необхідність перебудови відносин людства з Природою. У середині ХХ ст. видатний учений Ф. Осборн, зокрема, охарактеризував цю цивілізацію та її докорінний принцип «права сили» як «історію людської енергії, безрозсудної і безконтрольної» [25, с. 45].

Висновки. Таким чином, протягом існування антагоністичного суспільства соціетальна система сприймалася як норма тому, що її основна вада — екофобність, — визначалася іманентною властивістю природи самої людини як складника будь-якого етносу її пасіонарністю, але не наслідком перевтілення її соціальної діяльності на екокатастрофічну.

У контексті діалектичного розуміння змін, що відбуваються у глобальній екосоціальної сфері на тлі неспинного процесу етногенезу, владним інститутам суверенних держав, спираючись на волю повноважних органів світового співтовариства (ООН), закріплену у змісті норм міжнародного права, треба системно-суцільно «зняти» шляхом органічного синтезу кращих досягнень правової культури як складової соціокультурної практики народів світу існуючу техногенну цивілізацію, котра, як «антитеза», у свій час «зняла» попередню екогармонійну цивілізацію первісно-общинного ладу (чи «тезу» — «дитинство» людства). Мета цієї глобальної соціальної процедури — повернутися до екосоціальної гармонії, але на новому рівні розвитку суспільства, коли воно як «суспільство суцільних знань» (ноосфера чи сфера панування екологічного розуму) стане тією фазою розвитку інформаційного соціуму постіндустріальної епохи, коли виявить себе як «сузір'я» гармонійної взаємодії взаємодоповнюючих соціокультур поліетнічного і ментально полярного, але єдиного у цілісності свого правового простору людського світу.

Це означає свідомий перехід державних і недержавних інституцій до стратегії створення найбільш сприятливих умов для всебічного гармонізуючого розвитку особистості, яка підкорятиметься гаслу про те, що в цьому й полягає мета існування її суспільства. Інакше кажучи, така стратегія повинна передбачати можливість свідомого «прирощування» носіями певних типів етноментальності кращих якостей протилежних їм за менталітетом суб'єктів інших соціокультур.

Глобальна екологічна криза, гострі міжетнічні, міжконфесійні, міжнародні військові конфлікти, що спостерігаються і сьогодні, — це вияв пасіонар-

ності у межах етногенезу і наслідок закономірного руху соціального суспільства до його загибелі. Виняткова масштабність цього процесу ставить на порядок денний питання про виживання людства. Відповідь на нього може бути такою: треба системно «зняти» соціальну систему її «антитезою» — новим виміром буття людського співтовариства. Одним з ключових чинників цього процесу є утвердження людини як правової особистості, тобто утвердження такого її екосоціального статусу, який робить її висхідним, генеральним правосуб'єктом. Вирішальну роль у цьому повинна відіграти ідея права, що обґрунтовує застосування примату права народження чи права на гідне життя усіх живих істот, принципів їх рівноправ'я та первинності статусу людини як суб'єкта права і екосоціальної (право)творчості, що робить її відповідальною за відновлення екосоціальної гармонії або динамічної екосоціальної рівноваги (гомеостазу). Йдеться про приборкання пасіонарності шляхом скеровування її в гуманістичне речисще конструктивної творчості через відповідне законодавче врегулювання.

Це цілком можливо, адже закономірності етногенезу скеровують алгоритм розвитку екосоціальної сфери від стану її антагоністичної соціальності до стану екосоціального гомеостазу, підкоряючи змістовні зміни у цій сфері дії невідворотної тенденції до відродження і утвердження в ній домінації як системоутворюючого принципу права на життя шляхом подолання екофобного права сили через екофільне оновлення зобов'язального права у сенсі повернення до глибинних витоків принципу відповідальності людини за збереження земної Природи та гуманістичного ставлення не тільки до собі подібних, а й до репрезентантів усієї біосфери. Тому на тлі екосоціальної динаміки право виявляє свою сутнісну природу через незворотний рух від домінації звичасового права народження, що обґрунтовує ментальність рівноправ'я усіх репрезентантів живої Природи (метафорична теза початкової історії біосфери), через катаклізми суперечностей пасіонарного збурення етносів на шляху застосування права сили щодо розбудови свого соціального соціуму (цивілізації як антитези біосферному гомеостазу попередньої історичної доби) до відродження і утвердження домінації права на життя усього суцього в ко-еволюційному процесі взасмин людства, що буде власне постіндустріальне майбутнє як простір глобальної правової інтеграції своєї духовної і матеріальної екофільної культури з історично притаманним кожному етносу природним середовищем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой правовой мысли [Текст] : в 5 т. — М. : Мысль, 1999.
2. Берман, Г. Западная традиция права: эпоха формирования [Текст] / Г. Берман. — М. : Изд-во МГУ, 1998. — 624 с.

3. Кравець, В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Кравець. — К., 2003. — 16 с. — (Нац. акад. внутр. справ України).
4. Максимов, С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления [Текст] / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
5. Четвернин, В. А. Современные концепции естественного права [Текст] / В. А. Четвернин ; отв. ред. В. А. Туманов. — М. : Наука, 1988. — 144 с.
6. Legal Positivism : reference collection [Text] / ed. by Mario Jori; University of Cagliari. — NY : New York University press, 1992.
7. Postmodernism and Law : (reference collection) [Text] / ed. by Dennis Patterson, The State University of New Jersey. — Dartmouth : Publishing Company Limited, 1994. — 443 p.
8. Бургарт, Т. І. Проблема антропної природи права в позитивному екзистенціалізмі Н. Аббаньяно [Текст] / Т. І. Бургарт // Проблеми законності : Респ. міжвідом. наук. зб. ; [відп. ред. В. Я. Тацій]. — Х. : Нац. юрид. акад. України, 2008. — Вип. 98. — С. 182—188.
9. Бургарт, Т. І. Особливості екоософсько-правової методології [Текст] / Т. І. Бургарт // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. — Х. : ХУПС, 2009. — Вип. 1 (32). — С. 183—190. — (Соціальна філософія, психологія).
10. Бургарт, Т. І. Сутність та об'єктивна необхідність екоософії права [Текст] / Т. І. Бургарт // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. ; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2009. — Вип. 1. — С. 72—81. — (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
11. Захарова, В. О. Особливості методологічного підходу до вивчення феномену еко-правового виховання в сучасній Україні [Текст] / В. О. Захарова // Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого : зб. наук. пр. ; ред. кол. : А. П. Гетьман та ін. — Х. : Право, 2010. — Вип. 3. — С. 164—175. — (Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія).
12. Шефель, С. В. Екоософія права [Текст] / С. В. Шефель // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. — Х. : ХУПС, 2008. — Вип. 1 (30). — С. 18—24. — (Соціальна філософія, психологія).
13. Атфилд, Р. Этика экологической ответственности (главы из книги) [Текст] / Р. Атфилд ; пер. Л. И. Василенко и В. Я. Козлов // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / антология : пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 203—257.
14. Икэда, К. Экологическая проблематика в контексте буддизма [Текст] / К. Икэда // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / антология : пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 289—307.
15. Йонас, Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для техногенної цивілізації [Текст] / Г. Йонас ; пер. з нім. — К. : Лібра, 2001. — 400 с.
16. Калликотт, Б. Азиатская традиция и перспективы экологической этики: пропедевтика [Текст] / Б. Калликотт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / антология : пер. с англ. и франц., сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; ввод. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 308—327.

17. Лапина, З. Г. Экологическое воспитание — творческая индивидуальность будущего [Текст] / З. Г. Лапина, Чжоу Хун, К. И. Шилин. — М. : ГУП Изд-во «Нефть и газ» РГУ нефти и газа им. И. М. Губкина, 2002. — 256 с. — (Энциклопедия Живого знания; т. 6).
18. Маер-Абіх, К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільносвіту [Текст] / К. М. Маер-Абіх : пер. з нім. А. Єрмоленко. — К. : Лібра, 2004. — 196 с.
19. Субетто, А. И. Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта [Текст] / А. И. Субетто // Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях : матер. IX междунар. конгресса ; (17—19 окт. 1996 г., С.-Петербург). — СПб. : Изд. фирма «Наука», 1996. — С. 112—116.
20. Уайт-мл. Л. Исторические корни нашего экологического кризиса [Текст] / Л. Уайт-мл. // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности / антология : пер. с англ. и франц. ; сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; введ. ст. Ю. А. Шрейдер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 188—202.
21. Шварцкопф, Ф.-Э. Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания [Текст] / Ф.-Э. Шварцкопф ; пер. с англ. Н. Лянин. — М. : Идея-Пресс, 2000. — 232 с.
22. Шилин, К. И. Экософские начала социологии будущего [Текст] / К. И. Шилин. — М. : Социум, 2000. — 352 с. — (Первая энциклопедия третьего тысячелетия; т. 1).
23. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли [Текст] / Л. Н. Гумилев // Собрание сочинений. — СПб. : СЗКЭО «Кристалл»; М. : ОНИКС, 2003. — 880 с.
24. Сорокин, П. А. Главные тенденции нашего времени [Текст] / П. А. Сорокин : пер. с англ., сост. и предисл. Т. С. Васильевой. — М. : Наука, 1997. — 351 с.
25. Дорст, Ж. До того, как умрет природа [Текст] / Ж. Дорст. — М. : Б. и., 1968. — 193 с.

ФЕНОМЕН ПРАВА НА ПОЧВЕ ЭКОСОЦИАЛЬНОЙ ДИНАМИКИ

Шефель С. В.

Привлечено внимание к определению содержания феномена права в контексте диалектических изменений в экосоциальной сфере на почве этногенеза. Обосновано доминирование принципа права на жизнь как системообразующего элемента коэволюционных отношений.

Ключевые слова: право, экосоциальная сфера, этногенез, коэволюция.

THE PHENOMENON OF LAW ON THE BASIS OF ECOSOCIAL DYNAMICS

Shefel S. V.

The attention is drawn to the definition of content of the phenomenon of law in the context of dialectical changes in the ecosocial sphere on the basis of ethnogenesis; the domination of the principle of the right to life as a systemcreating element of co-evolutional relationship has been substantiated.

Key words: law, ecosocial sphere, ethnogenesis, co-evolution.

УДК 340.12.

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук,
кандидат політичних наук, доцент

СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ

Досліджено основні структурні елементи суспільної правосвідомості. Показано співвідношення рівнів та форм суспільної правосвідомості. Проаналізовано деякі компоненти суспільної психології, зокрема такі, як правова воля, правова совість, правова інтуїція, правовий інсайт. Виявлено особливості впливу перелічених компонентів на правотворчість та правову поведінку.

Ключові слова: суспільна правосвідомість, суспільна психологія, суспільна ідеологія, інтросуб'єктивістська парадигма, правові емоції.

Актуальність проблеми. Правосвідомість як різновид суспільної свідомості є складним і багаторівневим явищем, що потребує постійного діагностування. Особливо актуальним для українських реалій є виявлення характерних рис суспільної правосвідомості, змін у її структурі в процесі політико-правових трансформацій. **Метою статті** є дослідження структури правосвідомості і характеру співвідношення її елементів. У межах авторської концепції правосвідомості, яка базується на інтерсуб'єктивістській парадигмі, буде проаналізовано перш за все елементи правової психології, оскільки саме вони опосередковують різноманітні взаємодії суб'єктів правовідносин на горизонтальному рівні.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема структурно-рівневих та сутнісних показників правосвідомості розглядали різні автори. Зокрема, класичні праці уособлюють І. Ільїн (етично-релігійна концепція правосвідомості) [1], Л. Петражицький (психологічна концепція правосвідомості) [2]. У свою чергу, в радянський період активно займалися цією проблематикою М. Рейснер, П. Стучка В. Чефранов (марксистсько-ленінська концепція правосвідомості) [3–5]. У наш час проблему структури правосвідомості у різних концептуальних вимірах досліджують О. Атоян, Є. Белканов, В. Касьянов, С. Максимов, І. Омельчук, А. Поляков, М. Цимбалюк, Н. Яковенко [6–13] та ін.

Слід підкреслити, що правосвідомість — це багатоаспектне, поліфонічне явище, яке вбирає в себе низку компонентів: раціональний (погляди, уявлення, ідеї про право); психологічний (почуття, емоції, що спричинені правом і виражають певне ставлення до чинного або бажаного права); поведінковий (настанова на певну поведінку в правовій сфері, готовність діяти певним чином — відповідно до або проти права).

Традиційно в рамках правосвідомості виокремлюють два об'ємні комплекси: правову ідеологію і правову психологію. Правова ідеологія — це уявлення, погляди, переконання, теорії, концепції про правову дійсність. Правова ідеологія, як правило, не виникає спонтанно, вона виробляється фахівцями і засвоюється населенням у процесі правового виховання, під час одержання юридичної освіти, вивчення юридичної літератури та нормативних актів. У свою чергу правова психологія — це оцінки, почуття, емоції, настрої людей щодо правової дійсності. Психологічні елементи правосвідомості — це емоційне сприйняття правових норм, знань про правові явища. Правову ідеологію і правову психологію досить важко відокремити, оскільки у реальному житті вони дуже тісно переплітаються. Класифікація правосвідомості здійснюється за різними критеріями. Залежно від суб'єктів — носіїв правосвідомості розрізняють: індивідуальну правосвідомість (правові уявлення і почуття індивіда); групову правосвідомість (правові уявлення і почуття тих чи інших соціальних груп, класів, прошарків населення); суспільну правосвідомість (правові уявлення і почуття суспільства в цілому).

Залежно від рівня пізнання сутності правових явищ, глибини відображення юридичної дійсності розрізняють:

- повсякденну (масову, емпіричну) правосвідомість;
- професійну правосвідомість;
- науково-теоретичну правосвідомість.

У той же час серед учених не склалося єдиної думки щодо кількості компонентів правосвідомості. Так, А. Долгова виокремлює п'ять компонентів правосвідомості: знання про права і уявлення про право; ставлення до права; вимоги, що ставляться до права; ставлення до виконання правових приписів. Проте більшість дослідників вважають, що структура правосвідомості складається з трьох компонентів. С. Батова виокремлює такі компоненти правосвідомості: знання права, ставлення до права, поведінкова настанова. В. Щегорцев включає до структури правосвідомості пізнавальний, вольовий та оцінний компоненти; К. Івлєв — пізнавальний, чуттєво-емоційний, поведінковий; В. Сапун — раціонально-ідеологічний, соціально-психологічний, поведінковий; А. Ратінов, А. Яковлев — знання права, ставлення до права, спонукання до виконання правових приписів [10, с. 37]. Отже, якісні характеристики розвитку правосвідомості безпосередньо відображаються на змістовному наповненні її структурних елементів.

Даючи визначення структури правосвідомості, В. Чефранов зазначав, що структуру правової свідомості в цілому можна розглядати як внутрішню організацію цієї свідомості, що відображується в її будові, тобто у розчленуванні на складові елементи, а також у взаємозв'язку і взаємодії цих елементів [5, с. 30]. На його думку, аналізуючи структуру правової свідомості, необхідно враховувати різноманітні аспекти: рівень і форми відображення суспіль-

ного буття, суб'єкта правового відображення, специфіку предмета правового відображення, роль різноманітних елементів правової свідомості у житті і розвитку суспільства.

Гене́за правосвідо́мості (та зміни в її структурі) як соціального феномену залежить від рівня розвитку як окремих індивідів, так і соціальних груп та суспільства в цілому. В контексті цього Л. Мамут виокремлює такі рівні правосвідомості:

- первинний (або повсякденна, практична правосвідомість), який вбирає в себе вчинки, зовнішні дії індивідів, практичне використання людьми права; в той же час треба зазначити, що практична правосвідомість виявляє себе у таких формах: правові відчуття, правові навички, правові звички та правові знання;
- вторинний (теоретична правосвідомість) — це процес і результат розумової діяльності, спрямованої на усвідомлення права, його меж і нормативів, з'ясування методів і засобів аналізу права, впорядкування та вдосконалення знань про право [14, с. 119].

Підкреслимо, що повсякденна і теоретична правосвідомість є взаємодоповнюючими феноменами, які справляють взаємовплив та взаємопроникнення на індивідуальному, груповому та суспільному рівнях. Водночас між законодавством і правосвідомістю не може бути тотожності, що пов'язано з їх різноманітною природою. І законодавство, і правосвідомість — відносно автономні компоненти, які перебувають на різних рівнях розвитку та по-різному відображують можливі варіанти розв'язання нагальних суспільних завдань. Бажано, аби правосвідомість як форма суспільної свідомості випереджала розвиток законодавства і законодавчу діяльність держави. Це принципова особливість свідомості, що прогресивно розвивається, оскільки в ній закладено потенціал творчого впливу на вдосконалення правових норм, актів та приписів законодавства. З другого боку, можливе відставання і правосвідомості від законодавства. На жаль, у масовій свідомості зберігаються та існують застарілі стереотипи мислення, відчуження, недовіра, страх, які стримують правотворчу діяльність, гальмують прогресивні тенденції розвитку права [15, с. 165].

Аналізуючи структуру правосвідомості, ми не ставимо за мету докладно досліджувати правову ідеологію, оскільки згідно з інтерсуб'єктивістською парадигмою право є результатом взаємодії різноманітних суб'єктів в тій чи іншій правовій ситуації, яка актуалізує волю, знання, емоції, інтуїцію акторів конкретних правових дій. Фактично реалізація правових норм і як наслідок розвиток правосвідомості напрямують залежать не стільки від правової ідеології, скільки від правової психології.

Досліджуючи правову психологію, зауважимо, що правосвідомість складається з раціональних компонентів, але її підґрунтя містить ірраціональні

елементи, оскільки сама ментальна матриця суспільної правосвідомості вбирає в себе багато архаїчного, непідвладного розуму. Так, І. Ільїн свого часу підкреслював, що у правосвідомості фіксуються не тільки «знання» і «мислення», а й уявлення, воля, почуття, людська душа, людський інстинкт [16, с. 85]. Тобто, правосвідомість певною мірою є ареною боротьби раціональних та ірраціональних компонентів, але домінуючими для гармонійної особистості є чинники самоконтролю і самозобов'язання.

Отже, на індивідуальному рівні розвинена правосвідомість зумовлена активізацією таких компонентів, як самооцінювання, самоконтроль, самопізнання, самоідентифікація. У кінцевому результаті зазначені компоненти є основою правової самосвідомості, яка виступає дієвим регулятором правової поведінки та суспільного правопорядку в цілому. І. Ільїн був переконаний в тому, що людина повинна добровільно додержуватися законів держави, намагатися вірно їх розуміти і підкорятися їм, виходячи з почуття вільного обов'язку. Незважаючи на те що ці закони людина може розцінювати як формальні і зовнішні, вона повинна прийняти їх як самозобов'язання і чітко їх додержуватися. Це необхідно, на думку вченого, виходячи з таких причин. По-перше, тому що в саму сутність права і правопорядку входить ця здатність — самовдосконалюватися шляхом лояльної покірності громадян. При цьому кожний здоровий правопорядок відкриває громадянам можливість боротися за нові, кращі закони і новий порядок життя, перебуваючи у лояльності відносно чинних законів. По-друге, громадянин має добровільно визнавати і додержуватися законів своєї Батьківщини, оскільки це є єдиним засобом підтримання правопорядку, і водночас залишатися вільним у ньому. Людська історія підтверджувала багато разів, що краще користуватися більш обмеженою системою дійсно забезпечених суб'єктивних прав, ніж бачити, як безмежне коло суб'єктивних домагань нехтується свавіллям сусідів та деспотичною владою. І. Ільїн робить висновок про те, що краще невелика свобода, яку всі поважають, ніж велика свобода, яку ніхто не гарантує і не поважає. Людина повинна шукати не зовнішнього самозвільнення від закону (шлях революції, анархії, деспотизму), а внутрішнього самозвільнення у межах закону. Внутрішнє звільнення відбувається на духовному рівні і є добровільним самозобов'язанням, воно звільняє людину не від закону, а в законі, оскільки людина додержується закону, який вільно визнала її правосвідомість [17, с. 252—254].

Фактично І. Ільїн апелює до психологічних складових правосвідомості, які необхідно враховувати, прогнозуючи поведінку всіх суб'єктів правовідносин. Можна стверджувати, що правову психологію як структурний елемент правової свідомості в науковій літературі ще недостатньо досліджено. Вважаємо, що є необхідність з'ясувати поняття, сутність, соціальну цінність та роль правових почуттів, емоцій, настроїв, переживань, ілюзій, правових стереотипів у контексті розвитку перспективних напрямів загальної теорії

правосвідомості. Це пов'язано в першу чергу з тим, що психологічний аспект правової свідомості не завжди відіграє другорядну роль стосовно правової теорії (ідеології), що найбільш яскраво виявляється у перебігу реалізації нормативно-правових актів. У цьому разі відбуваються порівняння, «зіткнення» правової ідеології, законодавчої волі з повсякденною правосвідомістю, масовою правовою психологією громадян. Не завжди громадяни приймають і розуміють закони, а також суспільну значущість нормативного акта, оскільки останній може не відповідати іманентному правоочікуванню людей.

Аналізуючи структуру суспільної правосвідомості, підкреслимо, що правова ментальність не піддається абсолютно точному арифметичному оцінюванню. Психологічні структури суспільної правосвідомості амбівалентні, більш аморфні, ніж правова ідеологія, тому не можна повністю передбачити всі суспільно-правові наслідки правотворчої діяльності. Вочевидь, неможливо повністю прорахувати реакцію населення на ухвалений закон, оскільки соціальне життя в цілому та правова реальність, зокрема, є полісегментними і багаторівневими явищами. Але це зовсім не означає, що держава не повинна і не може прогнозувати наслідки своїх законодавчих зусиль. Правова культура суб'єктів правотворчості саме й полягає у тому, щоб розуміти, враховувати, певною мірою інтуїтивно відчувати правоментальні і правопсихологічні стійкі типи масової та суспільної правосвідомості.

Розмірковуючи в межах авторської наукової концепції, треба зазначити, що правові емоції суб'єктів правовідносин найбільш яскраво виявляються в інтерсуб'єктивних взаємодіях за допомогою правового (або неправового) дискурсу. Аналізуючи текст, мову, що виникають у процесі цієї взаємодії, необхідно виокремлювати елементи перш за все буденної психології (правові емоції, правові навички та звички, правові знання), оскільки, потрапляючи у правову ситуацію, особа часто-густо реагує спонтанно, виявляючи як свідомі, так і несвідомі реакції.

Зазначимо, що емоції в загальній психології визначаються як особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що відображуються у формі безпосередніх переживань, приємних або неприємних відчуттів, ставлення особи до світу та інших людей, як процес і результати її практичної діяльності [18]. Правові емоції людини виражаються в її переживаннях з приводу права (в об'єктивному і суб'єктивному розуміннях), ухваленого закону, нормативного акта, правотворчої, правозастосовної, правоохоронної діяльності державних органів, а також злочинності, правопорушень і системи боротьби з ними. Такі переживання виступають у вигляді задоволення або обурення, у формі приємних або неприємних відчуттів. Унаслідок цього правові емоції (як елемент правової свідомості) впливають на суб'єктів правовідносин, оскільки сам регулюючий вплив правосвідомості обов'язково припускає включеність у даний процес правових почуттів, настроїв, афектів, переживань

особистості. Позитивні (стенічні) юридичні почуття являють собою результат розвитку правової культури людини, соціальної групи, суспільства в цілому. Соціальна цінність таких правових почуттів (наприклад, почуття закону, законності, правопорядку, права та ін.) спрямовується до людської свідомості (а отже, і поведінки) до духу права, його істинного призначення, до культивування цінностей права. Вони вмотивовують здійснення особистістю правомірних учинків, стимулюють її юридичну активність, а через посилення правового стимулювання може підвищуватися цінність і роль самого права [19, с. 4].

Одним з найважливіших елементів правової психології особистості та суспільства є правова совість, інтуїтивне розуміння, прагнення справедливого («життєвого»), морального права. На нашу думку, правова совість у суспільній правосвідомості виявляється ступенем терпимості та критичним ставленням до тих чи інших подій у житті соціуму, через прийняття або засудження певних суспільнозначущих учинків. Почуття совісті у праві — це постійна спрямованість суб'єкта на наближення об'єктивного права, його іманентної відповідності вимогам трансцендентального, ідеального права. Таке відчуття завжди спрямовано на відтворення гармонійно цілісних юридичних цінностей «совісного» права. Це виробництво «совісних» правових феноменів, що відбувається як у сфері правотворчості, так і при реалізації права [20].

Крім правової совісті, ірраціональними елементами правової психології є інтуїтивні правові здогади, прозріння, миттєвий правовий інсайт. Буття останнього міститься у несвідомій сфері людської психіки, на підсвідомому рівні правової психології. Інсайт як психологічний феномен являє собою раптове цілісне, системне «схоплення», розуміння сутності питання, коли з розрізнених, фрагментарних гносеологічних одиниць змістоконструювання ідеальних моделей реального об'єкта складається комплексне бачення проблеми. Правовий інсайт присутній у будь-якому аспекті юридичного буття. Більше того, він міститься у самому обґрунтуванні права як соціокультурної цінності, бо вимагає не тільки дискурсивної, а й розумової пізнавальної парадигми. Чималу роль тут відіграють частково неусвідомлювані суб'єктом права психологічні механізми, які діють на дещо інших настановах порівняно з раціональним осмисленням правової дійсності. Юридичний інсайт має місце як у правовій діяльності держави, так і у правовій поведінці громадян. Так, у правотворчому процесі інсайт як елемент правової психології відіграє у деяких випадках надзвичайно важливу роль, оскільки розроблення правових актів є творчою діяльністю і підкоряється тим закономірностям, які притаманні іншим різновидам творчості (акт творення в релігії, науці, філософії, мистецтві і под.). Підкреслимо, що наявність творчої «душі» у правовій психології представників законодавчих, судових та правоохоронних органів має бути неодмінним критерієм самодостатності останніх. Наприклад, суспільству

не потрібний правотворчий орган, який не володіє духом творчості, тому що без цієї якості парламент перетворюється на механізм вироблення духовно безглузких, культурно збіднелих законів. У цьому разі орієнтири розвитку суспільної правосвідомості можуть мати хибний характер, бо від духовного розвитку і професіоналізму парламентарів, державних службовців на пряму залежить правова культура (правосвідомість) пересічних громадян. Будь-який суб'єкт правотворчої та правозастосовної діяльності у перебігу здійснення своїх функцій повинен ураховувати не тільки вимоги юридичної техніки, догм права, правових ідеологем, що панують, а й реально існуючі на даному конкретному історичному відрізку часу матеріальні, духовні потреби, інтереси індивідів та соціуму, а також особливості правової психології громадян. Це стосується й перспективного прогнозування розвитку різноманітних соціальних феноменів, правосвідомості зокрема. На нашу думку, еліта суспільства повинна керуватися таким правилом: нормативні акти не будуть ефективно «працювати», якщо їхній зміст розходиться з життєвими інтересами та потребами людей. Можна стверджувати, що сам процес створення, ухвалення та реалізації законодавчого акта є квінтесенцією інституційного та неінституційного (буденного) рівнів суспільної правосвідомості. Законодавчі норми у свою чергу є чинниками розвитку суспільної правосвідомості.

На додаток до формально-логічного мислення юридичний інсайт, правова інтуїція дають змогу сформуванню у свідомості владної еліти адекватне бачення юридичних потреб індивідуальної, групової та суспільної правосвідомості. Такі потреби індивідів усвідомлюються органами держави не тільки за допомогою логічних засобів, а й при «включеності» у процес пізнання інтуїтивних механізмів правосвідомості. Правова інтуїція та життєвий досвід дають можливість державним діячам більш повно, гармонійно, комплексно зрозуміти потрібний народу в цей історичний момент закон, а правова воля не дозволить «зійти» цьому нормативному акту зі сцени законодавчого процесу. Без аналізу підсвідомого підґрунтя правосвідомості, його інтуїтивних структур неможливо сформуванню цілісної, системно єдиної, культурно розвиненої ієрархії законодавчих актів, що була б адекватною іманентною будові етноправової психології.

До раціональних елементів суспільної правової свідомості, на нашу думку, необхідно віднести правову волю як обов'язковий елемент правової психології. Вона припускає постійну націленість суб'єктів правотворчості та правозастосування на розроблення потрібних суспільству законів, їхню практичну реалізацію. Культурна цінність правової волі полягає у здатності направляти в потрібне речисще законотворчу і правореалізуючу діяльність фізичних та юридичних осіб. Вона гальмує «сповзання» правосвідомості до правового нігілізму та маргінальних настанов. Але це стосується не негативної правової волі, а духовно-етичної, що має за мету створення гуманного, демократичного

правопорядку. Наявність такої волі у структурі правосвідомості суб'єкта припускає здійснення їм цілеспрямовано і свідомо обраної форми юридичної поведінки.

Висновки. Отже, правосвідомість є поєднанням певних форм та рівнів, які включають низку елементів. Розвиток структурних компонентів суспільної правосвідомості зумовлений багатьма чинниками політико-правового, суспільно-економічного та морально-релігійного характеру. Правова ідеологія віддзеркалює загальні параметри розвитку правосвідомості на рівні елітарних груп. У свою чергу правова психологія демонструє загальносуспільне ставлення до права. Особливості змістовного наповнення структури правосвідомості суспільств перехідного типу зумовлені ціннісною невизначеністю та амбівалентністю суб'єктів правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ильин, И. А. О сущности правосознания [Текст] / И. А. Ильин // Соч. : в 2 т. / И. А. Ильин. — М., 1993. — Т. 1. — С. 73—300.
2. Петражицкий, Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. [Текст] / Л. И. Петражицкий. — СПб. : Т-во «Екатерингофское Печатное Дело» : Тип. М. Меркушева, 1909. — Т. 1. — Электронный ресурс. — Режим доступа : Allpravo.Ru. — 2005. — Загл. с экрана.
3. Рейснер, М. А. Право. Наше право. Чужое право. Общее право [Текст] / М. А. Рейснер. — Л. : Госиздат, 1925. — 211 с.
4. Стучка, П. И. Пятнадцать лет борьбы за революционно-марксистскую теорию права [Текст] / П. И. Стучка. — М. : Госюриздат, 1931. — 242 с.
5. Чефранов, В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения [Текст] : (филос.-методол. очерк) / В. А. Чефранов. — К. : Вища шк., 1976. — 208 с.
6. Атоян, О. М. Селянська правосвідомість в історико-правовій реальності 1917—1921 років (на прикладі повстанського руху на чолі з Нестором Махном) [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.01 : «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / О. М. Атоян. — К., 2008. — 40 с.
7. Белканов, Е. А. Структура и функции правосознания [Текст] : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 : «юридические науки» / Е. А. Белканов. — Екатеринбург, 1996. — 23 с.
8. Касьянов, В. В. Социология права [Текст] / В. В. Касьянов, В. И. Нечипуренко. — Ростов н/Д : Феникс, 2002. — 478 с.
9. Максимов С. И. Правовая реальность : опыт философского осмысления [Текст] : монография / С. И. Максимов. — Х. : Право, 2002. — 328 с.
10. Омельчук, І. Структура правосвідомості молоді / І. Омельчук // Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні [Текст] : матер. ІХ регіон. наук.-практ. конф., 13—14 лют. 2003 р. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, юрид. ф-т. — Львів, 2003. — С. 37—39.
11. Поляков, А. В. Общая теория права: феноменолого-коммуникативный подход [Текст] / А. В. Поляков. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — 845 с.

12. Цимбалюк, М. Формування правосвідомості громадян у процесі реформування інституту власності [Текст] / М. Цимбалюк // Право України. — 2003. — № 9. — С. 57—61.
13. Яковенко, Н. Паралельний світ: дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI—XVII ст. [Текст] / Н. Яковенко. — К. : Критика, 2002. — 416 с.
14. Общественное сознание и его формы [Текст] / предисл. и общ. ред. В. И. Толстых. — М. : Политиздат, 1986. — 367 с.
15. Бурмистров, В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства [Текст] / В. А. Бурмистров. — Симферополь : Таврида, 1996. — 188 с.
16. Окара, А. И. Правосознание — центральная категория философии права И. А. Ильина [Текст] / А. И. Окара // Государство и право. — 1999. — № 6. — С. 84—94.
17. Ильин, И. А. Путь к очевидности [Текст] / И. А. Ильин. — М. : Республика, 1993. — 431 с.
18. Изард, К. Е. Эмоции человека [Текст] : пер. с англ. / К. Е. Изард ; вступ. ст. А. Е. Ольшанникова ; под ред. Л. Я. Гофмана, М. С. Егорова. — М. : Изд-во МГУ, 1980. — 439 с.
19. Малько, А. В. Стимулы и ограничения в праве [Текст] / А. В. Малько. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2004. — 250 с.
20. Байниязов, Р. С. Правосознание: психологические аспекты [Текст] / Р. С. Байниязов. — Электронный ресурс. — Режим доступа : <http://pravoved.jurfak.spb.ru/Default.asp?cnt=565>. — Загл. с экрана.

СТРУКТУРА ПРАВОСОЗНАНИЯ: ФИЛОСОФСКО-ПРАВОВАЯ РЕФЛЕКСИЯ

Калиновский Ю. Ю.

Исследованы основные структурные элементы общественного правосознания. Показано соотношение уровней и форм общественного правосознания. Проанализированы некоторые компоненты общественной психологии, в частности, такие, как правовая воля, правовая совесть, правовая интуиция, правовой инсайт. Выявлено особенности влияния вышеперечисленных компонентов на правотворчество и правовое поведение.

Ключевые слова: общественное правосознание, общественная психология, общественная идеология, интерсубъективистская парадигма, правовые эмоции.

A SENSE OF JUSTICE STRUCTURE THROUGH PHILOSOPHICAL-LEGAL REFLECTIONS

Kalinovskiy Y. Y.

This article examines the basic structural elements of the public sense of justice. We strive to achieve correlation of levels and forms of the public sense of justice, and analyze components of public psychology, such as legal will, legal conscience, legal intuition, and legal insight. The features of influence in the above-stated components are exposed on lawmaking and legal conduct.

Key words: public sense of justice, public psychology, public ideology, inter-subjective paradigm, legal emotions

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 324

І. О. Поліщук, доктор політичних наук, професор,
О. А. Матета, кандидат політичних наук, доцент

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ: АВТОРИТАРНИЙ РЕФЛЕКС ЧИ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ

Розглянуто розвиток політичної культури постсоціалістичної України. За умов, коли демократизація стає провідною тенденцією світової політики, культура політичної влади визначається як один з найперспективніших компонентів для вивчення політичної культури суспільства.

Ключові слова: *Україна, постсоціалістичне суспільство, культура політичної влади, демократія, демократизація, державне будівництво в Україні.*

Численні помилки і невдачі на шляху реформування різних сфер життя суспільства, високий рівень невдоволення населенням діями влади та опозиції, а також власною неспроможністю реально впливати на політичні процеси гостро ставлять питання щодо необхідності дослідження стану політичної культури українських громадян. Серед головних складових, що визначають природу політичної системи, проблема культури взаємодії між політичною владою та народними масами посідає одне з чільних місць. Цей аспект політичної культури є ключовим з огляду на те, що він визначає якість здійснюваної політики, її демократичність чи недемократичність.

Актуальність вивчення означеної проблеми полягає в тому, що після «помаранчевої революції» український соціум фактично опинився на роздоріжжі між авторитарним рефлексом та об'єктивною необхідністю брати участь у демократичних змінах ХХІ ст. Аналіз усіх трансформацій, які відбуваються в Україні, неможливий без урахування світових політико-культурних традицій. Загальносвітовий контекст допомагає зрозуміти еталонні норми, що утвердилися в світових поліархіях, а розгляд української специфіки дозволяє

© Поліщук І. О., Матета О. А., 2010

розглянути місце України у світовому політичному процесі та визначити її реальні перспективи в політичному транзиті.

Метою статті є дослідження тенденцій у становленні політичної культури України у світлі соціально-економічних та політичних вимог сучасності.

Проблема становлення політичної культури в Україні не залишає байдужим жодного вітчизняного політолога. Виходячи з того, що підґрунтям для стабільної демократії є розвинута політична культура громадян, багато дослідників пов'язують процеси демократизації в Україні саме з цим феноменом. Серед них слід виділити В. Полохало, М. Рябчука, А. Карася, В. Кременя, В. Степаненко, В. Баркова та ін. Відомим українським фахівцем з питань громадянської культури є А. Колодій. Статті та монографії цього автора розкривають теоретичні погляди на сутність зазначених понять, а також стан і тенденції розвитку громадянського суспільства і демократичної політичної культури в Україні. Безпосередньо проблемою становлення політичної культури як важливої умови демократичної трансформації займаються С. Рябов, М. Логунова, О. Рудакевич, С. Рутар та ін. Процеси соціальної стратифікації та маргіналізації у перехідних суспільствах стали об'єктом дослідження таких авторів, як Є. Ходус, Ю. Бродецька, О. Кравченко, О. Атоян. Важливі проблеми взаємодії між народом та політичною владою піднімаються в роботах українських учених М. Михальченка, Д. Видріна, А. Адаменко, В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала, В. Веденєєва, В. Магусевича, В. Ясинської, М. Розумного, М. Кузьміна. Соціокультурну трансформацію в Україні неможливо розглядати, не спираючись на праці таких видатних зарубіжних теоретиків і практиків з питань політичної культури, як Є. Вятра, П. Бурдєс, Дж. Сарторі, Д. Грей, Д. Белла. Роботи цих авторів є вагомим внеском у розроблення сучасних уявлень про поняття «політична культура» у західних демократіях.

Протягом свого існування людство переживає третій етап культурного становлення, що має назву постмодерну. До цього були традиційна культура (від найдавніших часів до кінця XVI ст.) та епоха модерну (від кінця XVI ст. до кінця XX ст.). Епоха постмодерну розпочинається наприкінці минулого століття та триває й дотепер.

До традиційних суспільств зазвичай відносять родові общини, суспільства військової демократії, східні деспотії, античні поліси, середньовічні європейські монархії [1, с. 85]. За винятком практики взаємодії між суспільством і владою в античних полісах (демократичних республіках, де діяв принцип *res publica — res populi*, «держава — справа народу»), в інших наведених прикладах традиційного суспільства спостерігаємо відсторонене, навіть відчужене співіснування державно-владних інституцій та народних мас. Можновладці розглядали суспільство виключно як засіб відтворення та забезпечення власного матеріального існування, а народ сприймав владу як верховну інституцію, вищу та недосяжну для себе.

Епоха модерну породжує принципово іншу політичну культуру і державну традицію. Головне зрушення полягало в тому, що на заміну теологічним поглядам на походження та природу державної влади (всяка влада від Бога) прийшла інша філософія стосунків між народом та політичною владою. Виникає договірна теорія походження держави, що розглядає інститути влади як підсумок суспільної угоди між суверенним народом та можновладцями, які мусять через делеговані їм повноваження захищати природні права людини (право на приватну власність, право на свободу слова, право на життя тощо). Просто революційною за своїм значенням була ідея Ж.-Ж. Руссо про народний суверенітет [2], сутність якої полягає в тому, що саме народ (і ніхто інший) виступає єдиним джерелом державної влади. Фактично політична культура модерну здійснює ренесанс античної полісної традиції. Державна влада інтерпретується не як щось незалежне від суспільства, а навпаки — як феномен, що є похідним, службовим соціальним інститутом. Філософія зверхності та відчуженості у відносинах між державною владою та народом, яка була характерна для епохи традиційного суспільства в епоху модерну змінюється філософією взаємної залежності та партнерства між державною владою та її джерелом — народом. Політична влада перестала бути чимось відчуженим та незалежним від суспільства. Формується ліберальна політико-культурна традиція, яка виводить народ та державну владу на один щабель: постулюються підзвітність та обов'язки влади перед народом, а не тільки навпаки.

Свого апогею розвиток держави епохи модерну досягає у середині ХХ ст. з виникненням та втіленням у життя концепції *держави добробуту* (*The Welfare State*). Сутність даної концепції полягала в тому, що усі члени соціуму мають бути забезпеченими через державне регулювання всіма матеріальними благами та послугами, які необхідні для забезпечення своєї нормальної життєдіяльності. Держава встановлює «прожитковий мінімум» — такий мінімальний рівень доходів, який дозволяє будь-якому громадянину забезпечити належний рівень харчування, потреби в одязі, взутті, оплаті житла, транспортних перевезень, задовольнити потреби у галузі охорони здоров'я, культури та ін. Держава піклується про створення і підтримання інституційних норм та меж соціально орієнтованого ринкового господарства, нейтралізуючи негативні для суспільства наслідки вільної конкуренції. Отже, держава добробуту цілком перетворюється на інститут, що виконує головним чином функцію надання своїм громадянам різноманітних послуг, серед яких основними є управлінські послуги в різноманітних галузях соціального життя. У політичній культурі держав добробуту з максимальним розширенням у ХХ ст. виборчих прав громадян формуються активістські настанови, адже задля того, аби одержувати від держави якісні послуги необхідно активно впливати на її функціонування.

Якщо модерн розглядався у теоріях Р. Арона та В. Ростоу здебільшого як соціально-економічна та культурна система, в якій домінували промислове

виробництво та технології, існувала інституціоналізація розподілу праці, раціоналізація соціальних відносин, то постмодерн у концепції Д. Белла інтерпретується як соціально-економічна та культурна система, що ґрунтується на обслуговуючій економіці, інтелектуальних технологіях, знаннях як головному ресурсі виробництва, плюралізмі виробничої організації, широких та інтенсивних комунікаціях [3, с. 230—238].

Для позначення феномену сучасного суспільства вчені використовують різноманітні терміни і поняття, які взаємодоповнюють одне одного: інформаційна епоха, третя хвиля, глобалізм, постіндустріальне суспільство, соціально-правова держава, гуманістичне право. У такому суспільстві свій вплив на соціум влада справляє через державу і право, певну структуру владних інституцій, повноваження яких обумовлені принципами організації законодавчої, виконавчої та судової гілок влади.

Якими ж є особливості постмодерної політичної культури в контексті взаємовідносин громадян з державою?

Напевно, є сенс казати про загальну невизначеність та розірваність буття індивідів в нашу епоху, що означає фактичну маргінальність (від лат. *marginalis* — межа, узбіччя) культури більшості людей та процес маргіналізації інших. Вочевидь, сьогодні ми маємо справу з тим, що за умов перехідного суспільства (поняття вживається відносно всього світового соціуму, який глобалізується та в цілому не може навіть контурно окреслити риси швидко змінюваного майбутнього) перехід людини в нове соціальне середовище є неповним, незавершеним. У результаті ми спостерігаємо втрату попередніх та ненабуття нових сталих соціальних зв'язків більшістю індивідів, які не можуть по-справжньому пристосуватися до нових умов життя. У сучасному світі маргінальне становище стало «нормою» для існування значної кількості людей, які набувають рис амбівалентної, роздвоєної свідомості, втрачають політичні та соціальні орієнтири та стають здобиччю політичних маніпуляцій. Швидкоплинне життя у постмодерну епоху змушує громадян поводитися відносно державної влади залежно від актуалізації тієї чи іншої іпостасі власного буття. У громадян втрачається чітке, однозначне уявлення про державну владу, її функції, місце та роль в житті соціуму. Це спричиняє появу кризи участі. Про це пише Д. Грей: «Відчуження між демократичним електоратом і політичними елітами охопило сьогодні всі західні держави, включаючи Сполучені Штати Америки» [4, с. 79].

На зміну активістській культурі епохи модерну приходить культура маргінальна епохи постмодерну. Громадянам, які не визначилися щодо цінності держави як такої, живуть у невизначеному соціальному середовищі, немає особливого сенсу виявляти політичну активність. Звідси можна передбачити на найближчу перспективу, що в постмодерністській політичній культурі участь громадян у суспільно-політичному житті розвиватиметься за хвилями,

по синусоїді, залежно від конкретної ситуації та її значення для їхніх інтересів. Більше того, пересічні виборці, виховані у попередню епоху модерну, готові в основному сприймати якраз модерністські культурні настанови, вони, як правило не знають та не замислюються над тим, що вчені називають особливостями епохи постмодерну. Складність стосунків між народом та державою в наш час полягає в тому, що громадяни вимагають від урядів зрозумілих для себе пояснень того чи іншого політичного курсу, а у державних діячів таких пояснень іноді просто немає. На думку М. Кузьміна, «вимога зрозумілості та фактична неможливість пояснити — основний культурний конфлікт сучасної перехідної епохи» [1, с. 88].

Загалом держава постіндустріального суспільства (постіндустріальна держава чи держава епохи постмодерну) розвивається у двох напрямках — внутрішньому та зовнішньому. Внутрішні функції постіндустріальної держави насамперед спрямовані на розвиток інформаційного суспільства — суспільства інформаційних технологій, а зовнішні — на рух до глобалізму — загальнопланетарної цивілізації. Отже, постіндустріальне суспільство має щонайменше два виміри — інформаційне суспільство (усередині країни) та глобалізм (на міжнародній арені).

Розглядаючи розвиток політичної культури України у загальносвітовому контексті, відмітимо низку історичних особливостей, головна з яких полягає в тому, що одна з найбільших європейських націй протягом своєї історії здебільшого перебувала в колоніальному та напівколоніальному стані. Татаро-монгольське нашествя, литовський, польський протекторати у період середньовіччя, перебування в Російській та Австро-Угорській імперіях різних територій України, голодомор (фактично геноцид) початку 30-х років ХХ ст. у складі СРСР наклали свій відчутний відбиток на ментальний генетичний код українського народу, сформувавши характерні особливості колоніальної ментальності, головна з яких — відчужене ставлення до влади як такої, сприйняття громадсько-політичного життя як чогось далекого та відстороненого.

Разом з тим Україна має яскраві епізоди суверенної державної традиції. Це Держава русів (або Київська Русь), Галицько-Волинська держава, Козацька республіка, Українська Народна Республіка та Західноукраїнська Народна Республіка. Цим державам були притаманні тією чи іншою мірою загальні риси, які є ознаками української національної політичної культури: конституціоналізм, демократизм, регіоналізм, цивілізаційна маргінальність тощо. Проте перерваність державної традиції вирішальним чином вплинула на політичну ментальність українців.

Складний історичний досвід позначився на свідомості українців і в інший спосіб: влада сприймалася як щось сакральне. В Україні влада ніколи не вважалася інститутом, а втілювала в собі деякий вищий соціальний авторитет (або навпаки — анархічний антиідеал) та не сприймалася як втілення

раціонально організованої держави. В нашій «національній традиції, — пише І. Яковенко, — все в соціальному космосі набувало статус буття лише через співвідношення з владою» [5, с. 49].

На момент здобуття державної незалежності у 1991 р. українське суспільство мало низький рівень консолідації, а політична культура громадян — фрагментарний та суперечливий характер. Все це істотним чином позначилося на характері демократичних трансформацій в Україні та специфіці політичного процесу. Як слушно зазначають Д. Сакс та О. Пивоварський, «Україна переживає не одну, а цілих три трансформації: перехід від диктатури до демократії, від колонії до самостійної нації та від економічного занепаду до оздоровлення і зростання. Не багатьом країнам в історії людства довелося розв'язувати ці три проблеми водночас» [6, с. 12].

Визначимо проблемні блоки, які детермінують різноманітність політико-культурної ідентифікації українських громадян:

- історико-ментальні розбіжності між Західною і Східною Україною, що виникли внаслідок колоніальної належності цих територій до різних держав;
- соціально-економічне розшарування, яке ще більш посилювалося внаслідок кризи, та стало причиною масового зубожіння, маргіналізації та десоціалізації значної частини українських громадян;
- доволі строкатий етнонаціональний склад населення (понад 130 етнічних груп), що накладає свій відбиток на політичний розвиток країни;
- лінгвокультурна гетерогенність українського соціуму полягає в існуванні приблизно рівновеликих груп російськомовного (Схід, Південь) та україномовного (Центр, Захід) населення;
- конфесійна неоднорідність, що знаходиться у площині існування не лише православної та греко-католицької церков, а й у розколі між православними церквами Київського і Московського патріархатів;
- етнокультурна маргінальність, коли російськомовні етнічні українці усвідомлюють себе людьми російської культури;
- одночасна підтримка як інтеграції країни в Європейський Союз, так і союзу з Росією та Білоруссю;
- ідеологічна неоднорідність. За даними Інституту соціології НАН України, рівень підтримки соціалістичного шляху розвитку складає 27,5 %, капіталістичного — 17,1 %, будь-якого безконфліктного варіанту — 24,2 %, не визначилися з цього питання — близько 18 % [7, с. 42]. До цього слід додати, що продовжує існувати залишковий тип радянської субкультури.

Розбіжності, які існують між окремими регіонами країни, мали історичний характер, тобто були об'єктивними. За таких умов відчувалася гостра

необхідність у політиках, які могли б не тільки утримувати баланс інтересів різних соціальних, етнонаціональних та конфесійних груп, а й виробити загальну стратегію розвитку суспільства. Сталося все по-іншому. Політичний олімп поступово правішав за ідеологією. Та досить швидко стало зрозумілим, що українське суспільство структуроване не стільки за партійною ознакою, скільки за симпатіями до лідерів політичних сил. З 2002 р. відбувається остаточне розмивання ідеологій політичних сил. Все частіше, незалежно від того, до якого табору належала партія, її програма рясніла соціальними обіцянками. Політичними ж лідерами ставали представники великих корпорацій, за якими стояли інтереси певних кланів та чималі капітали. У нових політичних умовах з'явилася потреба в технологіях впливу на виборців, а оскільки програми кандидатів мало чим відрізнялися, було вирішено спекулювати саме на історичних, переважно культурних, розбіжностях українців: мові, обранні зовнішніх пріоритетів розвитку, конфесійних відмінностях. Так, з 1994 р. і до сьогодні у передвиборчих програмах різних політичних сил залишається питання запровадження в Україні другої державної мови — російської. Хіба це питання є настільки актуальним для Української держави? Чи призведе його вирішення до об'єднання українського суспільства? Однозначно ні! За допомогою, здавалося б, лінгвокультурних проблем тримається на гачку східний та південний електорат України. Звісно, для них, «мабуть», є важливішим мовне питання, ніж проблеми з виплатою заробітних плат, аваріями на шахтах, проблемами з теплопостачанням. Інше питання: куди інтегруватиметься Україна: до Європейського союзу чи до союзу з Росією? Це питання має бути давно вирішене політиками остаточно і не викликати сумнівів перед черговими виборами. Більше того, воно, як і попереднє, роз'єднує українське суспільство, викликає непорозуміння у світової спільноти. Нарешті, релігійний чинник. Чи є принциповими конфесійні відмінності Московського та Київського патріархатів? Знову ні! Чому ж тоді не виходить створити Українську помісну православну церкву? Відповідь одна — це не потрібно певним політичним угрупованням. Виявляється, розкол в українському суспільстві свідомо підтримується з року в рік нашим українським політиканством. Стан суспільної аномії є «вигідним», оскільки перетворює суспільство на слухняний електорат. Як тут не згадати вічне гасло аморальних політиків: розподіляй і володарюй!

Але проблема, на наш погляд, є навіть глибшою. Економічний розвиток, культурні, а також політичні зміни відбуваються одночасно, утворюючи, на думку Р. Інглхарта, цілісні і навіть передбачувані патерни [8]. Становлення політичної культури в Україні відбувається у складних соціально-економічних умовах. Більшість населення знаходиться на межі виживання, середній клас становить близько 12—15 %. Основною потребою для такого соціуму є відчуття безпечності та впевненості у завтрашньому дні. На перший план

виходять матеріальні цінності, а їх досягнення пов'язується не з власною працею і суспільно-політичною участю, а з очікуванням приходу сильного лідера та утворенням держави загального блага з необмеженою владою. За таких обставин йдеться про можливість розвитку авторитарного рефлексу, який набуває двох видів: 1) неприязні до існуючої політичної влади, особливо в моменти кризи та суспільних стресів; 2) готовності беззаперечно підкорятися сильним лідерам. В обох випадках реакція на зміни приймає форму заперечення нового, а також відстоювання непогрішності старих, звичних культурних моделей. Невпевненість у майбутньому сприяє виникненню не лише потреби в сильних владних фігурах, які б захистили від загрози, а й ксенофобії. В Україні є загроза переростання її в нетерпимість до іноетнічних груп.

Якщо розглядати перспективи розвитку України в епоху постмодерну, то варто зважити на дещо запізнений, порівняно з іншими розвиненими країнами, характер національної модернізації. Вірогідно, найбільш придатною для прогнозування української перспективи є теорія циклів. Соціологи нині виділяють різноманітні цикли розвитку, виходячи з історичного досвіду тієї чи іншої країни. Аналізуючи історію України, вони зробили таке цікаве спостереження: переломні моменти відбуваються кожні 100 років. 1917 р. став багато в чому переломним не тільки для Росії, а й для України та всього людства. Звідси можна передбачити, що наступний зламний пункт відбудеться у 2017 р. Керівник науково-дослідного комітету «Теорії соціальних систем» при Російському товаристві соціологів А. Давидов стверджує, що в будь-якому циклі 67 % його тривалості припадає на фазу зростання, а 33 % — на фазу перебудови. Таким чином, фаза зростання вікового циклу почалася в 1917 р., а завершилася в 1984 р. Тривалість перебудови становитиме 33 роки [9, с. 43].

Отже, за теорією циклів, найвагоміші соціально-економічні та політичні перетворення відбудуться близько 2010—2011 рр., коли Україна як система вийде на якісно новий рівень. Цикл, який розпочався у 1917 р. гаслом «Грабуй награване!», тривав до 1984 р. під знаком постійного нарощування виробничих потужностей за рахунок позаекономічного примусу та латентної експлуатації трудящих. З 1984 р. розпочався новий етап перебудови, сутність якого полягала у *перерозподілі награваного між своїми*. В тому чи іншому вигляді та масштабі цей етап триває й досі.

Висновки. Якщо в традиційному суспільстві панувала філософія зверхності та відчуженості у відносинах між державною владою та народом, то в епоху модерну формується принципово нова філософія — взаємної залежності та партнерства між державною владою та її джерелом — народом. Політична влада перестала бути чимось відчуженим та незалежним від суспільства.

У політичній культурі держав добробуту — апогею розвитку держави епохи модерну з максимальним розширенням у ХХ ст. виборчих прав громадян домінують активістські настанови, адже задля того, аби одержувати від держави якісні послуги, необхідно активно впливати на її функціонування.

У постмодерністській політичній культурі швидше за все участь громадян у суспільно-політичному житті розвиватиметься за хвилями, по синусоїді, залежно від конкретної ситуації та її значення для їхніх інтересів.

Розглядаючи еволюцію політичної культури в Україні, доходимо висновку про те, що поряд з правоцентристськими цінностями європейської демократії продовжують існувати ліві, прорадянські цінності. Перехідний стан українського суспільства визначає й перехідний характер його політичної культури, наявність як демократичної, так і авторитарної складових. У подальшому саме діяльність політичної еліти визначатиме характер становлення політичної культури у напрямі до авторитаризму чи до демократичних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьмин, Н. Н. Трансформации и типология отношений власти и общества: традиционная культура, модерн, постмодерн [Текст] / Н. Н. Кузьмин // *Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : зб. наук. пр. — Х., 2005.
2. Руссо, Ж.-Ж. Об общественном договоре [Текст] / Ж.-Ж. Руссо // *История политических и правовых учений* : хрестоматия для юрид. вузов и фак-тов / сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. — Х., 1999.
3. Белл, Д. Прихід постіндустріального суспільства [Текст] / Д. Белл // *Сучасна зарубіжна філософія* : хрестоматія. — К., 1996.
4. Грей, Д. Поминки по просвещению: Политика и культура на закате современности [Текст] / Д. Грей ; пер. с англ. Л. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. Фетисова и др., под общ. ред. Г. Каменской. — М. : Праксис, 2003. — 368 с.
5. Яковенко, И. Г. Русская интеллигенция как промежуточный социокультурный тип [Текст] / И. Г. Яковенко // *Динамика культурных и социальных связей*. — М., 1992.
6. Сакс, Д. Економіка перехідного періоду: Уроки для України [Текст] / Д. Сакс, О. Пивоварський. — К. : Дело, 1996. — 847 с.
7. Дергачев, А. Становление и развитие демократического консенсуса [Текст] / А. Дергачев // *Президентские выборы и Оранжевая революция: влияние на трансформационные процессы в Украине* / Фонд им. Фридриха Эберга; под ред. Г. Курта и др. — К., 2005. — С. 34—51.
8. Инглхарт, Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества [Электронный ресурс] / Р. Инглхарт. — Режим доступа: <http://www.sociology.mephi.ru/docs/polit/html/ingl.htm>. — Заглавие с титул. экрана.
9. Цикличность в социальных системах («круглый стол») [Текст] // *Социолог. исслед.* — 1992. — № 6.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА В УКРАИНЕ: АВТОРИТАРНЫЙ РЕФЛЕКС ИЛИ ДЕМОКРАТИЧЕСКИЙ ТРАНЗИТ

Полищук И. А., Матета А. А.

Рассмотрено развитие политической культуры постсоциалистической Украины. В условиях, когда демократизация становится ведущей тенденцией мировой поли-

тики, культура политической власти определяется как один из наиболее перспективных аспектов для изучения политической культуры общества.

Ключевые слова: Украина, постсоциалистическое общество, культура политической власти, демократия, демократизация, государственное строительство в Украине.

POLITICAL CULTURE IN UKRAINE: AUTHORITARIAN REFLEX OR DEMOCRATIC TRANSIT

Polischuk I. A., Mateta A. A.

We are looking at the development of the political culture of the post-socialist Ukraine. In the conditions when democratization becomes the most popular tendencies in the world politics, the culture of the political power is determined to be the most perspective one in studying of the components of the political culture of the society.

Key words: Ukraine, postsocialist society, culture of the political power, democracy, democratisation, the Ukrainian state building.

УДК 351:352(091)477

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА У ФРАНЦІЇ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Розглянуто місце та роль інституту президентства у структурі державних органів у Франції та Україні. Наведено порівняльний аналіз конституційних повноважень президентів цих країн.

Ключові слова: інститут президентства, форма правління, президентська система влади, напівпрезидентська система влади, парламентська система влади, повноваження президента.

Актуальність проблеми. У сучасних умовах вивчення інституту президентства набуло особливого значення у зв'язку з «третьою» хвилею демократизації, що охопила держави Центрально-Східної Європи та республіки колишнього СРСР і зумовила формування нової політичної системи, одним з основних елементів якої виступає інститут президентства.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У науковій літературі проблемі функціонування інституту президентства приділяється достатньо уваги. Вчені України (В. Авер'янов, Ф. Бурчак, В. Погорілко, В. Тацій, Ю. Тодика, В. Шаповал, Л. Юзьков та ін.), а також Росії (Г. Атаманчук, В. Верін, С. Глушко, М. Крутоголов, А. Мішин, Г. Решетніков, С. Рябов, Ю. Скурагов, Ю. Тихо-

миров, В. Чиркін та ін.) і далекого зарубіжжя (В. Вільсон, С. Ліпсет, Дж. Уїлсон, Л. Фішер, Ф. Ардан, О. Дюамель, Ш. Дебаш, Ф. Шовен, К. Баум, Л. Олстон та ін.) досліджують різноманітні аспекти інституту президентства: причини його утворення, місце у системі поділу влади, визначення інституту президентства з виявленням його основних характеристик. *Метою цієї статті* є порівняльний аналіз конституційних повноважень президентів Франції та України, дослідження закріпленого в конституціях цих країн механізму взаємодії президента з іншими державними органами.

Інститут глави держави сформувався у період становлення сучасної державності, але його народження та еволюція пов'язані з феодалною державою і навіть з більш раннім періодом, коли монархи (правителі) не тільки виступали в ролі верховних носіїв влади, а й ототожнювались із самою державою [3, с. 36].

Досвід функціонування інституту президентства в різних країнах підтверджує здатність президента виступати гарантом стабільності розвитку суспільства і держави, оптимальної взаємодії законодавчої і виконавчої гілок влади, забезпечення їх рівноваги, розв'язання політико-правових конфліктів між ними.

Інститут президентства знаходиться в тісному зв'язку з формою правління, яка складає основу організації вищої державної влади в певній політичній системі. Вона може бути виборною або наслідуваною. Звідси існують поняття «республіканська форма правління» і «монархічна форма правління».

При республіканській формі правління виникли різноманітні системи правління, які різняться між собою конкретним типом відносин між виконавчими і законодавчими органами державної влади. При президентській системі влади вся повнота вищої виконавчої влади належить президентові, який формує уряд, а вищий законодавчий орган не може відправити уряд у відставку через вираження вотуму недовіри.

Якщо президент розділяє прерогативи вищої виконавчої влади з прем'єр-міністром, який очолює уряд, а сам уряд відповідний як перед президентом, так і перед парламентом, то це полупрезидентська система правління. Нарешті, коли президент є лише конституційним главою держави і його повноваження у системі вищої виконавчої влади жорстко обмежені прерогативами прем'єр-міністра, який зумовлює курс уряду, котрий у свою чергу підпорядкований парламенту, то така система правління є парламентською системою влади.

Зараз найбільшого поширення набула полупрезидентська система правління, яка намагається створити міцну, стабільну виконавчу владу, але в той же час політично відповідальну перед законодавчими зборами. Виконавча влада розподіляється між двома конституційними інститутами — президентом і урядом.

Відокремлення президента від виконавчої влади призвело до формування інституту президентської влади. Початок цьому відокремленню поклала

Конституція Франції 1958 р., яка встановила, що Президент є арбітром над усіма владами, оскільки «забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування публічних влад» [4, с. 98].

Ця формула вплинула на постсоціалістичні країни, у тому числі на Україну, в якій Президент покликаний в межах своїх повноважень об'єднати всі гілки влади, сприяти їх узгодженому і ефективному функціонуванню.

Порівняльний аналіз інституту президента у Франції та Україні, в яких існує полупрезидентська система влади, свідчить про те, що в цих країнах глава держави обирається шляхом проведення загальних виборів.

Президентські вибори мають прямиий характер, де глава держави обирається на основі абсолютної більшості поданих за нього голосів виборців. За умов, коли жоден з кандидатів не одержав необхідної кількості голосів виборців, проводиться другий тур голосування, в якому беруть участь два кандидати, за яких було подано найбільше голосів виборців у першому турі. В Україні для кандидатів у Президенти встановлено віковий ценз — 35 років, а у Франції — лише 23 роки. У статті 103 Конституції України закріплено деякі інші цензи: кандидат у Президенти повинен проживати в Україні протягом десяти останніх перед виборами років та володіти державною мовою. Конституції Франції та України встановлюють обмеження на переобрання президента: одна особа не може бути обрана президентом більш ніж два рази. Конституції Франції та України по-різному визначають порядок заміщення посади Президента, що стала вакантною достроково. У Франції — це саме Голова Сенату, а в Україні — Прем'єр-міністр (ст. 112 Конституції України), які заміщують посади Президента (але лише до нових президентських виборів, які мають відбутися в найближчий, визначений основними законами час — в Україні згідно зі ст. 103 Конституції не пізніше 90 днів з дня припинення повноважень Президента).

Компетенція глави держави і його інституційне значення встановлюються в конституціях у загальній вигляді: «Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина» (ст. 102 Конституції України). У статті 4 Конституції Франції записано, що «Президент Республіки стежить за виконанням Конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів, а також спадковість держави». Президент проголошується гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і виконання договорів та угод. Він ззовні стоїть над сферою реалізації виконавчої влади, хоча на практиці бере активну участь у здійсненні всіх основних урядових повноважень.

Концепція президента-арбітра вже давно знайшла своє місце в теорії і практиці конституційного права Франції [1, с. 69]. Про арбітраж глави держави

говорили ще за часів формування Третьої Республіки в 70-ті роки XIX ст. Французькі вчені Ж.-Л. Кермон та Д. Шаньоло в роботі «Органи державного управління Франції в період П'ятої Республіки» пов'язують зміст цієї концепції з неприпустимістю привласнення президентом ролі лідера парламентської більшості і керівника уряду.

Роль президента-арбітра вподібнювалася функціям спортивного судді: він не повинен був утручатись у діяльність державного механізму і окремих його ланок та мав діяти у виняткових випадках, коли виникала кризова ситуація. З цією метою президенту надавалися повноваження вирішувати конфлікти, що можуть виникнути між державними органами, використовуючи й такий засіб, як референдум. Але після 1958 р. стала домінувати концепція арбітражу, за якою припускається активне втручання президента в державно-політичне життя. Глава держави вже розглядається не просто як символ національної єдності, а як вождь нації, «національний поводитар». Змінився й реальний державно-правовий статус Президента Франції, основні повноваження якого закріпила Конституція 1958 р.

Повноваження Президента Франції у багатьох випадках збігаються з повноваженнями Президента України, закріпленими в ст. 106 Конституції України. Президент України:

- забезпечує державну незалежність, національну безпеку та правонаступництво держави;
- звертається з посланнями до народу та щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю, веде переговори та укладає міжнародні договори України.

Крім того, Президент України має досить широкі повноваження у сфері нормотворчості, галузі контролю за діяльністю органів виконавчої влади та інших сферах державно-правового будівництва, зокрема бере досить активну участь у законотворчій діяльності. Можна виділити декілька його повноважень у цих сферах, що є елементами взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади.

По-перше, право законодавчої ініціативи.

По-друге, право Президента видавати укази та розпорядження на основі та на виконання Конституції і законів України. Особливу увагу слід звернути на п. 4 розділу XV Конституції «Перехідні положення», який закріплює за Президентом України право протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульо-

ваних законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому ст. 93 Конституції.

По-третє, Президент має право вето щодо прийнятих Верховною Радою законів України (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним їх поверненням на повторний розгляд Верховної Ради України (п. 30 ст. 106 Конституції України).

По-четверте, Президент має право призначити всеукраїнський референдум щодо змін до Конституції України (п. 6 ст. 106 Конституції України).

По-п'яте, Президент має право припинити повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених Конституцією України (п. 8 ст. 106), та призначити позачергові вибори до Верховної Ради України (п. 7 ст. 106).

Права Президента щодо виконавчої гілки влади, закріплені низкою пунктів ст. 106 Конституції, також за правовою природою є елементами механізму взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади. Наприклад, Президент має право вносити за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України подання щодо призначення Верховною Радою Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції (п. 9); вносити до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ (п. 10), а також подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України (п. 14) та ін.

До найважливіших повноважень президентів України та Франції слід віднести право вето і право повернути закон для повторного розгляду до парламенту (п. 30 ст. 106 Конституції України та ст. 18 Конституції Франції). На відміну від передачі на повторний розгляд, вето на законопроект є більш активним втручанням глави держави в законодавчий процес. Застосування вето потребує повторного проходження в парламенті, хоча в спрощеному порядку. Остаточне рішення приймається за результатами голосування на основі кваліфікованої більшості. За успішної реалізації цієї процедури вето президента вважається подоланим.

Важливим повноваженням глави Французької Республіки у сфері реалізації законодавчої влади є право розпуску нижньої палати парламенту — Національних Зборів (ст. 12 Конституції Франції). Згідно з п. 8 ст. 106 Конституції України Президент має право розпустити Верховну Раду лише у випадку, якщо протягом 30 днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Традиційними можна вважати повноваження глав держав, пов'язані з правом помилування, пом'якшення та скасування кримінальних покарань, а також право нагородження державними відзнаками, присвоєння вищих військових звань, вищих дипломатичних рангів тощо.

Президенти Франції та України відіграють також суттєву роль у формуванні судової влади (призначення третини складу Конституційного Суду України — п. 22 ст. 106, утворення судів у визначеному законом порядку — п. 23 ст. 106, призначення та звільнення з посади Генерального прокурора України — п. 11 ст. 106, призначення вперше на посаду професійного судді — ст. 128 Конституції України).

Статті 20 та 21 Конституції України визначають за Президентом право введення в Україні (чи в окремих її місцевостях) надзвичайного або воєнного стану в разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України. Згідно зі ст. 16 Конституції Франції за умов, коли національна незалежність, державні інститути, цілісність території держави або виконання її міжнародних зобов'язань перебувають у «серйозній і безпосередній загрозі», а нормальне функціонування органів державної влади не відбувається після офіційних консультацій з прем'єр-міністром, головами палат парламенту і конституційною радою президент вживає заходів, що «диктуються обставинами» [4, с. 104]. Це право було використане лише один раз Президентом Шарлем де Голем у 1961 р. під час спроби військового путчу.

Згідно зі ст. 102 Конституції України Президент у встановленому порядку вживає заходів щодо охорони суверенітету, незалежності та державної цілісності України. У цьому йому допомагає Рада національної безпеки та оборони України. Рішення Ради національної безпеки та оборони України вводяться в дію указами Президента України (ст. 107 Конституції України). До складу Ради національної безпеки та оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

Висновки. Інститут президентства є важливим та необхідним елементом сучасної політичної системи як у Франції, так і в Україні. Головне завдання президента — уособлювати державу всередині країни та за її межами, регулювати дії всіх гілок влади, забезпечувати їх рівновагу, дійовий, консенсуальний режим функціонування державної влади в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бисаго, Ю. Інститут глави держави в механізмі стримувань та противаг: порівняльно-правовий аналіз [Текст] / Ю. Бисаго // Порівняльно-правові дослідження. — 2006. — № 1. — С. 68—72.
2. Зелінська, М. Етапи трансформації інституту президентства в Україні [Текст] / М. Зелінська // Політичний менеджмент. — 2010. — № 1. — С. 68—75.
3. Кармазіна, М. Інститут президентства: походження та сутність феномену [Текст] / М. Кармазіна // Політичний менеджмент. — 2004. — № 3. — С. 36—50.
4. Конституции зарубежных государств [Текст]. — М. : Наука, 2004. — 516 с.

ИНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА ВО ФРАНЦІЇ И УКРАИНЕ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Климова Г. П.

Рассматривены место и роль института президентства в структуре государственных органов во Франции и Украине. Дан сравнительный анализ конституционных полномочий президентов этих стран.

Ключевые слова: институт президентства, форма правления, президентская система власти, полупрезидентская система власти, парламентарная система власти, полномочия президента.

PRESIDENTSHIP INSTITUTION IN FRANCE AND UKRAINE: CORPORATIVE ANALYSIS

Klimova G. P.

In this article the place and role of presidentship institution in the structure of the state bodies in France and Ukraine are considered and corporative analysis of constitution powers of the Presidents of these countries are given.

Key words: presidentship institution, form of government, Presidential government, semi-presidential government, the authority of Parliament, the authority of president.

УДК 321

І. Д. Денисенко, доктор філософських наук, професор

ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ МЕТОДОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено розгляду результатів найбільш відомих наробок у сфері методології політичних досліджень у контексті визначення її основних проблемних ліній, що вимагають першочергової демаркації. Особлива увага приділяється визначенню методологічних засад аналізу росту теоретичних політологічних знань.

Ключові слова: політична наука, методологія, теорія, понятійно-категоріальний апарат.

Актуальність проблеми. В умовах сучасних соціальних трансформацій у контексті прискорення глобалізаційних процесів значно посилюються вимоги щодо рівня розвитку політичної науки, насамперед її здатності адекватно інтерпретувати політичне життя і продукувати ефективні політичні практики. Зрозуміло, що вирішення цього питання насамперед пов'язане з процесом удосконалення теоретико-методологічних засад сучасних політичних досліджень.

Аналіз останніх джерел і публікацій свідчить про те, що предметне поле виробництва політичних знань постійно перебуває у зоні уваги як вітчизняних, так і зарубіжних соціальних дослідників (Т. Алексєєва, К. Байме, В. Бебик, А. Дегтярьов, Дж. Мангейм, В. Осін, Р. Річ, Дж. Сарторі, К. Симонов) [1–4; 7–10].

Ці представники політичної науки уточнюють зміст її основних понять, розглядають різні варіанти політичної теорії, розкривають методологічний потенціал основних підходів, показують можливості їхнього застосування щодо сучасних політичних досліджень.

Запропоновані наробки показують, що сучасна політична наука характеризується високим рівнем теоретичного та методологічного плюралізму, і перспективи її розвитку визначаються насамперед формуванням засад, що дозволяють найбільше ефективно використати евристичний потенціал усіх запропонованих моделей та експлікаційних конструкцій. Виходячи із цього, *мета* статті — розглянути результати найбільш відомих наробок у сфері методології політичних досліджень у контексті визначення основних проблемних ліній, що вимагають першочергової демаркації.

У сучасній політологічній літературі, присвяченій методологічній проблематиці, існує досить велика кількість підходів до визначення самого поняття «методологія політичних досліджень». Найчастіше цю категоріальну групу визначають із двох позицій. У контексті першого (і найпоширенішого) підходу методологія політичних досліджень інтерпретується як сукупність методів, котрі застосовують у політичних дослідженнях, що «полягають у вивченні архівних матеріалів; попередніх опублікованих праць; даних опитувань громадської думки; текстуальному та контекстуальному аналізу аргументів політичних мислителів минулого; порівняльному урядознавстві, що спирається на дослідження конкретних систем урядування, та вивченні кількісних показників, одержаних у результаті як власних досліджень, так і аналізу даних інших дослідників», та властивих їм проблем [5, с. 400–401].

З позиції представників другого підходу методологія політичних досліджень розглядається як «вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби науково-пізнавальної діяльності» [1, с. 21]. При цьому стверджується, що логіка організації і врегулювання процесу пізнання елементів політичної реальності включає: 1) виявлення предмета аналізу; 2) формулювання завдань дослідження; 3) презентація сукупності дослідницьких засобів; 4) виклад послідовності руху в рішенні поставлених завдань [1, с. 21].

У цілому докладне вивчення дискурсу сучасних політологічних публікацій констатує факт існування у процесі розвитку поняттєво-категоріального апарату сучасної політичної науки (у контексті становлення її методологічного рівня) двох стійких тенденцій: наповнення новим змістом традиційних для політології понять («суспільство», «історичність», «інститути», «класи»...)

і привнесення в її обіг зовсім нових категорій («глобалізація», «глоколізація», «мережа», «культура реальної віртуальності»...)

Очевидно, що основну проблему в усвідомленні існування цих тенденцій становить пошук методологічних підстав для поєднання перелічених вище категорій у єдиний «працюючий» понятійний апарат. Останній виступає одним з основних компонентів вищої форми організації політичного знання про соціальну дійсність — політичної теорії.

Аналіз позицій найбільш відомих представників західної політичної науки у сфері теоретичного конструювання (від австрійського дослідника К. Поппера до німецького вченого К. Байме) щодо систематизації і класифікації існуючих теоретичних систем дає можливість констатувати, що в межах цього наукового напрямку в розв'язанні даного питання також домінує плюралістичний підхід. Саме ця умова дає змогу: по-перше, розглядати політичну теорію в так званому «широкому сенсі» і «вужькому сенсі». Наприклад, американський фахівець із теорії політики Д. Ганнел пропонує «розрізнити Політичну теорію (ПТ) як особливу галузь політичної науки і політичну теорію (пт) як більш загальне міждисциплінарне утворення, що включає специфічні літературу, діяльність та інтелектуальне співтовариство» [4, с. 15].

По-перше, для представників сучасної англійської політології політична теорія — це «критичні, послідовні міркування про владу в її державній та приватній формах, надто про претензії уряду на легітимність і авторитет; а коли брати загальніше, міркування про місце політики в суспільному житті» [5, с. 526]. При цьому стверджується, що «не існує загальноновизнаної різниці між політичною теорією і політичною філософією» [5, с. 526].

По-друге, як підстави для класифікації політичної теорії розглядати: рівень абстракції, логіку побудови, рівень інтерпретації досліджуваного явища, характер прогностичного потенціалу, ступінь доступності математичного оброблення...

Так, відповідно до висновків К. Байме політичною теорією «треба називати узагальнюючу пропозицію, яка стверджує, що дві або більше речей, активностей чи подій за певних обставин змінюються разом» [2, с. 41]. І далі, «теорія складається з трьох елементів: 1) системи взаємозв'язаних висловлювань щодо певного зрізу політичної реальності; 2) даних про передумови і граничні умови, у рамках яких ці висловлювання зберігають значущість; 3) можливість висувати гіпотези щодо майбутніх подій і змін» [2, с. 41].

По-третє, — активно застосовувати основні положення різних підходів, сформованих в інших системах соціально-гуманітарного знання, до дослідження політичних процесів і розглядати їх як аналоги політичних теорій. Такі дії також засновані на твердженнях низки представників політичної науки про те, що «зміст “політичної теорії” рухливий — не існує обов'язкових, раз і назавжди зафіксованих тем, процедур або доктрин» [1, с. 11].

Найбільш поширеним є звернення дослідників до:

- історичного підходу, інституційного підходу, біхевіоралістського підходу, функціоналістського підходу, підходу раціонального вибору, конфліктологічного підходу (К. Байме);
- ціннісного підходу, поведінкового підходу, теоретико-ігрового підходу (Е. Рив);
- поведінкового підходу, структурно-функціонального підходу, системного підходу, теорії раціонального та публічного вибору (Н. Антанович);
- нормативного підходу, інституційного підходу, поведінкового підходу, структурно-функціонального підходу, підходу раціонального вибору, дискурсивного підходу (О. Мелешкина).

Також слід підкреслити, що при вивченні методологічного потенціалу тієї чи іншої політичної теорії (підходу) в контексті пошуку теоретичної конструкції, здатної найбільш адекватно інтерпретувати будь-який політичний процес, у науковому політологічному співтоваристві сформувалися умови для нової дискусії — розроблення відповідних параметрів для здійснення порівняльного аналізу і критерій їхніх оцінок.

Очевидно, що спочатку було б доцільно звернутися до класичних методологічних підходів стосовно дослідження зростання знань, розроблених у західній системі соціально-гуманітарних знань К. Поппером, Т. Куном та І. Лакатосом. Однак навіть уже в першому наближенні аналіз запропонованих підходів демонструє їхню неспроможність щодо визначення більш «якісної» політичної теорії.

Так, у книзі К. Поппера «Припущення і спростування: зростання наукового знання» (1963) зростання наукового знання розглядається як процес висування сміливих гіпотез і здійснення їхніх спростувань, що дозволяє розв'язувати наукові проблеми. Відповідно до міркувань К. Поппера про зростання теоретичного знання можна говорити на основі критерію потенційної прогресивності, що обґрунтовує переваги (або перевагу) однієї теорії перед іншою. Переважною видається теорія, що володіє «більшою кількістю емпіричної інформації або змісту» [11, р. 216]. Відзначені моменти дають змогу новій теорії не тільки адекватніше пояснювати і точніше пророкувати факти на відміну від старої концептуальної моделі, а й демонструвати більш високий ступінь перевірки її змісту. Від теорії, що приходить на зміну старій теоретичній конструкції потрібно: по-перше, обґрунтування деякої нової, більш ефективної, простої і єдиної позиції для аналізу зв'язків або відносин, які до цього моменту здавалися ізольованими; по-друге, існування інших наслідків, що перевіряють емпірично; по-третє, наявність здатності розробляти нові, більш ефективні пророкування щодо досліджуваної дійсності.

Розроблення більш досконалої наукової теорії, на думку К. Поппера, і заміщення нею попередньої теоретичної конструкції виступає результатом критичної діяльності дослідників і може бути пояснено з позиції логіки відкриття. Розглядаючи наукові теорії як дослідницькі здогади, сполучені з певним рівнем імовірності виникнення, К. Поппер відмовляється від аналізу зв'язку, що існує між конкуруючими теоретичними конструкціями, і моментів еволюційності в їхньому розвитку. Зміна однієї теорії іншою — більш прийнятної, що становить зростання наукового знання, відповідно до висновків К. Поппера, здійснюється на основі простого кількарязового «відкидання» старої конструкції новою [11, р. 215].

Очевидно, що попперовський варіант розвитку теоретичних знань, який викликав обґрунтовану критику з боку західної наукової громадськості, насамперед абсолютизацією принципу фальсифікації і відмовою від визнання об'єктивної істинності наукового знання, не може бути використаний для аналізу еволюції соціальних теорій (у тому числі політичних теорій), заснованої на принципах спадковості старих і нових знань, плюралізмі в підходах до дослідження соціальних явищ тощо. Однак видається за доцільне у процесі дослідження змін, що відбуваються у структурі і змісті соціальних теорій, звернутися до попперовського визначення «більш привабливої теорії» з позиції зростання її функціонального призначення. Неважко помітити, що низка вимог, пропонованих К. Поппером до нової теорії, безпосередньо стосується розвитку її основних функцій як найбільш розвиненої форми наукового пізнання: інформативної (точніше відбиває дійсність із позиції залучення до сфери аналізу фактів і відносин, що раніше не виступали предметом дослідження), пояснювальної та прогностичної.

У контексті міркувань Т. Куна, що подано у книзі «Структура наукових революцій» (1962), історія розвитку науки розглядається як послідовне чергування низки етапів: допарадигмального періоду, пов'язаного з конкуренцією різних шкіл і відсутністю загальноприйнятих концепцій та методів дослідження; парадигмального періоду (періоду «нормальної науки»), якому притаманні створення спеціальних журналів, організації наукових спілок, формування спеціального курсу в академічній освіті, тобто розвиток і вдосконалення наукової традиції; періоду парадигмального зрушення (кризи «нормальної науки»), що характеризується нагромадженням аномальних фактів, які не піддаються поясненню з позиції положень даної парадигми, і пошуком нових варіантів методів їхньої адекватної інтерпретації — основи формування майбутньої парадигми. Зміст поняття «парадигма» есплікується через категоріальну групу «дисциплінарна матриця»: «дисциплінарна тому, що вона враховує звичайну належність учених-дослідників до певної дисципліни; матриця — тому, що її складено з упорядкованих елементів різного роду», кожний з яких вимагає подальшої специфікації [6, с. 229].

Основними компонентами, що становлять «дисциплінарну матрицю», виступають: символічні узагальнення (законои і визначення основних понять теорії); метафізичні частини парадигм (загально визнані приписання, здатні, з одного боку, визначити, «що повинно бути прийняте як рішення конкретних завдань (головоломок) і як пояснення», а з другого — уточнити «перелік не-вирішених головоломки» і значущість кожної з них [6, с. 232]); цінності (сутісні з іншими, паралельно і незалежно розвиненими теоріями), що дають змогу формулювати і вирішувати головоломки; загальноприйняті групові зразки, що інтерпретують схему конкретного розв'язання проблем як реальну методичку виробництва і відтворення наукових знань.

Також слід підкреслити, що з передмови, написаної автором до першого видання книги, можна зробити однозначний висновок — повернення до наукового обігу терміна «парадигма» (відомого з філософських трактатів Середньовіччя) для інтерпретації еволюції наукових традицій безпосередньо пов'язано із прагненням визначити істотні розходження між природними і соціальними науками, «що демонструють у всіх своїх галузях відсутність теоретичного консенсусу» [6, с. 10].

З позиції кунівського визначення поняття «парадигми» і розуміння парадигмального розвитку теоретичних знань їхнє використання в соціальних науках, безумовно, не може розглядатися як методологічно спроможне (і не тільки через останнє зауваження). Вся історія розвитку соціальних учень свідчить про те, що в соціальних науках ніколи не спостерігалися парадигмальні зрушення, аналогічні тим, які пов'язані в різних галузях природничих наук з іменами Коперника, Ньютона, Лавуазьє, Ейнштейна. Крім того, ніколи жодна з найбільш популярних соціальних теорій (від історичного матеріалізму Маркса до структурного функціоналізму Парсонса) не панувала над всіма іншими, змушуючи все наукове співтовариство погоджуватися із правильністю їхніх постулатів і запропонованих моделей розв'язання конкретних завдань, що входять в предметне поле досліджуваних ними проблем.

Більш того, відповідно до досліджень М. Догана соціальні науки традиційно ґрунтуються на низці теорій, що не стільки конкурують одна з одною за підтримку наукового співтовариства, скільки працюють над удосконаленням власних положень, не маючи реальних критеріїв для перевірки своєї теоретичної спроможності. «У більшості випадків, — за твердженням американського дослідника, — йдеться все-таки не про конфронтацію, а про взаємну зневагу та ігнорування ... Така практика взаємної зневаги в соціальних науках відома давно» [8, с. 120]. Як приклади, що підтверджують це твердження, наводяться факти з історії взаємин трьох відомих представників соціальних наук — М. Вебера, Е. Дюркгейма та В. Парето, що працювали на рубежі XIX і XX сторіч над вивченням тих самих елементів спостережуваної реальності (культури, релігії, стратифікації).

Треба відмітити, що відзначена М. Доганом тенденція спостерігається й на сучасному етапі розвитку системи соціально-гуманітарних знань — дослідження тих самих проблем не виступають підставами для спільного обговорення подальшого розвитку тієї чи іншої конкретної соціальної теорії (у тому числі політичної). Не спостерігається відкритого теоретичного протистояння, але, як правило, відсутнє і прагнення співробітництва на підставі порівняння запропонованих варіантів соціальної теорії для майбутнього конструктивного розгляду.

У підвалинах універсальної концепції розвитку теоретичного знання І. Лакатоса перебуває ідея конкуруючих науково-дослідницьких програм. Науково-дослідницька програма в лакатосівській інтерпретації виступає одночасно результатом і процесом функціонування низки генетично пов'язаних теорій (тобто сформованими на засадах однієї вихідної концептуальної моделі за допомогою послідовного додавання допоміжних гіпотез), раціональна єдність яких заснована на онтологічних і методологічних принципах, що визначають їхній розвиток. В її структурі пропонується виділяти «тверде ядро» (сукупність онтологічних, концептуальних і методологічних припущень, що зберігаються без змін у всіх теоріях програми), рухливий «запобіжний пояс» (сукупність допоміжних гіпотез, що охороняють ядро від застосування правила *modus tollens* і змінюються від теорії до теорії) і стратегії розвитку (позитивної та негативної евристики).

Згідно з І. Лакатосом «позитивну евристику» програми становлять методологічні правила, що визначають обрання проблем, напрям, послідовність і методи їхнього розв'язання; «негативну евристику» — постулати, що обмежують безліч можливих напрямів у дослідженні питань, які розглядаються. З позиції реалізації зазначених стратегій у науково-дослідницькій програмі спостерігаються два етапи — прогресивний та регресивний. Прогрес програми, за І. Лакатосом, визначається насамперед зростанням її прогностичного потенціалу, регрес — пояснювального. Якщо різні програми можуть бути зіставлені за своїми пояснювальними можливостями і прогностичним потенціалом, то пропонується говорити про конкуренцію програм. Науково-дослідницька програма здатна пояснити більшу кількість аномальних фактів, ніж інша система теорій, і має більший додатковий емпіричний зміст, що одержав до того ж хоча б часткове підкріплення, змушує представників даної науки відмовлятися від використання конкуруючої дослідницької програми. Очевидно, що на відміну від кунівського варіанту парадигмального розвитку науки методологія науково-дослідницької програми І. Лакатоса пояснює зміни у системі теоретичного знання винятково з позиції його внутрішніх інтелектуальних критеріїв поза зовнішнім соціально-психологічним контекстом. Це надає їй виражений нормативний характер, але, безумовно, робить обмеженою відносно адекватного оброблення багатьох історичних фактів.

Неважко помітити, що й один з останніх варіантів підходів до аналізу змін у системі теоретичних знань, запропонований у західній соціальній науці І. Лакатосом, також не видається можливим використати для визначення більш «якісної» політичної теоретичної конструкції. Аналіз змісту її різних варіантів (насамперед розглянутих як підходи), розроблених з кінця 40-х до середини 90-х років ХХ ст. — від поведінкового до конфліктологічного, дає змогу стверджувати, що між розглянутими теоретичними конструкціями відсутній генетичний зв'язок, тобто не видається можливим виділити серед них вихідну теорію (у термінології І. Лакатоса — основу «твердого ядра»).

Висновки. У цілому через свою орієнтацію на момент «випадкового виникнення» знання і явної невизначеності в інтерпретації змін, що відбуваються з теоретичними конструкціями, які дозволяють їм більш адекватно відбивати загальні властивості і закономірності розвитку їхнього шуканого предмета, перелічені варіанти концепції реконструкції розвитку теоретичного знання (прогресивний — К. Поппера, парадигмальний — Т. Куна та програмний — І. Лакатоса підходи) не можуть розглядатися як методологічні засади аналізу зростання теоретичних політологічних знань.

Не формують такі засади й інші варіанти можливих підходів до дослідження зростання знань з політичних проблем, запропоновані менш відомими представниками західної системи соціально-гуманітарних знань. Такі моделі в кінцевому результаті є окремими варіантами того чи іншого загальновідомого методологічного підходу до розвитку наукових знань.

Таким чином, аналіз вітчизняних і зарубіжних наукових публікацій, присвячених вивченню теоретичних і методологічних засад досліджень сучасних політичних процесів, дозволяє констатувати, що проблемне поле методології останніх формується низкою стратегій, основними серед яких виступають:

- уточнення поняттєво-категоріального апарату досліджень;
- демаркація визначень і структурних компонентів політичної теорії;
- розроблення підстав і процедури порівняльного аналізу теоретичного та методологічного потенціалів підходів, запропонованих сучасною політичною наукою, у контексті пошуку моделей, здатних найбільш адекватно інтерпретувати розвиток політичних процесів і функціонування суспільних структур в умовах трансформаційних змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеева, Т. А. Современные политические теории [Текст] : курс лекций / Т. А. Алексеева. — М. : Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Университет) МИД РФ: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2007. — 464 с.
2. Байме, К. Політичні теорії сучасності [Текст] : пер. з нім. / К. Байме. — К. : Стило, 2008. — 396 с.

3. Бебик, В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика [Текст] / В. М. Бебик. — К. : МАУП, 2001. — 384 с.
4. Дегтярев, А. А. Основы политической теории [Текст] : учеб. пособие / А. А. Дегтярев. — М. : Высш. шк., 1998. — 239 с.
5. Короткий оксфордський політичний словник [Текст] : пер. з англ. / за ред. І. Ма-кліна, А. Макмілана — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2006. — 789 с.
6. Кун, Т. Структура научных революций [Текст] : пер. с англ. / Т. Кун. — М. : Про-гресс, 1975. — 288 с.
7. Мангейм, Дж. Б. Политология. Методы исследования [Текст] : пер. с англ. / Дж. Б. Мангейм, Р. К. Рич. — М. : Весь Мир, 1997. — 544 с.
8. Политическая наука. Новое направление [Текст] : пер. с англ. — М. : Вече, 1999. — 798 с.
9. Симонов, К. В. Политический анализ [Текст] : учеб. пособие / К. В. Симонов. — М. : Логос, 2002. — 152 с.
10. Черныш, А. Методология и технология современного политологического иссле-дования [Текст] : учеб. пособие / А. Черныш. — Одесса : «Астропринт», 2003. — 200 с.
11. Popper, K. Conjectures and Refutations: the Growth of Scientific Knowledge [Text] / K. Popper. — N.-Y. : Harper & Row, 1968. — 242 p.

ПРОБЛЕМНОЕ ПОЛЕ МЕТОДОЛОГИИ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Денисенко И. Д.

Статью посвящено рассмотрению результатов наиболее известных наработок в сфере методологии политических исследований в контексте определения ее основ-ных проблемных линий, которые требуют первоочередной демаркации. Особое вни-мание уделено определению методологических основ анализа роста теоретических политологических знаний.

Ключевые слова: политическая наука, методология, теория, понятийно-кате-горизальный аппарат.

PROBLEM FIELD OF METHODOLOGY OF POLITICAL RESEARCHES

Denisenko I. D.

Article is devoted considerations of results of the most known elaborations in sphere of methodology of political researches in a context of definition of its basic problem lines, which demand prime demarcation. The special attention is given to definition of methodological bases of the analysis of growth of theoretical political knowledge.

Key words: a political science, methodology, the theory, conceptual and categorical apparatus.

УДК: 329.12

Г. М. Куц, кандидат філософських наук, доцент

ЕТИКО-ПРАВОВА СПРЯМОВАНІСТЬ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ КІНЦЯ ХХ СТОРІЧЧЯ

Центральними проблемами ліберального дискурсу кінця ХХ сторіччя стали проблеми рівності та справедливості. Відповідно домінантних позицій набула етико-правова проблематика, окресливши пріоритетні напрями подальшого розвитку політичної науки (сучасний утилітаризм, деонтологічні концепції, комунітаризм, мультикультуралізм тощо).

Ключові слова: лібералізм, справедливість, утилітаризм, деонтологи, комунітаризм, мультикультуралізм.

Актуальність розгляду основних напрямів ліберального дискурсу кінця ХХ ст. зумовлена необхідністю виявлення, з одного боку, базових ліберальних ідей, що справляють вплив на сучасний політичний процес, окреслюючи тенденції розвитку лібералізму; а з другого, виявлення специфіки етико-правової спрямованості ліберального дискурсу детермінує визначення сценаріїв подальшого розвитку політичної науки в цілому. Експлікації зазначеної проблематики присвячено праці багатьох теоретиків (Р. Брандт, Р. Гудін, А. Г'юїрт, Р. Дворкін, А. Донаган, В. Кимлічка, А. Макінтайр, Т. Нагель, Дж. Ролз, М. Дж. Сендел, Дж. С্মарт, Ч. Тейлор, М. Уолцер та ін.).

Отже, **метою** статті стало виявлення основоположних напрямів ліберального дискурсу кінця ХХ ст. **Завдання** публікації полягає у визначенні специфіки базових напрямів ліберального дискурсу кінця ХХ ст. у контексті висвітлення їх крізь призму етико-правової проблематики.

У другій половині ХХ ст. спостерігаються зміни в етичній проблематиці ліберального дискурсу, акценти зміщуються на проблеми рівності та справедливості. З одного боку, актуалізації етичної проблематики не в останню чергу сприяли ідеї утилітаризму (Є. Бентам, Дж. Ст. Мілль), які в ХІХ ст. спровокували становлення соціального лібералізму. З другого боку, зосередженість на проблематиці справедливості пов'язана насамперед з такою рисою сучасного лібералізму, як принцип нейтральності. Цей принцип залежно від ситуації може набувати різного змісту, але так чи інакше передбачає певне відсторонення в оцінках тлумачення уявлень стосовно того, чим є поняття «добро» для кожного індивіда. Така позиція щодо розуміння нейтральності означала, що держава має на себе покладати лише суто інструментальну роль, забезпечуючи громадянам право додержуватись різних уявлень про добро та стилі життя.

Ідеї утилітаризму, певним чином трансформувались у ХХ ст., активно стали використовуватися представниками двох конкуруючих напрямів:

утилітаристів та деонтологів (теоретики права). Основне розходження між ними полягало у розумінні взаємодії між правом та благом. Для утилітаристів благо мало пріоритет над правом, тоді як деонтологи вважали, що право має пріоритет над благом. Для деонтологів, як зазначав М. Сендел, «право є первинним стосовно блага не лише в тому сенсі, що його вимоги мають пріоритетне виконання, а й у тому, що вони виводяться незалежно від інших принципів» [6].

Сучасний утилітаризм — це насамперед етична концепція, в контексті якої значущість тієї чи іншої ситуації оцінюється з позицій її корисності (Р. Брандт, Р. Гудін, Дж. Смарт та ін.) [3]. Проблеми виникають при зіставності теорії з дійсним життєвим досвідом, де не береться до уваги корисність (наприклад, стан любові чи турбота про когось). Тому для деонтологів джерелами етичної істинності є найчастіше здоровий глузд та моральна традиція.

Утилітаристів, які виступали за розширення повноважень держави, обвинувачували у відході від ліберальних принципів. Істинними лібералами позиціонували себе теоретики права (деонтологи). І утилітаристи, і деонтологи, переймаючись проблемою обґрунтування засад, на яких має базуватися політика (зокрема, функціонування політичних інституцій), давали різні відповіді на поставлені питання. Деонтологи, використовуючи правові докази, виходили ще з кантівського розуміння людської сутності, певним чином ігноруючи моральні якості індивіда, яких він набуває в суспільстві під час соціалізації (А. Г'юїрт, А. Донаган, Дж. Ролз та ін.) [3]. Як зазначав М. Дж. Сендел, деонтологічний лібералізм — це передусім «теорія про справедливість та про пріоритет справедливості над іншими етичними і політичними ідеалами» [6]. Для утилітаристів поняття справедливості корелює з поняттям корисності. «Згідно з утилітаризмом принципи справедливості, як і всі інші моральні принципи, набувають свого характеру і колориту завдяки одній меті — щастю» [6]. Вельми важливим для них став пошук рівноваги між соціальною забезпеченістю, яка передбачає розширення повноважень держави, та свободою індивіда задля його захисту від держави. Утім, утилітаризм ненадійний, оскільки базується на бажаннях та нахилах індивіда. Але бажання відмінні у різних людей, тому принципи, засновані на бажаннях, мають вельми відносний характер.

Однією з найбільш відомих деонтологічних концепцій стала теорія Дж. Ролза, завдяки якій 1970—1980-ті роки означилися відродженням інтересу до ліберальної проблематики у політичному контексті. Дж. Ролз, надаючи домінуючий статус категорії справедливості, аргументує, що розподіл благ у суспільстві — основна мета «теорії справедливості». Задля досягнення цієї мети він використовує алгоритм, що включає два принципи справедливості. Перший — принцип «найбільшої рівної свободи», другий — принцип справедливості складається з принципу «(чесної) рівності можливостей» та принципу «різниці» або диференціації [5, с. 182].

Більш докладно ці принципи експлікуються таким чином. Згідно з першим принципом справедливості «кожна особа повинна мати рівне право на щонайширшу сукупну систему рівних основних свобод, яка була б сумісною з подібною системою свободи для всіх» [5, с. 414], тобто першим принципом (1) постулюється *рівність свобод* для всіх індивідів. У другому принципі (2) справедливості йдеться все про впорядкування соціальних та економічних нерівностей таким чином, аби вони були спрямовані «а) і на найбільшу користь для найменш привілейованих відповідно до принципу справедливих заощаджень, б) і прив'язані до посад та позицій, відкритих для всіх за умов чесної рівності можливостей» [5, с. 414]. Відповідно принцип (2 а) (*принцип диференціації*) означає, що у справедливому суспільстві у зв'язку з необхідністю згладжування нерівностей вигоду можуть одержати навіть ті люди, які не здатні добитися успіху в певній діяльності чи накопичити якісь заощадження. Принципом (2 б) (*принцип участі або рівності можливостей*) надається рівне право різним індивідам з різним соціальним статусом одержати рівний доступ до посад.

Слід зазначити, що ці принципи підлягають виконанню лише в чітко регламентованій послідовності: спочатку має виконуватися перший принцип (1) (*рівність свобод*), потім — принцип (2 б) (*принцип участі або рівності можливостей*), і останнім має виконуватися принцип (2 а) (*принцип диференціації*). Сам Дж. Роулз називає порядок розміщення принципів справедливості лексикографічним за аналогією зі словниками, де перша буква алфавіту має абсолютний пріоритет у розташуванні при порівнянні її з буквами, що розміщені у алфавіті пізніше [5, с. 415]. Відповідно використання лексикографічного порядку стосовно принципів справедливості означає, що кожен наступний принцип не виконуватиметься, якщо не підлягає виконанню попередній. Тобто, в першу чергу мають забезпечуватися рівні свободи (в політичній, економічній тощо площині). Лише при виконанні цієї умови вступає в дію принцип рівних можливостей, який передбачає доступ індивідів до посад. Після виконання двох зазначених принципів вступає в дію принцип диференціації, тобто розподілу благ у суспільстві, коли виділяються ресурси на користь малазабезпечених верств населення.

Отже, в цілому концепція Дж. Ролза пом'якшує радикальні інтенції лібералізму, гарантуючи рівномірний та справедливий розподіл благ у суспільстві. Утім, ця концепція піддавалася критиці з різних сторін. У цілому критика концепції Дж. Ролза виокремила нові тенденції розвитку політичної науки, зокрема певним чином сприяла розвитку теорій комунітаризму та мультикультуралізму.

З комунітаризмом, який у 1980—1990-х роках позиціонував себе як противник лібералізму, пов'язані насамперед імена А. Макінтайра, М. Дж. Сендела, Ч. Тейлора, М. Уолцера та ін. Основна лінія протистояння була пов'язана з розумінням колективістської природи індивіда. На думку комунітаристів,

ліберали недооцінювали спільні колективні цінності, що пов'язують людей між собою, спонукаючи їх до об'єднання у певні спільноти. Лібералізм критикувався за індиверентність у підходах до розуміння сутності індивіда, яка, на думку комунітаристів, обумовлена ліберальною апологією атомізованого індивіда, штучно відірваного від свого соціального оточення. Отже, у цілому «комунітаризм виникає як реакція на процес універсалізації ліберальних цінностей і розпочинається з критики ліберальної концепції індивідуалізму» [4].

Разом з тим деякі дослідники, що відстоювали позиції лібералів (Р. Дворкін, Т. Нагель, В. Кимлічка та ін.) зазначають, що комунітаризм хибно критикує лібералізм за індиверентність. Тим більше, що комунітаристський примат добра над справедливістю видається нісенітницею, оскільки кожна людина бажає різного добра, а не якогось універсального.

Дискусія між комунітаристами та лібералами призвела до розуміння того, що причини суперечностей закладено філософським конфліктом: з одного боку, розбіжностями у розумінні колективізму (комунітаристи) та індивідуалізму (ліберали), а з другого — розбіжностями у розумінні контекстуалізму (комунітаристи) та універсалізму (ліберали). У цілому в результаті синтезу обох підходів (і ліберального, і комунітаристського) з'являється так званий ліберальний комунітаризм, який став основою для появи концепції американського мультикультуралізму.

Крім того, що для мультикультуралізму набула пріоритетності проблема тика культурного розмаїття, він прагнув оптимально поєднати ліберальну абстрактну концепцію індивіда із комунітаристською соціальною концепцією особистості. Врешті, в рамках самого мультикультуралізму виокремилися дві основоположні теорії: концепція мультикультурного громадянства (В. Кимлічка) та концепція толерантності (М. Уолцер). Теорія мультикультуралізму набула широкої популярності в Канаді. Вона займала антагоністичні позиції стосовно ідеї «плавильного котла», яка, будучи популярною в США, передбачала поступове «злиття» всіх громадян в єдину культуру. Разом з тим не тільки на американському континенті спостерігався науковий інтерес до проблем мультикультуралізму. Ідеї мультикультуралізму, зокрема проблематика культурної ідентичності, активно обговорювалися і в Європі з огляду на її етнічне та культурне розмаїття.

Таким чином, всі ці дискусії призвели до того, що у сучасному лібералізмі концепція індивідуалізму була доповнена, з одного боку, теорією груп інтересів, а з другого — концепцією комунітаризму.

Соціальний лібералізм наприкінці ХХ ст. почав утрачати провідні позиції через згорання соціальних програм багатьма країнами Заходу, яке було спровоковане зниженням темпів економічного зростання. Разом з тим саме наприкінці ХХ ст. значний вплив на подальші тенденції розвитку ліберального дискурсу справив розпад соціалістичної системи.

Після розпаду СРСР активізувалися дослідження, пов'язані з проблематикою демократизації та лібералізації задля окреслення шляхів державотворення країн колишнього соціалістичного табору. В масиві тогочасних концепцій, присвячених виявленню тенденцій лібералізму в майбутньому, можна, на наш погляд, виділити такі домінуючі прогностичні сценарії: «оптимістичний» (Ф. Фукуяма), «песимістичний» (І. Валлерстайн), «плюралістичний» (Дж. Грей) та ін.

Одразу після руйнації Радянського Союзу набула популярності концепція Ф. Фукуяма, який запропонував «оптимістичний» сценарій розвитку лібералізму. На його думку, в майбутньому для лібералізму вже не існує альтернатив розвитку [7], оскільки остання альтернатива — соціалізм — зникла разом з розпадом СРСР. «Песимістичний» сценарій розвитку лібералізму презентовано І. Валлерстайном [1], на думку якого і становлення, і триумф ліберальної ідеології вже в минулому. Майбутнє ж характеризуватиметься зростаючою нестабільністю та невизначеністю. Концепцію «агонального лібералізму» (від грецьк. *агон* — змагання) запропонував Дж. Грей, вважаючи, що лібералізму слід спуститися з висот домінуючої суспільно-політичної доктрини [2]. Лібералізм має боротися за власне місце під сонцем поряд з іншими суспільно-політичними практиками, тобто мається на увазі «плюралістичний» сценарій розвитку.

Фінансово-економічна криза, що припала на кінець першого десятиліття XXI ст., оголила проблеми лібералізму в його економічному вимірі. Критиці лібералізму, яка активізувалася у зв'язку з цією кризою, піддається весь корпус ліберальних ідей, незважаючи на те, що саме досягнення лібералізму у сфері індивідуальних та політичних свобод детермінували становлення оптимального політичного устрою західних країн, що став взірцем для інших членів світової спільноти. Не будемо окремо зупинятися на причинах сучасної фінансово-економічної кризи, яка, на наш погляд, спровокована неоліберальними стратегіями в економіці. Зазначимо лише, що неолібералізм своїм виникненням дійсно завдячує ліберальному дискурсу, але на практиці він дистанціювався від ідей класичного лібералізму настільки, що став нести загрозу ліберальній демократії. Неолібералізм призвів до небаченого зростання впливовості корпоративних груп, відтіснивши на задній план індивіда («героя» лібералізму) з його власними проблемами та свободами. Тим самим неоліберали створюють загрозу для демократії, оскільки не здатні сприймати правління за принципом більшості, натомість вони готові віддати владу певній групі експертів чи еліті суспільства.

Для лібералізму криза означає насамперед необхідність вистояти під гострим прицілом критики, яка переважно необґрунтовано спрямована на розвінчування ідеї ринку (що нібито застаріла) та захоплення ідеєю протекціонізму. Насправді, відмова від ринку — це фактично відмова від конкуренції,

яка стимулює інновації. А саме інновації здатні вивести із кризи. Тому подібна критика — це шлях в нікуди [10, с. 8—9]. Світ, звичайно, не буде вже таким, яким він був до кризи. На нас очікують зміни в галузі енергозберігаючих технологій, у сфері екологічної політики. Але це не означає, що слід відмовлятися від ідеї ринку. Ринок необхідно зберігати. Ринок — це не догма, це всього лиш інструмент економічного поступу.

Напрями майбутніх перетворень будуть покликані розв'язати проблеми, притаманні для більшості країн світу: дефіцит енергетичних ресурсів, вплив кліматичних змін, домінування інформаційного ресурсу тощо. Важливості набуває екологічна проблематика, зокрема теорія сталого розвитку, яка тісно корелює з ідеями лібералізму. Крім того, у майбутньому задля політичної та економічної стабільності суспільства мусять мігрувати до спільноти знань, оскільки освіта — це перепустка у майбутнє.

У цілому розмірковування стосовно того, що лібералізм перебуває у кризі і йому пора зійти зі світової ідеологічної арени, передчасні [9, с. 14]. Існують фундаментальні ідеї лібералізму (свобода совісті, свобода думки, свобода віросповідання тощо), які вже стали надбанням всього політичного дискурсу. Відповідно буде недоречним відкинути ці досягнення лібералізму, їх, навпаки, необхідно адаптувати до нової політичної реальності. Тим більше, що свобода, демократія, соціальна ринкова економіка і конкуренція є основою процвітання сучасних західних суспільств. Як влучно зазначає Д. Шварцмантель, «у певному сенсі дивно говорити про кризу лібералізму в той самий момент, коли ліберальні ідеї у всьому світі, без сумніву, перетворились на структуру політичного і соціального життя» [8, с. 115].

Висновки. У другій половині ХХ ст. спостерігаються зміни в етичній проблематиці ліберального дискурсу, акценти зміщуються на проблеми рівності та справедливості. Актуалізації етичної проблематики не в останню чергу сприяли ідеї утилітаризму. Певним чином трансформувавшись, вони активно стали використовуватися представниками двох конкуруючих напрямів: утилітаристів та деонтологів (теоретики права), основне розходження між якими полягало у розумінні взаємодії між правом та благом. Для утилітаристів благо мало пріоритет над правом, тоді як деонтологи вважали, що право має пріоритет над благом.

Однією з найбільш відомих деонтологічних теорій стала ліберальна концепція неоконтрактуалізму Дж. Ролза, якою було презентовано процедури розподілу справедливості та благ у суспільстві. Критика цієї концепції виокремила нові тенденції розвитку політичної науки, зокрема, певним чином сприяла розвитку теорій комунітаризму та мультикультуралізму. Дискусія між комунітаристами та лібералами призвела до розуміння того, що причини суперечностей закладено філософським конфліктом: з одного боку, розбіжностями у розумінні колективізму (комунітаристи) та індивідуалізму (лібера-

ли), а з другого — розбіжностями у розумінні контекстуалізму (комунітаристи) та універсалізму (ліберали).

Наприкінці ХХ ст. у масиві концепцій, присвячених виявленню тенденцій лібералізму у майбутньому, можна виділити такі домінуючі прогностичні сценарії: «оптимістичний» (Ф. Фукуяма), «песимістичний» (І. Валлерстайн), «плюралістичний» (Дж. Грей) та ін. Фінансово-економічна криза, що припала на кінець першого десятиліття ХХІ ст., оголила проблеми лібералізму в його економічному вимірі. Утім, існують фундаментальні ідеї лібералізму (свобода совісті, свобода думки, свобода віросповідання тощо), які вже стали надбанням всього політичного дискурсу. Відповідно буде недоречним відкинути ці досягнення лібералізму, їх, навпаки, необхідно адаптувати до нової політичної реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Валлерстайн, И. После либерализма [Текст] / И. Валлерстайн ; пер. с англ. ; под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 256 с.
2. Грей, Дж. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности [Текст] / Д. Грей ; пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. С. Фетисова и др. ; под общ. ред. Г. В. Каменской. — М. : Праксис, 2003. — 368 с.
3. Гусейнов, А. А. Новые споры вокруг старых нормативных программ [Текст] [Электронный ресурс] / А. А. Гусейнов. — Режим доступа : http://www.i-u.ru/biblio/archive/guseynov_istorija/33.aspx
4. Красногорова, Ю. Дилема лібералізму та комунітаризму [Текст] [Электронный ресурс] / Ю. Красногорова // Віче. — Режим доступа : <http://www.viche.info/journal/814/>
5. Ролз, Дж. Теорія справедливості [Текст] / Д. Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольський. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 822 с.
6. Сэндел, М. Дж. Либерализм и пределы справедливости [Текст] [Электронный ресурс] / М. Дж. Сэндел. — Режим доступа : <http://www.musa.narod.ru/sand.htm>
7. Фукуяма, Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма ; пер. с англ. М. Б. Левина. — М. : ООО «Издательство АСТ» : ЗАО ИПП «Ермак», 2004. — 588 с. — (Philosophy).
8. Шварцмантель, Д. Идеология и политика [Текст] / Д. Шварцмантель ; пер. с англ. Е. В. Пьзиной. — Х. : Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. — 312 с.
9. Lessard, J. F. Le libéralisme et la crise: une idéologie aux assises encore bien solide [Text] [Электронный ресурс] / J. F. Lessard // Liberal Matters [Liberal Matters is a publication of Liberal International]. — September 2009 : The global economic crisis. — P. 14—15. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.liberal-international.org/contentFiles/files/LiberalMatters.pdf>
10. Minoves-Triuell, J. What the Crisis Means for Liberalism [Text] / J. Minoves-Triuell // Liberal Matters [Liberal Matters is a publication of Liberal International]. — September 2009 : The global economic crisis. — P. 8—9. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.liberal-international.org/contentFiles/files/LiberalMatters.pdf>

ЭТИКО-ПРАВОВАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ЛИБЕРАЛЬНОЙ ПРОБЛЕМАТИКИ КОНЦА XX ВЕКА

Куц Г. М.

Центральными проблемами либерального дискурса конца XX ст. стали проблемы равенства и справедливости. Соответственно, на доминантные позиции выдвинулась этико-правовая проблематика, очертив приоритетные направления дальнейшего развития политической науки (современный утилитаризм, деонтологические концепции, коммунитаризм, мультикультурализм и др.).

Ключевые слова: либерализм, справедливость, утилитаризм, деонтологи, коммунитаризм, мультикультурализм.

ETHICAL AND LEGAL ORIENTATION OF LIBERAL ISSUES OF END OF XX CENTURY

Kuz G. M.

The central problems of liberal discourse of the late twentieth century were issues of equity and fairness. Accordingly, the ethical and legal issues popped the dominant position, outlining the priorities for further development of political science (modern utilitarianism, deontological concept, communitarianism, multiculturalism, etc.).

Key words: liberalism, justice, utilitarianism, deontology, communitarianism, multiculturalism.

УДК 321.7:316.752

Т. В. Панченко, кандидат політичних наук, доцент

ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУБСИДІАРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Досліджено відповідність універсальних характеристик демократичної політичної культури субсидіарним політичним відносинам, доктрині та цінностям субсидіарності. Доведено, що громадянська активність, довіра та толерантність разом із солідарністю, що вимагає об'єднання зусиль суб'єктів соціальних відносин для досягнення спільних цілей, детермінують політичну культуру субсидіарної демократії.

Ключові слова: демократична політична культура, субсидіарність, солідарність.

Актуальність проблеми. У попередніх публікаціях автора, присвячених проблемам демократії, принципу субсидіарності та утвердженню субсидіарних відносин [1—3], обґрунтовано концепт «субсидіарної демократії» як форми демократії, що реалізується на різних рівнях політичної взаємодії —

від локального до глобального. Забезпечуючи розподіл функцій, повноважень і компетенцій між цими рівнями, виходячи з права нижчого рівня на першочергову дію порівняно з вищим, субсидіарна демократія ґрунтується на сполученні цінностей свободи, відповідальності та загального блага. У межах даної публікації зупинимося на політико-культурному вимірі субсидіарності та субсидіарної демократії, детермінація якого видається можливою на підставі аналізу концептуальних основ та характеристик політичної культури демократії.

Передусім зазначимо, що концептуальні основи демократичної політичної культури було закладено у середині ХХ ст. компаративістами, які прагнули зрозуміти, чому демократичні політичні інститути та системи функціонують у різних країнах по-різному, а деякі, перенесені на інший ґрунт, не працюють загалом? На це питання дали відповідь Г. Алмонд і Г. Верба у порівняльному дослідженні політичних культур п'яти країн, виявивши залежність між політичним режимом і політичною культурою та запропонувавши відому нині класифікацію політичних культур. Виявлений ними вищий тип політичної культури — громадянська політична культура, що є зміщенням орієнтацій прихожанина на первинні взаємовідносини, пасивної політичної позиції підданого та активності громадянина, був визнаний «тим типом політичних позицій, який сприяє демократичній стабільності або, образно говорячи, “підходить” демократичній політичній системі» [4, с. 122].

Слід відзначити, що висновок про залежність демократії чи іншого політичного режиму від політичної культури піддавався певним сумнівам та загалом відкидався наприкінці 1960-х — протягом 1970-х років. Саме постановлення питання про те, «яка країна придатна до демократії», вважалося хибним, а демократія сприймалась як універсальна цінність. У літературі 1980-х років розвиток демократії та відповідної політичної культури ставився передусім у залежність від економічних умов. Тільки у 1990-х роках політична культура повернула собі центральне місце у порівняльному дослідженні демократії. У цей період у працях Ф. Фукуями, Л. Гаррісона, С. Гантітона, Р. Патнама, Р. Інглгарта культура досліджується не тільки як чинник поширення чи зміцнення демократії, а як важлива складова людського розвитку загалом.

Аналіз останніх джерел і публікацій. В Україні проблеми демократичної політичної культури досліджувались у працях В. Андрущенко, В. Бабкіна, О. Бабкіної, В. Бебика, М. Головатого, В. Горбатенка, А. Карнаух, М. Конончук, С. Кримського, В. Кременя, І. Кресіної, М. Михальченка, О. Нагорної, М. Остапенко, М. Поповича, Т. Пояркової, В. Ребкала, Ю. Римаренка, Ф. Рудича, Г. Щокіна, В. Ясинської та ін. Вивчаючи концептуальні основи і характеристики демократичної політичної культури, українські фахівці намагаються визначити їх адекватність реаліям українського суспільства та роблять висновки про перспективи демократії в Україні.

На основі аналізу праць іноземних та вітчизняних авторів виокремимо основні риси демократичної політичної культури, багато з яких є похідними одна від одної. Одночасно спробуємо провести паралелі між цими рисами і властивостями субсидіарної демократії та цінностями субсидіарності. Отже, **метою** публікації є визначення детермінант політичної культури субсидіарної демократії на основі аналізу відповідності характеристик політичної культури демократії, що виокремлені розробниками відповідної концепції, доктрини і цінностей субсидіарності.

У переважній більшості праць фундаментальною рисою політичної культури демократії називають *плюралізм*, що передбачає політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність. Багатоманітність в економічному житті означає існування різних форм власності та господарювання, в політичному житті — представництво інтересів різних соціальних і політичних груп, заперечення монополії будь-якої соціальної спільності чи особи на владу, будь-якої ідеології. Ймовірно, плюралізм як панівна риса демократичної політичної культури став основою поширеною нині плюралістичної моделі демократії. Однак для субсидіарної демократії плюралізм не є відмітною ознакою. Скоріше, він виступає необхідною демократичною вимогою, адже визнання плюралізму інтересів передбачає встановлення політичного представництва та виборності — головних ознак сучасної демократії.

Плюралізм та багатоманітність суспільного життя у демократичному суспільстві стають можливими завдяки двом іншим, пов'язаних між собою рисам політичної культури — *толерантності* до протилежних політичних поглядів і позицій й до соціальних і культурних відмінностей загалом та *консенсусу* стосовно основних цінностей суспільства. У політичній системі толерантність ґрунтується на ідеї про те, що «ніхто не має монополії на абсолютну істину і не може бути єдиної відповіді на всі питання державної політики» [5, с. 15], та виявляється у толерантному ставленні громадян і держави до опозиції. А консенсус стосовно основних цінностей суспільства, його цілей і шляхів їх досягнення забезпечує визнання легітимності демократичних процедур, готовність добровільно підкорятися встановленим правилам. Толерантність та консенсус є значущими характеристиками для субсидіарної демократії, оскільки виступають головними передумовами для співпраці та узгодження інтересів.

Важливішою рисою демократичної політичної культури є загальнопоширене почуття політичної, соціальної та *міжособистісної довіри*. Г. Алмонд, С. Верба, Дж. Коулман, Р. Патнам та Ф. Фукуяма стверджують, що міжособистісна довіра є необхідною для побудови соціальних структур, від яких залежить демократія, і складних соціальних організацій, які є основою великих економічних підприємств. Почуття міжособистісної довіри набуває ключового значення для субсидіарної демократії (й не лише для неї), тому що

воно становить основу для співпраці, заохочує до політичних дискусій, роблячи політичні конфлікти не такими загрозливими. Довіра допомагає перетворити політику на гру зі змінною сумою виграшу, коли лідери та послідовники переможених партій можуть змиритися з тим, що їм не дісталася державна влада, не боячись за свої основні інтереси. Вона, за висловленням Ф. Фукуями, «діє як мастило, що дає змогу будь-якій групі чи організації працювати більш ефективно» [6].

Довіра як ключова характеристика людської спільноти виявляється як на індивідуальному, так й на соціальному рівні (довіра до громадських інститутів та держави). На відміну від міжособистісної довіри *політична довіра*, або довіра громадян до тих соціальних інституцій, які покликані забезпечити народовладдя та захист прав людини, є скоріше *відносною*. «Ідеальна демократична культура ні сліпо довіряє, ні вороже відкидає, вона скептично придивляється» [7, с. 931], підкреслює Л. Даймонд. Ця відносна політична довіра забезпечує баланс між владою і відповідальністю, про який писали у свій час Г. Алмонд і С. Верба. Проте для субсидіарних відносин політична довіра відіграє не менш важливу роль, ніж міжперсональна. В умовах ізоляції та взаємної недовіри утвердження багаторівневих відносин втрачає усілякий сенс. Саме довіра, виховуючи політичну терплячість і готовність до компромісу і співпраці, робить можливим виконання того чи іншого завдання, функції, заходу на «кращому» з точки зору ефективності рівні. Й навпаки, в умовах ізолюваності індивідів та соціальних груп про передання повноважень чи функцій не може йтися.

Міжособистісна та політична довіра зумовлює ще одну форму довіри — довіру закону або, принаймні, поваги до нього як важливішого атрибуту культури згоди. Довіра до закону втілюється у *законослухняності громадян* — визнанні обов'язковості закону для всіх, незалежно від становища, яке займають ті чи інші громадяни. Для субсидіарної демократії, що реалізується на багатьох рівнях одночасно, варто до цього додати: обов'язковість закону для усіх незалежно від рівня, на якому та чи інша правова норма приймається.

Політичній культурі демократії притаманний комплекс цінностей, який називають постіндустріальними цінностями, або *цінностями самовираження, добробуту та якості життя*. Р. Інглехарт протиставляє цінності самовираження цінностям виживання, вважаючи суспільства, що наголошують на цінностях самовираження, сталими демократіями [8]. Ці суспільства, за дослідником, демонструють високий рівень суб'єктивного добробуту, здоров'я, міжособистісної довіри, підтримують гендерну рівність, мають відносно низький рівень віри в науку та технології, виявляють активність щодо захисту довкілля тощо. Постіндустріальні цінності аж ніяк не суперечать цінностям субсидіарності, отже, спостереження Р. Інглехарта є чинним й для субсидіарної демократії.

Плюралізм думок та толерантність громадян сприяють розвитку *громадянського суспільства* — суспільства, де розвинені асоціації, створюються і діють лобістські групи та навички самоорганізації громадян слугують ефективним засобом проти посилення державної влади. Невипадково чимало авторів демократичну політичну культуру називають громадянською культурою та культурою громадянського суспільства. Роль громадянського суспільства для політичної культури субсидіарної демократії важко переоцінити, адже інститути громадянського суспільства виступають суб'єктами субсидіарних відносин поряд з владними інститутами. Чимало досліджень підтверджують, що саме громадські асоціації сприяли ефективності та стабільності демократії, оскільки вони, як зазначає Р. Пантем, впливають «внутрішньо» на окремих членів асоціації та справляють «зовнішній» вплив на широкий загал. Внутрішньо асоціації виховують у своїх членів почуття співробітництва, солідарності і громадянського патріотизму, а вплив на широкий загал виявляється у тому, що «формування та поєднання інтересів» підтримуються густою мережою другорядних асоціацій [9, с. 112—113].

Утвердження демократичної політичної культури неможливе без *відкритого політичного класу* (еліти) як атрибуту громадянського суспільства. Як зазначає Л. Зидентроп, «наскріжним каменем будь-якого здорового громадянського суспільства є політичний клас, що піднявся в етично прийнятний спосіб, на основі обдарованості, освіченості та багатства, що доповнені здоровим честолюбством» [10, с. 152]. Ця ознака є важливою для субсидіарної демократії, де еліта — це відкрите суспільство людей, готових бути рушійними силами суспільного розвитку.

На ґрунті плюралізму та толерантності розвиваються ще одні важливіші риси політичної культури демократії, — *прагматизм* і гнучкість, які просто неможливі в умовах зашкарублого, заідеологізованого підходу до політики. Прагматизм, зазначає Л. Даймонд, полегшує переговори і компроміси, даючи змогу обговорювати цілі і роблячи погляди та думки відкритими для критики. Він обмежує роль ідеології в політиці, а звідси зменшує небезпечність поляризації конфлікту. Оскільки прагматизм породжує гнучкість цілей, він сумісний із додержанням демократичних процедурних норм, що мають пріоритет над важливими політичними цілями [7, с. 888]. Цей прагматизм разом з толерантністю сприяють формуванню *культури поміркованості*, припасування, співпраці і переговорів серед політичних еліт, а отже, готовності до компромісу, породжену вірою в його необхідність та бажаність, увічливість політичного дискурсу тощо. Значення цих характеристик важко переоцінити для субсидіарної демократії, орієнтованої на загальне благо.

Демократична політична культура передбачає налагодження постійного зворотного зв'язку в системі «політика — громадська думка», що передбачає вільний доступ громадськості до інформації про процеси ухвалення рішень.

У демократичному суспільстві *громадська думка* набуває значення потужного важеля політичного балансу, стану досягнення політичної рівноваги. Налагодження зворотного зв'язку в системі «політика — громадська думка» не є зайвим для забезпечення рівноправності та відповідальності як важливих складових субсидіарної демократії.

Виокремлюючи риси демократичної політичної культури, не можна залишити поза увагою орієнтацію, що становить суть демократії як такої і є надзвичайно важливою для демократії субсидіарної, — *орієнтацію на участь в ухваленні рішень*. Саме вона забезпечує високі рівні політичної ефективності, участі у політичному житті та політичної поінформованості. Крім того, досвід політичної участі, що виходить за межі простого голосування на виборах, досвід ухвалення рішень та застосування законів у конкретних випадках (як при виконанні обов'язків присяжного засідателя) допомагає встановленню тісних контактів між людьми, робить їх більш проникливими, здатними краще розібратися у закликах претендентів на лідерство [10, с. 159].

Окреслені риси демократичної політичної культури, напевно, можна вважати універсальними характеристиками, що тією чи іншою мірою притаманні демократичним суспільствам. У кожному конкретному суспільстві вони доповнюються унікальними характеристиками національних культур. Аналіз цих універсальних характеристик демонструє, що усі вони не є чужими для субсидіарної демократії, однак деякі з них мають для неї провідне значення. Мабуть, громадянська активність, довіра та толерантність відіграють вирішальну роль для суспільств, побудованих на засадах субсидіарності чи прагнуть неї. Висловлювання Р. Патнама «порядні громадяни люб'язні, ввічливі і довіряють один одному навіть тоді, коли суттєво відрізняються між собою» [9, с. 111] цілком характеризує членів такого суспільства.

Громадянська активність, довіра та толерантність під впливом цінностей субсидіарності утворюють провідну рису культури субсидіарної демократії — *солідарність*, що зумовлена горизонтальними зв'язками взаємодії і співпраці на протипагу вертикальним зв'язкам влади і залежності. Разом з тим солідарність не є універсальною рисою демократичної політичної культури. Більш того, саме вона відрізняє культуру субсидіарної демократії від класичної громадянської культури англо-американського типу, що властива для ліберальних демократій. Аби проілюструвати цю відмінність, розглянемо феномен солідарності докладніше.

Передусім зазначимо, що до феномену солідарності привертають увагу ще класики соціологічної думки. Зокрема, О. Конт розумів солідарність як згоду, зв'язаність певних елементів, певного цілого, зв'язок частин цілого у загальному цілому. Е. Дюркгейм розглядає солідарність як головну силу, що згуртовує суспільство, створює суспільне ціле. Поняття «солідарність» він використовує як синонім суспільного стану, розрізняючи механічну та органічну

солідарності за принципом наявності чи відсутності індивідуалізації суб'єктів. Механічна солідарність притаманна архаїчним суспільствам та заснована на повному розчиненні індивідуальних свідомостей в «колективній свідомості», в її основі лежать подібність елементів, що солідаризуються, їх одноякісність. Органічна солідарність притаманна сучасним промисловим суспільствам та заснована на автономії індивідів, розподілі функцій, функціональній взаємозалежності та взаємообміні. Е. Дюркгейм визнає наявність елементів механічної солідарності у сучасних промислових суспільствах. Якщо у своїх ранніх працях він розраховував на те, що з часом розподіл праці витіснить елементи механічної солідарності і приведе суспільство до нормального стану органічної солідарності, то у більш пізніх роботах він доходить думки про необхідність соціально-реформістських дій з уведення нових форм соціальної регуляції, передусім через створення професійних груп (корпорацій) [11]. Тобто, фактично він визнає залежність між солідарністю та розвитком громадянського суспільства.

До явища солідарності апелює відомий російський соціолог М. Ковалевський. Зокрема, він розробляє поняття «замиреного середовища», яке означає, що у суспільстві замість боротьби має воцаритися солідарність, котра розуміється як «усвідомлення спільності інтересів та взаємної залежності один від одного» [12]. Приблизно до такого значення наближається сучасне розуміння солідарності як єдності переконань та дій, взаємодопомоги та підтримання членів соціальної групи, кругової поруки, спільної відповідальності. Солідарність, зазначає російський дослідник А. Окара, можна визначити як принцип соціального існування, що передбачає об'єднання ресурсів та можливостей суб'єктів соціальних відносин для досягнення спільних цілей, при цьому інтереси кожного з суб'єктів перебувають у рівновазі з інтересами спільноти. Солідарність слід розглядати як механізм соціальної регуляції, збереження та розвитку колективного організму, який дає змогу максимально використовувати можливість усіх членів суспільства заради їх індивідуального та спільного (загального) блага [13, с. 83—84].

Таким чином, наявність суспільної солідарності робить можливим додержання головної цінності субсидарності — загального блага, або добра. Воно стає можливим за умов, коли громадська сфера сприймається за щось більше, ніж бойовище для досягнення особистих інтересів. При цьому солідарність не вимагає від громадян абсолютного альтруїзму, навпаки, — громадяни додержуються, як зазначав А. Токвіль, «цілком зрозумілого егоїзму», тобто егоїзм виявляється у контексті широких громадських потреб, такий егоїзм — це радше освічений, ніж короткозорий, бо враховує інтереси решти людей [цит. за 9, с. 110]. Такі его-альтруїстичні відносини притаманні солідарності. Вони виявляються у вчинках, компромісах, узгодженостях не заради користі однієї сторони, а заради взаємної користі. При цьому будь-який учинок, усяке

підпорядкування ґрунтуються не на жертвовному служінні іншим людям або суспільству, а на усвідомленні того, що підпорядкування особистого блага загальному приносить суспільні вигоди, а тому й відбувається з метою і у межах цієї загальної вигоди. У тому разі, коли вигода цілого є вигодою й окремої особи, воно готове поступитися частковими інтересами, аби досягти головної мети. Саме на цьому ґрунті базуються психологія та етика солідарності.

У сучасній філософській та інтелектуальній думці чимало уваги приділяється принципу солідарності та солідаризму. Останній як політична ідеологія, філософське вчення, соціальна технологія і відповідна управлінська практика, заснована на ідеї загального блага, солідарності і узгодження інтересів та цінностей, нерідко розглядається як основа для нової соціальності в умовах глобальних трансформацій. Іншими словами, проблематика солідарності та солідаризму в сучасному інтелектуальному дискурсі вже перебуває далеко за межами політико-культурної і розглядається поряд з такими новими етичними основами буття, як етика ненасильства, проблеми довіри та вільної лояльності, а також пов'язаними з ними механізмами самоорганізації та синергетичної взаємодії, технології «м'якої влади» (soft power), рефлексивного управління тощо. Солідаризм, зазначає А. Окара, — принцип побудови соціальної системи, в якій її члени (громадяни, родини, етноси, релігійні конфесії, соціальні групи, політичні партії, бізнес корпорації тощо) мають реальну правову і соціально-політичну суб'єктність, на основі чого їх права, можливості та інтереси можуть бути консолідовані і солідаризовані заради досягнення консенсусних цілей (загального добра) у соціальних рамках різного масштабу (локального, загальнонаціонального, глобального) [13].

Відмінності політичної культури субсидіарної демократії від культури демократії ліберальної зумовлені передусім розбіжностями солідаризму та лібералізму як політичних ідеологій. Виходячи з настанови на суб'єктність, самодостатність та активність індивідів і розуміючи приватну ініціативу як головний двигун самоорганізації та суспільного розвитку, ці ідеології по-різному співвідносять їх з суспільним благом. Якщо у солідаризмі приватна ініціатива та приватний інтерес кореспондуються з суспільним інтересом (благом), то в лібералізмі він самодостатній і розмежується лише з інтересом іншого суб'єкта. Солідарний его-альтруїзм, побудований на усвідомленні взаємозалежності, про який уже йшлося, відрізняє культуру субсидіарної демократії від індивідуалістичної культури ліберальної демократії.

Солідаризм як відмінна риса політичної культури субсидіарності є передумовою і одночасно продовженням субсидіарності. Саме вони повертають особистість і суспільство до начал, на яких ґрунтується політичне життя, — до начал справедливості, відповідальності, а також справедливого розподілу відповідальності у суспільстві, вносячи у публічну сферу необхідне почуття справедливості і розумності. Як зазначає білоруський дослідник О. Брестський,

субсидіарність і солідарність разом дозволяють досягти інституційної багатоманітності і багатоманітності загалом, зберігаючи суспільство у консолідованому стані, що ґрунтується на органічній, а не на механічній єдності [14, с. 76]. Адже елементи, між якими будуються солідарні відносини, не втрачають своєї індивідуалізованості, різномірності та різноякісності. Навпаки, їхня неповторність є основою для поєднання зусиль та виникнення синергетичного ефекту.

Висновки. Фундаментальні риси демократичної політичної культури цілком відповідають ідеї субсидіарності та узгоджуються з її цінностями, що підтверджує доречність концепту «субсидіарна демократія». Разом з тим окремі риси демократичної політичної культури відіграють для субсидіарної демократії провідну роль. Йдеться про такі риси демократичної політичної культури, як громадянська активність, довіра та толерантність. Їх органічний синтез із цінностями субсидіарності утворює рису політичної культури субсидіарності, що відрізняє її від політичної культури ліберальної демократії, — солідарність. Остання передбачає наявність правової і соціально-політичної суб'єктності членів суспільства, на основі якої їх права, можливості та інтереси можуть бути консолідовані заради досягнення консенсусних цілей (загального добра) у соціальних рамках різного масштабу — локального, загальнонаціонального, глобального. Его-альтруїстична спрямованість людських відносин, породжена солідарністю, сприяє ефективному досягненню спільних цілей при збереженні індивідуальності, різномірності та різноякісності суб'єктів.

Перспективи подальших розробок даної проблеми будуть пов'язані з визначенням рівней політичної культури субсидіарної демократії — від локального до наддержавного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Панченко, Т. В. Субсидіарна демократія в умовах глобалізації і регіоналізації політичного простору [Текст] / Т. В. Панченко // Політ. менеджмент. — 2009. — № 5. — С. 36—45.
2. Панченко, Т. В. Субсидіарне врядування: баланс глобальних, національних, регіональних і локальних владних інституцій [Текст] / Т. В. Панченко // Вища освіта України. — 2009. — № 3.
3. Панченко, Т. В. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії [Текст] / Т. В. Панченко // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Питання політології». — 2010. — Вип. 16. — № 885. — С. 63—70.
4. Алмонд, Г. Гражданская культура и стабильная демократия [Текст] / Г. Алмонд, С. Верба // Полит. исслед. — 1992. — № 4. — С. 122—134.
5. Pye, L.W. Political Science and the Crisis of Authoritarianism [Text] / L. W. Pye // American Political Science Review. — 1990. — Vol. 84. — No 1. — March. — P. 3—20.
6. Фукуяма, Ф. Соціальний капітал [Текст] / Ф. Фукуяма // Незалежний культурологічний часопис І. — 2008. — № 53. — Культура має значення. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n53texts/fukuyama.htm

7. Даймонд, Л. Консолідація демократії та політична культура [Текст] / Л. Даймонд // Демократія. Антологія / упор. О. Проценко]. — К. : Смолоскип, 2005. — С. 883—942.
8. Инглехарт, Р. Культура і демократія [Текст] / Р. Инглехарт // Незалежний культурологічний часопис. — 2008. — № 53. — Культура має значення. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ji.lviv.ua/n53texts/inglehart.htm
9. Патнам, Р. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам ; пер. з англ. В. Ющенко. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.
10. Зидентроп, Л. Демократія в Європе [Текст] / Л. Зидентроп ; пер. с англ. ; под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2001. — 312 с.
11. Дюркгейм, Э. О разделении общественного труда [Текст] / Э. Дюркгейм. — М. : Канон, 1996. — 430 с.
12. Ковалевский, М. М. Сочинения в 2 т. — Т. 1. Социология [Текст] / М. М. Ковалевский. — СПб. : Алетейя, 1997. — 288 с.
13. Окара, А. Социальная солидарность как основа нового «миростроительного» проекта [Текст] / А. Н. Окара [Електронний ресурс]. — Синергия. — 2010. — № 9. — Режим доступу до журн.: http://www.perspektivy.info/rus/nashe/socialnaja_solidarnost_kak_osnova_novogo_mirostroitelnogo_projekta_2010-04-01.htm
14. Бреский, О. Принцип субсидиарности в трансформации стран Восточной Европы [Текст] / О. Бреский // Палітична сфера. — 2005. — № 5. — С. 68—76.

ДЕТЕРМИНАНТЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СУБСИДИАРНОЙ ДЕМОКРАТИИ

Панченко Т. В.

Исследовано соответствие универсальных характеристик демократической политической культуры субсидиарным политическим отношениям, доктрине и ценностям субсидиарности. Констатировано, что гражданская активность, доверие и толерантность вместе с солидарностью, требующей объединения усилий субъектов социальных отношений для достижения общих целей, детерминируют политическую культуру субсидиарной демократии.

Ключевые слова: демократическая политическая культура, субсидиарность, солидарность.

DETERMINATIONS OF POLITICAL CULTURE OF SUBSIDIARY DEMOCRACY

Panchenko T. V.

The article deals with the problems of accordance of universal descriptions of democratic political culture to subsidiary political relations, doctrine and values of subsidiarity. It is concluded that civil activity, trust and tolerance, together with solidarity, which requires combining efforts of social relations subjects for achievement of general aims, determine the political culture of subsidiary democracy.

Key words: democratic political culture, subsidiarity, solidarity.

УДК 32-027.21:316.774

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент

НЕЗАЛЕЖНІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ПРОТИДІЯ ДЕСТРУКТИВНОМУ ВПЛИВУ ВЛАДИ НА РОЗВИТОК СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Розглянуто проблему забезпечення незалежності засобів масової інформації (ЗМІ) та їх взаємодії з владою в сучасних умовах розвитку громадянського суспільства в Україні. Доведено, що багатоаспектне проникнення ЗМІ у життя суспільства, їх вплив на свідомість людей можуть відігравати як позитивну, об'єднуючу, так і негативну, дезорганізуючу роль. Тому будь-яка влада намагається в різні засоби контролювати діяльність ЗМІ і зробити їх своїм інструментом маніпулювання людьми. Показано, як впливає влада на зміст діяльності ЗМІ у різних політичних системах. Наголошено, що незалежні ЗМІ у демократичному суспільстві є запорукою поступального розвитку правової, соціально спрямованої держави.

Ключові слова: залежні та незалежні ЗМІ, функції ЗМІ, інформаційний вплив, маніпуляція свідомістю.

Актуальність проблеми. В умовах становлення України як демократичної, правової держави актуалізується питання функціонування незалежних засобів масової інформації (ЗМІ) — одного із основних інститутів громадянського суспільства, особливої підсистеми (інституту) політичної системи, яка одночасно є і каналом інформаційного обміну, і змістом каналу — інформацією. Залучення громадян до суспільного життя та політики, їхня громадська активність та політична компетентність, здатність робити усвідомлений, обґрунтований вибір і приймати раціональні рішення залежать від їх доступу та утворюваних ними партій і організацій до всієї можливої інформації про діяльність урядів, парламентів, інших офіційних інституцій, не кажучи вже про перебіг виборів та поведінку учасників електорального процесу.

Наявність незалежних ЗМІ, що об'єктивно висвітлюють суспільно значущі, у тому числі політичні, події, надають інформацію та відомості, необхідні для ухвалення рішень у сфері державної влади, а також здійснення відповідних дій, формулюють і оприлюднюють громадську думку і обслуговують громадські потреби та інтереси, — це гарантія стабільності держави, ефективності управління суспільством. І навпаки, невиконання ЗМІ своїх функцій у політичній системі здатне докорінно викривити її цілі і цінності, порушити її ефективність та підірвати життєздатність, перетворити демократію на ілюзію, форму політичного панування правлячої еліти, підірвати соціально-психологічну стійкість суспільства шляхом створення і просування у масову свідомість негативних образів, чужих вітчизняній культурі ідеалів

і цінностей та формування об'єкта маніпуляцій, слухняної та покірної особистості, яка нездатна адекватно сприймати ситуації в суспільстві.

Отже, вплив на суспільство, який здійснюють ЗМІ, може мати як позитивні, так і негативні, деструктивні тенденції. У ситуації, коли ЗМІ є вільними, їх негативний та позитивний вплив на суспільство знаходиться на однаковому рівні. Але коли ЗМІ контролюються, їх роль у суспільстві є двоякою: для влади вони виконують позитивне навантаження, працюють за стандартами, які нав'язуються владою, зацікавленими групами, бізнес-структурами, і ці стандарти не завжди відповідають правовим та моральним нормам, а суспільство залишається в певному інформаційному вакуумі, який характеризується відсутністю об'єктивної інформації, насаджуванням певних настанов, не завжди правдивих, спрямованих проти когось або чогось.

Хоча взаємовідносини ЗМІ та влади вже тривалий час досліджуються науковцями, нові умови життєдіяльності Української держави, поява за відносно короткий період чималої кількості нових телевізійних каналів, друкованих видань, з одного боку, і політичних партій — з другого, намагання політичних сил відверто використовувати ЗМІ для впливу на виборців, маніпулювати зі свідомістю та настроями громадян через підкорення інформаційного простору вимагають ретельних досліджень методів і засобів протидії деструктивному впливу влади на суспільство через ЗМІ.

Все це зумовлює необхідність вивчення проблем, пов'язаних з залежністю національних ЗМІ від влади, небезпечністю втрати ними свого головного призначення — донесення до населення різноманітної правдивої інформації, інформування його про діяльність і плани влади, вивчення суспільних настроїв, вплив на ці настрої з метою здійснення державної політики задля розвитку держави.

Аналіз наукових джерел і публікацій з даної теми свідчить про те, що, незважаючи на широке коло наукових праць стосовно становлення і функціонування ЗМІ в сучасному суспільстві, проблема забезпечення їх незалежності як протидії деструктивному впливу влади залишається практично недослідженою.

У вітчизняній літературі (О. Гриценко, О. Литвиненко, Є. Макаренко, Г. Почепцов, О. Соснін, Ю. Фінклер, С. Чукут та ін.) розглянуто загальні проблеми державної політики України у сфері ЗМІ у контексті формування державної інформаційної політики та сучасних світових і європейських тенденцій цієї сфери, обґрунтовано засади напрямів демократичного розвитку сфери ЗМІ в Україні, що передбачає їх незалежність, базові принципи державної інформаційної політики, системи інформаційної безпеки, структури і принципів розвитку світового та національного інформаційного просторів, проаналізовано зарубіжний досвід вироблення та впровадження медіа-політики, можливості застосування його в українських умовах [1—7].

У роботах зарубіжних авторів, наприклад, Е. Багерстама, Д. Кіна, І. Мелюхіна, Є. Прохорова, Ф. Уебстера [8—12] та ін., приділено увагу розкриттю таких напрямів, як державна інформаційна політика та взаємини держави і ЗМІ, законодавче регулювання мас-медійної сфери, саморегулювання сфери ЗМІ, що дає змогу екстраполовати описані чинники і моделі формування державної політики у сфері ЗМІ на українські реалії, перевірити розроблені моделі державної політики з використанням ситуативних прикладів із зарубіжного досвіду задля утворення дійсно незалежних українських ЗМІ. Однак у цих дослідженнях не розроблено питання впливу ЗМІ на процеси демократичного розвитку суспільства. Крім того, комплексні дослідження зарубіжних учених не зачіпають реалій політичного життя сучасної України.

Розглядаючи питання взаємодії влади і ЗМІ, деякі вітчизняні автори (А. Андреев, В. Бадрак, В. Воробйов, П. Гуревич, Т. Добросклонська, В. Здоровега, В. Карлова, О. Копиленко, В. Лизанчук, В. Миронченко, А. Москаленко, А. Митко, Г. Почепцов, В. Пугачов, В. Різун, М. Скуленко, В. Тьорін, Т. Хлівнюк, А. Чічановський, П. Шихарєв, В. Шкляр, Р. Шутов та ін.) особливу увагу приділяють проблемам застосування ЗМІ з метою впливу на політичні процеси, політичну свідомість громадян у період організації і проведення виборчих кампаній та впливу суспільства і соціальних спільнот на функціонування ЗМІ.

Більшість зарубіжних дослідників (П. Лаерсфельд, Г. Лассуелл, Р. Мертон, У. Шрамм, Дж. Клаппер, Н. Анохіна, Б. Багдикян, Л. Посікера та ін.) відмічають, що рівень впливу ЗМІ на думку виборців залежить від складної сукупності чинників, у тому числі, політичного режиму держави, законодавчої бази країни тощо. Проте всі ці дослідження дають загальну картину розроблення проблематики, або схилиючись до висновку про суттєвий вплив на аудиторію ЗМІ, або мінімізуючи їх вплив на суспільство.

Останнім часом деякі елементи діяльності ЗМІ стали визнавати джерелами деструктивних впливів на сучасну людину. Недодержання пріоритету прав особи, її психологічної і фізичної безпеки порівняно з інтересами тих, що люблять інтереси певних угруповань призводять до широкої трансляції психотравмуючих чинників і як наслідок до масової травматизації населення, віддалені наслідки якої, за наявними даними, ще гірші, ніж безпосередні емоційні реакції розчарування, страху або гніву [13—15].

У контексті цього *метою* статті є спроба пошуку механізмів взаємодії влади та ЗМІ в сучасних умовах розвитку громадянського суспільства задля забезпечення незалежності останніх як протидії деструктивному впливу влади на розвиток сучасного українського суспільства.

Залучаючи громадян до інформаційних відносин, ЗМІ формують певні ціннісно-сміслові моделі для засвоєння суспільством і в такий спосіб змінюють аксіологічну картину соціуму. Здатність швидко охоплювати найбільш

широкі аудиторії дає можливість сучасним мас-медіа трансформувати традиційну систему духовного виробництва в певному напрямі, з приводу чого в розвинених суспільно-політичних системах панує теза, що той, хто володіє ЗМІ, володіє громадською думкою, а отже, і владою. Можливість поширити важливу інформацію у власній режисурі чи замовчувати її означає подвійну владу. Безпосереднє володіння цією владою — прерогатива ЗМІ. Вони не тільки відбирають відомості, що їх постачають інформаційні агентства, а й самі виробляють її, а також виступають її коментаторами та поширювачами. Поінформованість громадян, у тому числі політиків, прямо залежить від того, як, з якою метою і по якими критеріями відбирається інформація, наскільки глибоко вона відображає реальні факти після її препарування та репродукції, що їх здійснюють газети, радіо, телебачення, а також від способу і форм подавання інформації [16].

Слід зазначити, що багатоаспектне проникнення ЗМІ у життя суспільства може відігравати як об'єднуючу роль за умови, якщо ЗМІ є незалежними і здатними культивувати, збагачувати загальнодержавні та національні цінності в умовах глобалізованого світу, відтворювати і транслювати історико-культурні традиції, утверджувати національну мову, культуру, що є можливим у демократичному суспільстві, і сприяти творенню єдиного інформаційно-культурного простору держави, формуванню духовних основ нації, виступають дієвим інструментом консолідації суспільства в єдину національну спільноту [17], так і дезорганізаційну, впроваджуючи в суспільну свідомість негативні стереотипи. Вихідним моментом цього процесу є виготовлення і відбирання повідомлень, що поширюються в суспільстві. Від того, яку інформацію одержують агенти політики, здебільшого залежать їх подальші дії. У більшості випадків саме від правильного обрання спрямування та акцентів інформаційного повідомлення, а також комунікаційних каналів, які використовуються для його поширення, залежать не скільки зміст цього повідомлення, а те, як воно сприйнятиметься його кінцевими споживачами та задовольнятиме їх потреби.

ЗМІ володіють потужними можливостями *впливу* на свідомість і поведінку людей, сприйняття громадянами окремих політичних явищ та подій, їх ставлення до політики в цілому, адже ЗМІ покликані змальовувати реальну картину результатів діяльності (чи бездіяльності) влади. І це є однією з головних *функцій* ЗМІ поряд із інформативною, виховною, освітньою, соціально-управлінською, комунікативною, ретрансляційною. Завдяки реалізації зазначених функцій ЗМІ справляють вплив на всі сфери життєдіяльності суспільства, соціально-психологічний і духовно-культурний розвиток кожного його члена, оскільки кожна нова інформація, що надходить по каналах ЗМІ, відповідним чином є стереотипізованою й несе у собі багаторазово повторювані ціннісні орієнтації та настанови, що закріплюються у свідомості людей [18].

Шляхом формування громадської думки, вироблення певних настанов ЗМІ спонукають людину до тих чи інших дій і беруть, таким чином, участь у соціальному управлінні, що робить їх серйозним *інструментом влади*. А кому це потрібно — це вже інше питання. У використанні такого інструменту зацікавлені як особи, що керують державою, так і ті, що прагнуть керувати нею. Якщо ЗМІ діють силою авторитету, привертаючи на свій бік прихильників та послідовників лише перекоханістю, привабливістю, щирістю аргументації, то влада діє за допомогою авторитету сили [19]. У разі, коли влада використовує примус задля здійснення своїх повноважень або робить непопулярні кроки, вона втрачає авторитет та підтримку в суспільстві, а незалежні ЗМІ, виконуючи важливу *функцію* — громадського, суспільного контролю за діяльністю влади, всіх її гілок, установ, посадових осіб, у разі виявлення помилок, прорахунків обирають антивладну, антиурядову спрямованість, мобілізують громадську думку на боротьбу проти цих явищ. Унаслідок цього нерідко виникають хвилі протесту, які набувають різних форм: публікації на підтримання критичних виступів, депутатських запитів у парламенті, страйки, мітинги, демонстрації, пікетування тощо.

Таким чином, широкі маси людей діють так, як це спланував маніпулятор (у нашому випадку — залежні від влади або незалежні ЗМІ): голосують чи не голосують, мітингують, створюють хаос або, навпаки, додержуються порядку і демонструють велику організованість. У будь-якому разі влада пов'язана з інформацією і спирається на неї. Виходячи з цього, якість інформації та її доступність справляють суттєвий вплив на характер системи володарювання. Тому будь-яка влада намагається в різні засоби контролювати діяльність ЗМІ і зробити їх своїм інструментом, потужною зброєю маніпулювання людьми, оскільки головне завдання влади — підпорядкування людей своїй волі.

Якщо ЗМІ є залежними від держави, контролюються певними фінансовими чи політичними групами, вони стають знаряддям маніпуляції суспільною свідомістю, провідниками певної ідеології і, що є найнебезпечнішим, часто сприяють упровадженню чужих, непритаманних суспільству духовно-моральних і політичних цінностей, що руйнує духовний фундамент його існування. Найбільш відомий та простий засіб владного впливу і контролю над інформаційними процесами — *цензура*. Держава за допомогою спеціально призначених та відповідальних перед нею чиновників регулює зміст друкованих та інших інформаційних матеріалів. Результатом такого контролю нерідко є настільки значне втручання у діяльність ЗМІ, що вона втрачає багато своїх функцій щодо відображення соціальної дійсності [20], наприклад, у колишньому СРСР, де над усім, що публікували ЗМІ, було встановлено жорсткий цензурний контроль, а над ним — контроль партійних органів. Головною місією ЗМІ були зміцнення, всебічне підтримання і вихваляння існуючого режиму. Критика, якою були насичені преса, радіо, телебачення, була суворо «дозована». Ще суворішими були ідеологічні обмеження, що тривали

до 80-х років ХХ ст., періоду так званої «гласності», при значному розширенні тематичного спектра виступів ЗМІ, і до повної свободи висловлювання думки було ще далеко.

Після проголошення незалежності України одним з найважливіших завдань нашої держави стало формування і забезпечення демократичних засад діяльності ЗМІ. Висвітлення різних аспектів політичної діяльності органів публічної влади та посадових осіб з боку ЗМІ стало складовою демократичного розвитку громадянського суспільства. Працівники ЗМІ одержали великі можливості щодо їх професійної діяльності, регламентованої низкою законів України («Про телебачення і радіомовлення», «Про друковані засоби масової інформації», «Про інформацію», «Про систему суспільного телебачення і радіомовлення України», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про інформаційні агентства» тощо) та принципами журналістської етики («Кодекс професійної етики журналіста», травень 1994 р.). Нині сучасні українські ЗМІ відповідають певною мірою таким критеріям вільних медіа: заборона цензури, що виявляється у праві поширювати та друкувати відповідні відомості і одночасно у відсутності примусу щодо публікації тих даних, які певні медіа видавати не бажають; наявність рівного доступу для усіх громадян вільно приймати повідомлення та думки, а також мати рівний доступ до ЗМІ. Утім, остання теза не повною мірою стосується Інтернет-ЗМІ. Але про повну незалежність, неупередженість та цілковиту об'єктивність українських ЗМІ поки що говорити рано. Так, українська преса не відповідає демократичним європейським стандартам за такими критеріями: свобода інформаційних служб ЗМІ в одержанні інформації; відсутність прихованого впливу з боку власників мас-медіа та рекламодавців; критична позиція співробітників ЗМІ при наданні тих чи інших думок, поглядів, відомостей [21]; невизначення умов діяльності, що відповідатимуть демократичним принципам і відповідно сприятимуть реформуванню політичної системи.

Українське законодавство у сфері ЗМІ за наявності всіх змін, що відбулися останніми роками, є недосконалим. Його окремі положення не відповідають міжнародним стандартам свободи вираження поглядів і перешкоджають забезпеченню справедливого та збалансованого висвітлення інформації, у першу чергу політичної [22]. Так, ні у законах про ЗМІ та інформацію, ні у законах про вибори достатньою мірою не регламентовано питання, пов'язані з висвітленням фактичного боку перебігу виборчих кампаній у ЗМІ. Відсутні норми, які б давали можливість відмежовувати інформаційні/журналістські матеріали про вибори та виборчий процес від матеріалів передвиборчої агітації, що публікуються у ЗМІ; встановлювали єдині умови (вимоги) щодо висвітлення у ЗМІ подій, пов'язаних з перебігом виборчого процесу чи участю у ньому конкретних політичних діячів, політичних партій (блоків), інших прямих та опосередкованих учасників виборчих кампаній. Неврегульованою з правової точки зору залишається діяльність Інтернет-видань. Судові та пра-

воохоронні органи не приділяють достатньо серйозної уваги боротьбі з порушеннями інформаційного законодавства тощо.

У демократичному суспільстві, побудованому на принципі політичного плюралізму, засновувати ЗМІ і висловлювати свої інтереси законним шляхом можуть будь-які соціальні групи, з яких, зрештою, і складається громадянське суспільство. Українське законодавство значно розширило коло осіб, які мають право на заснування ЗМІ. Їх власниками виступають не тільки держава, а й корпоративні групи, які диктують нові завдання, тобто виникає певна zaangażованість інформації, хоча законодавчі обмеження спрямовано проти їх монополізації. Слід відзначити, що засновниками та власниками більшості телевізійних ЗМІ в Україні є особи, які мають безпосереднє відношення до влади. Наприклад, станом на 2007 р. власниками ЗМІ України були: щотижневика «Дзеркало тижня» — родина Мостових; газети «Сьогодні» та телеканалу ТРК «Україна» — Ринат Ахметов (СКМ, ПР); газети «Київські відомості» та телеканалу ТЕТ — Григорій Суркіс (СДПУ(о)); державного телеканалу УТ-1 та телеканалу ТРК «Ера» — Андрій Деркач; телеканалу «Інтер» — Валерій Хорошковський (Українська незалежна ТВ-Корпорація, Євразхолдінг); телеканалів СТБ та «Новий» — Віктор Пінчук (Інтерпайп); телеканалу «5 канал» — Петро Порошенко (НСНУ) тощо [23]. Тому в Україні існують факти посилення політизації ЗМІ, збільшення кількості виступів ЗМІ на політичну тематику. Політичні відтінки присутні і в багатьох, на перший погляд, неполітичних матеріалах. Особливі риси сучасного українського медіа-ринку — це орієнтація не на збут інформаційного продукту, а на забезпечення інформаційного впливу на владу і політичний процес. Крім того, власник конкретного ЗМІ використовує його як засіб збагачення за рахунок висвітлення необ'єктивної інформації. На сучасному етапі українські медіа зустрілися з таким аспектом свободи, коли адміністративний тиск було замінено корупцією та продажем ефірного часу на радіо чи телебаченні. Це фактично призвело до обмеження свободи слова. Українські медіа та журналісти виявилися невідповідними до описаного явища, і в суспільстві поки що не існує програм протидії йому [22].

Як бачимо практика перших десятиліть незалежності України свідчить про те, що, хоча на законодавчому рівні ЗМІ одержали свободу слова, свободу від цензури, політичну і професійну незалежність від державної влади, вони практично не мають реальної матеріальної бази для своєї діяльності. Це дає можливість фінансово-промисловій і політичній еліті використовувати лобістські та фінансові механізми за допомогою ЗМІ у своїх вузькокорпоративних інтересах. Таким чином, конституційні, законодавчі засади свободи слова реалізуються із значними труднощами, що ускладнює виконання ЗМІ суспільних функцій.

Основними причинами високого рівня опікуваності українських ЗМІ бізнесовими та політичними колами є не тільки недосконала законодавча база,

а й економічні передумови діяльності ЗМІ, процес становлення яких в нашій країні, так само, як і використання різноманітної, в тому числі політичної, реклами, відбувався суперечливо і неоднозначно. Обслуговуючі правлячу еліту, українські ЗМІ використовують політичне маніпулювання свідомістю і поведінкою електорату, особливо під час виборів, задля формування у об'єкта дії вигідного суб'єкту світогляду і підтримання його у стійкому стані.

Одна з головних функцій ЗМІ виявляється порушеною; суспільство не може адекватно реагувати на якісь зміни чи події, оскільки одержує недостатовірну інформацію щодо них. Нівелюється демократичне право людини на одержання інформації, створюються умови для використання політичної влади у приватних інтересах усупереч інтересам суспільства, тобто для порушення принципів демократії. Отже, влада має великі можливості деструктивного впливу на суспільство через ЗМІ.

Проте є непоодинокими випадки, коли інтереси, дії, кроки влади і народу збігаються. Один з прикладів цього — Акт проголошення незалежності України, який підтримали різні верстви українського народу. Зусилля владних структур і переважної більшості ЗМІ України було спрямовано на всенародне офіційне підтримання цього документа, що й визначило спрямованість громадської думки, знайшло юридичне закріплення у підсумках Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Але така «співзвучність» політики владних структур і настроїв громадської думки спостерігається далеко не завжди.

Незалежність ЗМІ сама по собі не є цінністю і стає такою у тому разі, коли вона ґрунтується на загально визначених зобов'язаннях ЗМІ відносно суспільства. Залежні від державного бюджету або фінансово-промислових структур, підконтрольні певним політичним силам ЗМІ можуть відігравати деструктивну роль у суспільстві, підривати його соціально-психологічну стійкість шляхом створення і просування у масову свідомість негативних ціннісних образів, чужих вітчизняній культурі ідеалів та цінностей. На сьогодні українські масмедіа не завжди виконують свої соціально відповідальні функції, що виявляється у посиленні негативного впливу ЗМІ на суспільну свідомість, порушенні права людини на приватне життя, спричиняє закріплення таких негативних суспільних явищ, як жорстокість, соціальна пасивність, погіршення психічного здоров'я громадян. У телерадіофері та на шпальтах друкованих ЗМІ присутня інформація, що компрометує владу і власну країну в очах громадян, створює неконструктивне та неадекватне уявлення про Україну, її повсякденне життя і перспективи розвитку. Характерна для українського суспільства криза інформаційної культури провокується переважанням у сучасних ЗМІ деструктивних публікацій (програм, передач) над конструктивними і нейтральними. Деструктивний вплив екранного насильства на аудиторію, особливо неповнолітню, мало хто сьогодні заперечує. Цікаво, що й самі діячі TV вже не можуть замовчувати свою роль у поширенні агресивних образів.

У сучасному світі ЗМІ, втративши роль засобу та інструменту влади, виступають системоутворюючим елементом політики і здобувають у ній новий інституціональний статус: вони являють собою інститут не влади, а суспільства. У переважній більшості демократичних країн державна влада не втручається у діяльність мас-медіа та питання регулювання їх дій, яке здійснюється спеціальними *колегіальними органами*. Вони формуються з урахуванням інтересів якомога більшої частини політичних і соціальних сторін. Відповідно їх мета полягає не в тому, аби слугувати інтересам держави, влади та окремих політиків, а саме суспільства. Суспільство довіряє владі у тому разі, коли вона забезпечує інформаційну прозорість своєї діяльності, тому в демократичних країнах влада стала усвідомлювати необхідність незалежного оцінювання своєї діяльності з боку суспільства за допомогою ЗМІ [1; 5; 7; 9—12].

В українському суспільстві існує парадоксальна ситуація — громадяни довіряють ЗМІ більше, ніж владі. Тому органам державної влади нашої країни необхідно переглянути свою позицію у відносинах зі ЗМІ, які виступають трансформаторами політичної інформації та дієвими і реальними посередниками у відносинах влади і суспільства. Вирішити завдання щодо набуття ЗМІ належного їм статусу можливо як на законодавчому рівні, так і встановлюючи демократичні принципи взаємовідносин влади та ЗМІ, а саме: забезпечення всебічного захисту інтересів ЗМІ через удосконалення чинного законодавства; подолання державно-партійної монополії на ЗМІ; недопущення підпорядкування ЗМІ як владі, так і бізнесу; послаблення надмірного залучення національних ЗМІ у політичний процес шляхом заборони передвиборчої реклами (а також інших форм агітації) на телебаченні, за винятком, наприклад, дискусій між претендентами на посаду президента; підтримання, в тому числі, фінансове, громадських ЗМІ, які повинні в певному сенсі протистояти державній владі, виконувати функції її постійного критика і офіційного опонента; наділення ЗМІ широкими правами самоврядування; підняття рівня політико-правової культури населення (тоді маніпуляція свідомістю людей практично неможлива); створення умов широкого доступу до інформації; співпраця з Європейським співтовариством з метою запозичення позитивного досвіду; фінансове підтримання з боку держави, забезпечення висококваліфікованими кадрами та новітніми технічними засобами.

Висновки. Оскільки інформаційна діяльність ЗМІ і надалі незмінно зростатиме і посилюватиметься, впливати на всі сторони життєдіяльності суспільства і держави, завдання полягає у тому, аби ця діяльність відповідала українським національним інтересам, сприяла утвердженню незалежної Української держави, консолідації багатоетнічного українського суспільства в єдину політичну націю з високим рівнем національної свідомості. Тому суспільство і держава повинні постійно дбати про нейтралізацію деструктивних тенденцій в інформаційно-аксіологічному полі та мобілізувати ресурсний потенціал ЗМІ для формування такої ціннісної системи, яка змогла б забезпечити духовну

єдність суспільства, задовольнити його інформаційні потреби та захистити від різного роду монополізованої державної ідеології, партійної пропаганди; інформаційного впливу ЗМІ, що виражають інтереси великих фінансових і промислових монополістів, як це відбувається у більшості європейських країн.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гриценко, О. Суспільство, держава, інформація [Текст] / О. Гриценко. — К. : Вид-во КНУ, 2001. — 165 с.
2. Литвиненко, О. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії [Текст] : монографія / О. Литвиненко. — К. : ВКФ Сатсанга, 2000. — 222 с.
3. Макаренко, Є. Політичні доктрини глобальної інформаційної безпеки [Текст] // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.its.org.ua/biblioteka/makarenko_18.htm
4. Почепцов, Г. Теория коммуникации [Текст] / Г. Почепцов. — М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2001. — 656 с.
5. Соснін, О. Проблеми державного управління системою національних інформаційних ресурсів з наукового потенціалу України [Текст] : монографія / О. Соснін. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2003. — 572 с.
6. Фінклер, Ю. Мас-медіа та влада: технологія взаємин [Текст] / Ю. Фінклер. — Львів : Аз — Арт, 2003. — 212 с.
7. Чукут, С. Інформаційна політика [Текст] : навч. посіб. / С. Чукут, О. Литвиненко. — К. : Вид-во НАДУ, 2003. — Ч. 2. — 100 с.
8. Багерстам, Э. Свобода прессы в демократическом обществе. Настольная книга по этике прессы [Текст] / Э. Багерстам. — Тарту : Вяллингби, 1992. — 91 с.
9. Кин, Д. Средства массовой информации и демократия [Текст] / Д. Кин. — М. : Памятники ист. мысли, 1994. — 167 с.
10. Мелюхин, И. С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития [Текст] / И. С. Мелюхин. — М.: Изд-во МГУ, 2005. — 275 с.
11. Прохоров, Е. Журналистика и демократия [Текст] / Е. Прохоров. — М. : РИП-холдинг, 2001. — 296 с.
12. Уэбстер, Ф. Теории информационного общества [Текст] / Ф. Уэбстер. — М. : Аспект Пресс, 2004. — 400 с.
13. Лепский, В. Е. Субъектно-ориентированная парадигма СМИ: гармония информационной безопасности и развития России [Текст] / В. Е. Лепский // Информационная и психологическая безопасность в СМИ : в 2 т. / под ред. А. И. Донцова, Я. Н. Засурского, Л. В. Матвеевой, А. И. Подольского. — М. : АспектПресс, 2002. — Т. 1. Телевизионные и рекламные коммуникации. — С. 19—29.
14. Ліщинська, О. Деструктивний вплив інформаційного простору [Текст] / О. Ліщинська // Психолог. — 2006. — № 7 (199). — С. 20—23.
15. Пронина, Е. Е. Категории медиапсихологии [Текст] / Е. Е. Пронина // Проблемы медиапсихологии : материалы секции «Медиапсихология» Междунар. науч.-практ. конф. «Журналистика в 2000 году: Реалии и прогнозы развития», Москва, МГУ, 2001; сост. Е. Е. Пронина. — М. : РИП-холдинг, 2002. — С. 145—156. — (Академия рекламы).
16. Шутов, Р. Роль ЗМІ у формуванні політичної та громадської думки в Україні [Текст] / [Електронний ресурс]. — Режим доступу // <http://www.mcenter.org.ua/uk-print/text/articles/media/20080208-5.html>

17. Карлова, В. В. Вплив засобів масової інформації на формування української національної свідомості [Текст] // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.academy.gov.ua/ej6/txts/07kvvunc.htm
18. Протасов, В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы [Текст] / В. Н. Протасов. — М.: Новый Юрист, 1999. — 240 с.
19. Головенко, Р. Інститут масової інформації [Текст] // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://imi.org.ua>
20. Політологія [Текст] : підручник / ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. — К. : ВЦ Академія, 2003. — 528 с.
21. Головій, В. М. Механізми взаємодії влади та ЗМІ в контексті становлення громадянського суспільства в Україні [Текст]. — Рукопис : дис. канд. наук з держ. управ. за спец. 25.00.02 — Механізми державного управління / В. М. Головій. — Клас. приват. ун-т, Запоріжжя, 2009 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : www.lib.ua-ru.net/diss/cont/352499.html
22. Хлівнюк, Т. П. Вплив засобів масової інформації на політичний простір сучасної України [Текст]. — Рукопис : дис. канд. політ. наук за спец. 23.00.02 — політ. ін-ти та процеси / Т. П. Хлівнюк. — Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2008 // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://avtoreferat.net/content/view/7452/58/>
23. Ху із ху: справжні власники ЗМІ України [Текст] // [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.bild.com.ua/hu-iz-hu-spravzhni-vlasniki-zmi-ukrayini/>
24. Митко, А. Формування позитивного іміджу політика у ЗМІ [Текст] / А. Митко // Держава і право. Юрид. і політ. науки. — 2008. — Вип. 42. — С. 751—755.

НЕЗАВИСИМЫЕ СМИ КАК ПРОТИВОДЕЙСТВИЕ ДЕСТРУКТИВНОМУ ВЛИЯНИЮ ВЛАСТИ НА РАЗВИТИЕ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Сахань Е. Н.

Рассмотрена проблема обеспечения независимости средств массовой информации (СМИ) и их взаимодействия с властью в современных условиях развития гражданского общества в Украине. Доказано, что многоаспектное проникновение СМИ в жизнь общества, их влияние на сознание людей могут играть как позитивную, объединяющую, так и негативную, дезорганизационную роль. Поэтому любая власть пытается разными способами контролировать деятельность СМИ и сделать их своим инструментом манипулирования людьми. Показано, как влияет власть на содержание деятельности СМИ в разных политических системах. Отмечено, что независимые СМИ в демократическом обществе являются залогом поступательного развития правового, социально направленного государства.

***Ключевые слова:** зависимые и независимые СМИ, функции СМИ, информационное влияние, манипуляция, сознанием*

INDEPENDENT MASS-MEDIA AS COUNTERACTION DESTRUCTIVE INFLUENCING OF POWER ON DEVELOPMENT OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Sakhan E. N.

The problem of providing of independence of mass Medias and their co-operating is considered with power in the modern terms of development of civil society in Ukraine.

It is proved that multidimensional penetration of MASS-MEDIA in life of society, their influencing, on consciousness of people can play positive, uniting and negative, disorganization role. Therefore any power tries in number of different ways to control activity of MASS-MEDIA and do them the instrument of manipulation people. It is shown, as power influences on maintenance of activity of mass Medias in the different political systems. It is marked that the independent MASS-MEDIA in democratic society are the mortgage of forward development of the legal, socially directed state.

Key words: *dependent and independent mass medias, functions of MASS-MEDIA, informative influencing, manipulation, by consciousness*

УДК 32.001 (470+571)

О. В. Скребець, кандидат політичних наук

ГЕОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕГРАЦІЇ РОСІЇ У ВСЕСВІТНЬО-ІМПЕРСЬКИЙ РЕЖИМ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ

Досліджено проекти і напрями модернізації сучасної Росії і перспективи її адаптації до структур глобальної імперії в російській геополітичній думці.

Ключові слова: *імперська ідея, імперська політична форма, глобалізація, глобальна імперія, модернізація.*

Актуальність проблеми. Новий тип розвитку сучасних суспільств і цивілізацій пов'язаний з трансформацією політичної системи світу. Як вважає російський дослідник В. Федоров, наступником держав-цивілізації стали імперії-цивілізації — масштабні соціокультурні спільноти [1, с. 58]. Як російська, так і західна політична наука знаходяться в процесі експериментальних пошуків оптимального співвідношення універсальної і регіональної політичних трансформацій, можливостей ефективної державної інтеграції у глобальні суспільні структури. Відповідно на початку ХХІ ст. перед Росією, як і багатьма іншими державами, знов постала проблема обрання напрямів подальшої модернізації і у зазначених умовах дослідження імперської ідеї одержало загальносвітову значущість. Російський досвід пошуку можливостей виходу держави з системної кризи, самоідентифікації нації, шляхів і засобів збереження соціально-політичної і територіальної цілісності, безумовно, буде корисний і для України.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Трансформація світового геополітичного простору на рубежі ХХ—ХХІ ст. ст. відображено в роботах таких вітчизняних дослідників, як В. Кремень, В. Дергачова, А. Кудрявченко, В. Мадіс-© Скребець О. В., 2010

сон. Дослідниками російських геостратегій, визначення місця України в геополітичних планах Російської Федерації є В. Головаченко, Л. Нагорна, М. Михальченко, С. Лотоцький, С. Трохимчук, Ю. Шаповал. **Метою** статті є аналіз моделей інтеграції Росії у глобальний імперський режим у працях сучасних російських дослідників.

Відомий російський політолог С. Каспе стверджує, що «постмодернізм» викликав методологічну кризу сучасної політичної науки, «поставивши під сумнів не тільки значну частину дослідницького інструментарію науки як способу виробництва верифікованого знання, але і сам цей спосіб як такий...» [2, с. 3]. У теперішній час в осмисленні проблем державності російські учені активно використовують теорії і типології, що розвиваються в західній науці. Значна частина російських і зарубіжних учених визнають, що сучасний світовий лад є глобальною імперією і найактуальніші дослідження в галузі геополітики спрямовано на визначення місця окремих держав у цій системі, а також проблему втрати ними державного суверенітету. Л. Фішман, наприклад, стверджує, що Росія є невід'ємною частиною глобалізованої світосистеми, в якій займає специфічне периферійне становище [3, с. 11].

Описуючи тріумфальне поширення імперських тем і ідей як у наукових, так і популярних виданнях і в широкій пресі, А. Уткін констатує: «Нова імперія прийшла у світ, і світ повинен знайти в ній ознаки і умови прогресу» [4, с. 29]. Початком американської глобальної імперії російський геополітик В. Афанасьєв вважає війну в Іраку, яка продемонструвала, що для існування імперії національні держави є перешкодою, а також описує відродження імперіалістичних настроїв у сучасній Німеччині з метою «навести лад» за межами Європи, цитуючи колишнього міністра оборони Німеччини Фолькера Руге, який вимагав «повторного об'єднання континенту», що повинно проходити під гаслом «Назад до Європи» [5, с. 32]. Найближчими роками, резюмує російський історик Ю. Каграманов, напевне, продовжуватиметься пошук оптимальної державної структури і для Росії, і така структура не може не відтворити деякі риси імперії [6].

На думку російського дослідника А. Магуна, причинами, що спонукають все більшу кількість людей по всьому світу повертатися сьогодні до поняття імперії, є: по-перше, поєднання політико-економічного універсалізму, що зростає, з новою проблематизацією питання про владу; по-друге, розмова про імперію, на його думку, виникає у момент наростання відчуження, яке є «неминучим результатом будь-якої глобалізації, що революціонує»; по-третє, імперія традиційно пов'язується з контролем над простором. Як стверджує А. Магун, «імперія відрізняється від держави, крім іншого, своїми розмірами, своєю відвертістю ззовні, тобто постійною експансією. Держава територіальна, імперія ж просторова»; по-четверте, поняття «імперія» пов'язане з певною формою праксіса: «імперія — це політичний організм, який, аби вижити,

повинен знаходитися у постійному русі, перш за все в процесі територіальної експансії. Імперія є режим постійної дії» [7].

У російській геополітиці західна «нова імперська ідея» в деяких дослідженнях розглядається в рамках критичного аналізу. Ю. Соколов пояснює затребуваність імперської ідеї і появу концепції «вимушеного імперіалізму» в західному світі необхідністю закріплення «реальної переваги в силі, прагнення довести природність і неминучість, справедливість і благодійність нових порядків» [8, с. 22]. Російські дослідники Т. Венедіктова і Р. Шлейфер називають нові імперські проекти «переімпереним» імперіалізмом, або імперіалізмом «у режимі постмодерну»; «тотальним (глобальним) ринком, що не визнає нічого собі нетотожного або не підвладного» [9]. На думку А. Магуна, праця А. Негрі і М. Хардта «Імперія» — це «реакція на внутрішню суперечливість «постмодерністської» філософії 1970-х і 1980-х, суперечливість між нещадною критикою фіксованих, ідентитарних, апропріюючих структур думки і влади (як хибних описів реальності і як репресивних кайданів, накладених на цю реальність) і апологією нестабільного, гнучкого, але врешті-решт відчуженого від людини світу який проголошується наявно існуючим». Цей новий режим, на думку А. Магуна, автори бачать таким, що вже майже сформувався [7]. Така точка зору частково пояснюється неоднозначним ставленням до нової імперської ідеї з боку зарубіжних учених: найвідомішу в цій галузі сучасну працю М. Хардта і А. Негрі називають, наприклад, «комуністичним маніфестом, переписаним для нашого часу» (Славой Жижек), «першим великим новим теоретичним синтезом нового тисячоліття» (Фредерік Джеймсон), «спробою осмислити кризу гуманітарного знання, яка в своєму розвитку привела до повсякденного і безпросвітнього тріумфу банальності» (Стенлі Ароновіц). Проте можна констатувати, що західна версія «нової імперської ідеї», що пояснює суперечності глобального світу, знаходить все більше прихильників та ідеологів в Росії.

Аналізуючи структурування сучасної глобальної влади, О. Кустарьов стверджує, що консолідація світової спільноти розгортається одночасно в декількох версіях, унаслідок чого переплітається низка різних «світових порядків»: а) імперія; б) силовий баланс; в) федерація та г) «республіка». При цьому будь-яка велика держава (наддержава), а точніше, її державна організація, є агентурою імперського ладу. На думку цього автора, шанси на імперський рецидив самої Росії мало залежать від неї: «Вони більше визначаються тим, наскільки світовому порядку знадобиться ще один суб'єкт на субглобальному рівні» [10, с. 10—11]. Близькою до цієї точки зору є теза Т. Бордачова про те, що «найважливішим досягненням для російської зовнішньої політики за останні 20 років стала остаточна відмова від будь-яких форм месіанства і спроб розповсюдження на інші держави і народи власної моделі суспільних відносин. Позбавлення від обов'язків єдиної системної альтернативи глобаль-

ному пануванню ліберальної демократії принесло російському політичному класу велике полегшення». На його думку, зараз Росія знов стоїть перед вибором між політикою, заснованою на глобальних ідеях, яку в першу чергу проводять Сполучені Штати, і суверенним прагматизмом, схожим із зовнішньополітичною поведінкою Китаю, Індії і все більше Європи [11].

У цілому російський ліберальний ідеологічний напрям політичної думки еволюціонує, виходячи з нових реалій міжнародних відносин і необхідності адаптації країни до умов глобального розвитку, що змінилися. На думку російського дослідника В. Федорова, в даний час історична перспектива державного устрою в цілому зумовлена можливістю сучасних держав успішно розв'язувати комплекс взаємозв'язаних екологічних, демографічних, культурних, політико-економічних, військово-стратегічних інформаційно-технологічних проблем, що значно загострилися в результаті процесів глобалізації і регіоналізації [1, с. 59]. Прихильниками необхідності добровільної відмови Росії від частини державного суверенітету для розвитку глобальної міжнародної співпраці є А. Никітін, В. Сергєєв, Е. Ясин, Н. Загладин, Ю. Рижов. Російські автори підкреслюють необхідність продовження в Росії модернізації як продукту еліти та її ініціації зверху. Д. Фурман, наприклад, виражає надію на те, що реальна демократизація Росії «може пом'якшити "імперські відносини" до такого ступеня, коли для чеченців, татар та інших народів переваги перебування у великій, вільній, впорядкованій і процвітаючій країні явно переважуватимуть переваги бути державотворюючим народом крихітної країни». Ради цього він пропонує представникам «головного» етносу мінятися, «зживаючи імперські міфи і імперську психологію» [12, с. 112].

Розв'язуючи проблему цивілізаційної приналежності Росії, С. Гавров доводить, що зараз «аби рухатися вперед, витримувати достатньо високу інтенсивність соціокультурної динаміки, необхідне усвідомлення того, що Росія є частиною європейського світу, в усякому разі, саме в цьому напрямі розвивається російська соціокультурна система з моменту початку реформ Петра I» [13, с. 105]. На переконання І. Яковенка, Росія, яка є частиною євроатлантичної християнської цивілізації, повинна мінятися, пристосовуватися до глобалізації, нової адекватній сучасності політичній формі, що перебуває у стадії відпрацювання [14, с. 208].

Сучасні російські західники у своїх дослідженнях розробляють стратегічні проекти вбудовування політичної системи Росії в гетерогенний простір глобальної імперії, плани з її участі у створенні світового уряду, «всесвітньо-імперського клубу» як стабільного і досконалого світоустрою з метою подолання системної кризи людської цивілізації, припускаючи, що Росія перетвориться на «молодшого союзника США і надійного партнера Євросоюзу». Наприклад, голова комітету Державної Думи II скликання з питань геополітики О. Митрофанов відмічає, що панацеєю від впливу всіх чинників реформеного і післяреформеного часу, що дестабілізують, в Росії завжди була

сильна вертикаль державної влади у своїй найдосконалішій формі: унітарна держава. Виходячи з посилення на те, що великий геополітичний проект розвитку Росії відсутній, СНД виявляв собою значною мірою зайву структуру (його роль була важлива лише для США у контексті ефективного контролю ядерних арсеналів СРСР), ідея союзу з Китаєм та Індією не одержує розвитку, ставка на альянс з Близьким Сходом після іракської війни зникла, О. Митрофанов вважає єдиним світовим проектом для Росії вступ до Європейського Союзу [15, с. 308—309].

Теоретичною основою подібних робіт є визнання того факту, що жодна держава світу зараз не може протистояти поодиноці глобальним викликам, а також теза про те, що сучасна Росія є частиною глобалізованої системи світоуправління. С. Гавров, наприклад, розглядає глобалізацію як продовження модернізаційного проекту, «найзначніший шанс для подолання цивілізаційної амбівалентності, включення Росії до ліберальної суперцивілізації» [13, с. 104]. Д. Тренін вважає, що реалізація «європейського вибору» жадає серйозних змін у внутрішній і зовнішній політиці, відмови від зарозумілості, що розцвіла останніми роками, віри у власну виключність, нетерпимості до критики, від пошуку ворогів та ін. Він пропонує низку проблем, де російські, європейські та американські інтереси близькі або збігаються [16, с. 31]. Відповідно до атлантичної стратегії і розуміння модернізації як «вбудовування у світ» (В. Іноземцев) гострій критиці піддається керівництво країни за розрив між зовнішньополітичними намірами і внутрішньополітичними процесами в Російській Федерації.

Таким чином, на початку XXI ст. сучасне російське західництво трансформує ідею інтеграції Росії у світову спільноту як рівноправного партнера міжнародних відносин серед цивілізованих країн в ідею необхідності її входження в однополюсний світ, євроатлантичні структури як єдиної для неї можливості подолання системної кризи і тих перешкод, які притаманні її входженню в міжнародні інститути (які аналізував, наприклад, А. Лівен). Вирішення цього завдання зумовлене відсутністю альтернатив такому зовнішньополітичному вибору Росії і культурно-цивілізаційною однорідністю Росії та Європи, які диктують майбутню несамостійність визначення Росією зовнішньополітичної стратегії, вибір якої буде обмежений лише конкретним стратегічним партнером. Розробляють ліберальні проекти в російському суспільстві і розглядають глобалізацію як магістральну тенденцію сучасного цивілізаційного розвитку А. Адамшин, А. Володін, Г. Широков, Е. Сабуров, Л. Шевцова. На думку Д. Треніна, наприклад, Росії необхідно енергійно просуватися шляхом внутрішніх перетворень і модернізації, що повинно забезпечити її інтеграцію в світову спільноту і поліпшити її імідж у США [17, с. 16].

«Імперію» С. Каспе також називає терміном, що найадекватніше передає природу сучасного світоустрою, і пропонує цілісну теоретичну модель еволюції політичної форми Заходу: «від імперії до сучасної держави і, можливо,

знову до імперії» [2, с. 4, 8]. «Універсальними сутностями» цей російський геополітик називає Церкву і імперію, а визначальною в його теорії є теза про те, що «простір, в якому народилося християнство — зокрема відносно самої події Різдва — був імперським» [2, с. 21].

Стабільність будь-якої імперії, на думку С. Каспе, забезпечується через організацію взаємодії між центром і субцентрами за моделлю «незавершеного колеса», введеної О. Мотилем, коли всі субцентри рівного рангу перебувають у неопосередкованих відносинах з центром, а всі відносини між ними опосередковано центром. Існує імперія до «вирівнювання центру і периферії», тобто до тих пір, доки харизматична потужність та інституційна ефективність основного центру виявляються достатніми для підключення до нього всіх нових субцентрів і контрольованих ними периферій. Провідною ознакою імперії як ідеального типу він вважає наявність надпотужного — як в інституційному, так і в ціннісному відношенні — макросоціального центру, сприйманого як канал зв'язку з трансцендентним початком, трансляцією сакральних значень та їх конвертації в політичну дію. Важливість кожного з центрів, існуючих у будь-якому суспільстві, визначається за ступенем переконливості їх домагань на статус її земного представництва і проекції [2, с. 20—22].

Особливості ранньоєвропейського і американського федералізму С. Каспе пояснює тим, що перший сходиться від імперії, «будучи епіфеноменом її ослаблення і розпаду»; другий — до імперії, «затверджуючи альтернативну суверенній територіальній державі, відкрити, таку, що розширяється, і при цьому легітиме переважно сакральним чином політичну форму». Сучасний етап глобалізації в його політичному вимірюванні, на думку С. Каспе, характеризується переходом американського імперського проекту з латентної фази у відкрити [2, с. 15].

Сучасний етап політичного світового розвитку С. Каспе характеризує як глобальний імперський, атипичність якого виявляється у наявності в імперії замість консолідованого центру системи співіснуючих, але не супідрядних інституційних субцентрів, орієнтованих на загальний ціннісний центр. Суверенні держави, втрачаючи суверенітет, перетворюються на структурні елементи імперського світопорядку, що надбудовується над ними. При цьому перш за все до сфери дії імперських стандартів включаються периферійні еліти, що взаємодіють з елітою центральною на загальноімперській мові соціальної комунікації — а з підконтрольним їм населенням, продовжуючи контактувати на мовах локальних, перекладаючи цими мовами сигнали, що поступають з центру, виступаючи одночасно в ролях буфера, посередника, перекладача і наглядача [18].

Як відзначає С. Каспе, прийдешній світопорядок бачиться західним дослідникам як поле діяльності пересічних і таких, що перехреснюються, транснаціональних корпорацій і всіляких мережевих структур, як позбавлена оформленого володарюючого центру різьма. Ситуація кризи, жорсткого ви-

клику породжує нездоланну потребу в такій самій жорсткій силі домінування, яка може виходити тільки з центру, котрий формулює відповіді на такі виклики, мобілізує необхідні для відповіді ресурси та їх використання у відповідних цілях. Центром імперії Заходу, на думку С. Каспе, є Америка, «хоча імперія ця до Америки не зводиться — так само як не можна було звести Римську імперію до міста Рима».

Уразливість глобальної імперії Заходу С. Каспе вбачає в проблематичності ціннісного потенціалу цього проекту, який тільки і дозволяє переконливо представляти імперію як єдино можливу і належну форму організації соціального космосу. Тому, на його думку, завдання, що стоїть перед сучасною імперією Заходу, якісно складніше за завдання, що розв'язувалися імперіями минулого. У глобалізованому світі імперська справедливість може бути тільки дійсно і беззастережно універсальною, а завдання побудови такої структури політичного панування у таких масштабах є безпрецедентним і, можливо, непосильним для імперії, страждаючої на фундаментальну невпевненість у власній правоті, що піддає постійній руйнівній деконструкції власні основи.

Головною ознакою сучасного світу, як пише С. Каспе, стає позитивне або негативне ставлення до «імперії Заходу», що є основним і загальнообов'язковим параметром політичної самоідентифікації, як індивідуальної, так і колективної. На його думку, слід чекати на помітне скорочення допустимого ступеня плюралізму, релятивізму, терпимості; активну боротьбу з ворогами імперії всіх мастей, боротьбу, як всякі контрпартизанські дії, жорстоку і криваву; радикальне урізування маргінальних, автономних від центрального ціннісного комплексу культурних просторів, в яких було можливе комфортне існування в режимі «ні нашим, ні вашим». Він робить висновок про те, що Росія повинна увійти до «цивілізованого світу», тобто до імперії. Будь-який інший вибір буде, по-перше, контрпродуктивним з погляду раціонального розрахунку вигод і витрат; по-друге, будь-який інший вибір став би для Росії зрадою її власної історичної ідентичності — безумовно християнською [18].

М. Асонов стверджує, що XXI ст. стане століттям боротьби цивілізацій за своє виживання, яка вестиметься по всіх напрямках соціально-політичного життя [19, с. 53]. Російські дослідники ліберального напрямку наголошують, що імперська політична форма після декількох десятиліть визнання її нелегітимності, повертається разом з політикою універсалістської експансії, її насильницькими методами і натиском ринку, що глобалізується. У душі «кінця історії» Ф. Фукуями російські представники сучасного західництва визнають, що імперія стала органічною складовою сучасного глобального світоустрою, і це поняття використовується для критики існуючого стану суспільства і як орієнтир його зміни з метою самозбереження. Імперська ідея виявилася здатною пояснити процеси інтенсифікації європейських процесів і зниження значення державного суверенітету, що відбувається, в цілому. На основі неогуманістичної концепції А. Печчеї, футурологічної концепції

О. Флейхтгейма та робіт інших західних теоретиків розробляються проекти подальшої модернізації Росії у напрямі ефективної взаємодії з глобальною цивілізацією, керованою світовою спільнотою, вбудовування політичної системи Росії в структури демократичного світоустрою з відповідними соціальними ієрархіями і системами цінностей. Оцінюється перспектива Росії стати у майбутньому одним з полюсів політичного впливу в глобальному світі і адаптуватися до сучасної соціокультурної системи та структур глобальної імперії, яка гарантуватиме громадянські права її населенню. У політологічних дослідженнях з ліберальним ідейним наповненням визнається, що, стаючи елементом імперського світопорядку, Росія частково втратить свій суверенітет і повинна відмовитися від небезпечної для її подальшого розвитку співпраці з недемократичними країнами Азії і Сходу. Залишається відкритим питання, на яких умовах Росія включатиметься у світову спільноту, в якому обсязі їй необхідно в цьому процесі буде поступитися частиною державного суверенітету, а також конкретними територіями федерації; яким чином задовольнятимуться російські національні інтереси — якщо Росії, у якій не виходить стати метрополією, доведеться увійти до складу колоній. Адже, як доводить Е. Паїн, країни, що знаходилися на периферії в епоху Римської імперії, стали згодом лідерами європейської модернізації [20, с. 33].

Непопулярність цього проекту, його широку критику і пожвавлення конкуруючих політологічних течій спричинили пострадянські реформи у РФ, що довели свою неспроможність, і фінансово-економічний спад на Заході. Крім того, в політиці західного світу спостерігається розкол, і, незважаючи на «вражаючі аспекти американської першості», як пише колишній прем'єр-міністр Бельгії (1999—2008 рр.) Гі Верхофстадт, Європа прагне самостійно відповідати за вирішення міжнародних політичних питань [21]. Однією з головних проблем нової імперії, заснованої на християнських принципах, є складність розвитку в умовах украй секуляризованого світогляду сучасних суспільств. І в цих умовах, як вважають російські дослідники Т. Айзатулін, С. Кара-Мурза, І. Тугарінов, «включивши біологізаторські уявлення соціал-дарвінізму в соціологію культури і соціологію розвитку російського (радянського) суспільства, наші суспільствознавці перейшли на позиції найвульгарнішого євроцентризму, що свідчить про те, що низка пройдених Заходом суспільно-економічних формацій є єдино правильною («стовповий шлях цивілізації») [22, с. 33].

Виступаючи проти неозорого наслідування цієї стратегії, деякі з російських західників є критичними відносно імперських атлантичних претензій і визнають, що сам західний світ переживає поворотний момент. Як пише С. Гавров, «панування модерністської парадигми припускає турбулентну гонку капіталізму, що швидшає, при якій темп змін досягає деякої критичної позначки, у тому числі і відносно адаптаційних можливостей людської психіки», тобто «дана система не може стійко розвиватися протягом скільки-небудь тривалого часу. Вступають у дію ресурсні, екологічні, соціальні обме-

ження, відбуваються загальне виснаження, деградація всіх природних систем, і, як наслідок, під питання ставиться не тільки досягнутий якісний рівень життя, а й фізичне виживання значної частини людства» [13, с. 111—112].

Висновки. На еволюцію російської геополітичної думки значно впливали і продовжують впливати цінності та історичні практики традиційного суспільства, які негативно оцінюються сучасними російськими західниками. Як стверджує російський політолог М. Асонов, «упродовж своєї історії Росія в кризових ситуаціях орієнтувалася не тільки на власний, а й на західний досвід. Причому його упровадження часто здійснювалося “пожежними” темпами, ставлячи країну на край загибелі. Навпаки, успішний вихід з кризи завжди був пов’язаний із зверненням до тих чи інших елементів національної російської державності, що сприяло консолідації суспільства і зміцненню єдності держави» [19, с. 54]. Як зовнішньополітичні процеси, так і внутрішньополітичні реформи викликають посилення конкуренції політологічних наукових напрямів, появу помірніших позицій і нових ідеологів російської імперської ідеї, а також значну конфронтаційність їхніх доктрин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Федоров, В. Государство как объект глобальной и региональной безопасности [Текст] / В. Федоров // Власть. — 2008. — № 12. — С. 56—59.
2. Каспэ, С. И. Центры и иерархии: пространственные метафоры власти и западная политическая форма [Текст] : автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 / МГИМО МИД России / С. И. Каспэ. — М., 2009. — 37 с.
3. Фишман, Л. Г. Политические дискурсы постсоветской России: теоретико-методологический анализ [Текст] : автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Л. Г. Фишман ; ин-т философии и права Урал. отд. Рос. акад. наук. — Екатеринбург, 2007. — 39 с.
4. Уткин, А. И. Американская империя [Текст] / А. И. Уткин. — М. : Изд-во Эксмо, 2003. — 736 с.
5. Афанасьев, В. В. Новый мировой порядок и миротворческая роль Запада [Текст] / В. В. Афанасьев // Политическая структура мира : сб. ст. / под ред. В. В. Афанасьева. — М.: НИЦ «Инженер», 2009. — С. 30—40.
6. Каграманов, Ю. Империя и ойкумена [Текст] / Ю. Каграманов // Новый мир. — 1995. — № 1. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (164061 bytes). — Режим доступа: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/1995/1/kagram-pr.html
7. Магун, А. Отстраненное пространство. Империя как одна из политических форм современности: Негри, Хардт и другие. Ч. 1 [Текст] / А. Магун // Неприкосновенный запас. — 2006. — № 1 (45). [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (90326 bytes). — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2006/1/ma21-pr.html>
8. Соколов, Ю. В. Опасности однополюсного мира [Текст] / Ю. В. Соколов // Политическая структура мира : сб. ст. / под ред. В. В. Афанасьева. — М. : НИЦ «Инженер», 2009. — С. 13—29.
9. Венедиктова, Т. Революционная ситуация forever, или Американские филологи времен «Империи» (Рец. на кн.: Hardt M., Negri A. Empire. Cambridge, 2000) [Текст] / Т. Венедиктов, Р. Шлейфер // НЛЮ. — 2004. — № 65. [Электронный ресурс].

- Электрон. текстовые данные (63781 bytes). — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/65/ven34-pr.html>
10. Кустарев, А. Кем и как управляется мир [Текст] / А. Кустарев // Pro et Contra. — 2007. — Том 11. — № 6 (39). — С. 6—19.
 11. Бордачев, Т. Без идеологии и порядка [Текст] / Т. Бордачев // Россия в глобальной политике. — 2009. — № 5. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (58357 bytes). — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/40/12751.html>
 12. Фурман, Д. Рецензия на книгу «Наследие империй и будущее России» (2008) [Текст] / Д. Фурман // Pro et Contra. — 2009. — Т. 13. — № 1 (44). — С. 107—112.
 13. Гавров, С. Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества [Текст] / С. Н. Гавров. — М. : МГУКИ, 2002. — 146 с.
 14. Яковенко, И. На смену имперскому проекту должна прийти новая форма интеграции [Текст] / И. Яковенко // После империи / под общ. ред. А.М. Клямкина. — М. : Фонд «Либеральная миссия», 2007. — С. 208—211.
 15. Митрофанов, А. В. Россия перед распадом или вступлением в Евросоюз [Текст] / А. В. Митрофанов. — М. : Ад Маргинем, 2005. — 312 с.
 16. Тренин, Д. Непрактичный прагматизм [Текст] / Д. Тренин // Pro et Contra. — 2008. — Т. 12. — № 5—6 (43). — С. 24—32.
 17. Тренин, Д. Почему Америка и Россия нужны друг другу [Текст] / Д. Тренин // Pro et Contra. — 2007. — Т. 11. — № 2 (36). — С. 6—17.
 18. Каспэ, С. Империя под ударом. Конец дебатов о политике и культуре [Текст] / С. Каспэ // Неприкосновенный запас. — 2002. — № 5 (25). [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (49918 bytes). — Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2002/5/kasp-pr.html>
 19. Асонов, Н. В. Политические доктрины российского самодержавия: генезис, эволюция и современный дискурс [Текст] : автореф. дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.01 / Н. В. Асонов / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. — М., 2009. — 59 с.
 20. Паин, Э. А. Исторический «бег по кругу» (попытка объяснения причин циклических срывов модернизационных процессов в России) [Текст] / Э. А. Паин // Общ. науки и современность. — 2008. — № 4. — С. 5—20.
 21. Верхофстадт, Ги. Три выхода для Европы [Текст] / Ги Верхофстадт // Россия в глобальной политике. — 2009. — № 1. [Электронный ресурс]. Электрон. текстовые данные (80046 bytes). — Режим доступа : <http://www.globalaffairs.ru/numbers/36/11220.html>
 22. Айзатулин, Т. А. Идеологическое влияние евроцентризма [Текст] / Т. А. Айзатулин, С. Г. Кара-Мурза, И. А. Тугаринов // Социологические исследования. — 1995. — № 4. — С. 27—33.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ИНТЕГРАЦИИ РОССИИ ВО ВСЕМИРНО-ИМПЕРСКИЙ РЕЖИМ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО РОССИЙСКОГО ПОЛИТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА

Скребец Е. В.

Исследованы проекты и направления модернизации современной России и перспективы ее адаптации к структурам глобальной империи в российской геополитической мысли.

Ключевые слова: имперская идея, имперская политическая форма, глобализация, глобальная империя, модернизация.

GEOPOLITICAL CONCEPTION OF INTEGRATION OF RUSSIA IN THE GLOBAL EMPIRE IN THE CONTEXT OF MODERN RUSSIAN POLITICAL DISCURS

Skrebec E. V.

Projects and directions of modernization of modern Russia and prospect of its adaptation to the structures of global empire in Russian geopolitical thought are analyzed.

Key words: imperial idea, imperial political form, globalization, global empire, modernization.

УДК 316.285:343.23

О. В. Ставицька, кандидат філософських наук, доцент

ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВРЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ: СВІТОВИЙ ДОСВІД

Проаналізовано європейський досвід застосування політичних технологій для врегулювання державно-правових конфліктів. Розглянуто сутність державно-правових конфліктів. Надано загальну характеристику шляхів їх врегулювання. На основі аналізу європейського досвіду виокремлено політичні засоби виходу з державно-політичних криз та конфліктів, які довели свою ефективність на практиці.

Ключові слова: державно-правовий конфлікт, переговори, посередництво, консенсус, договірна модель, пряма демократія, доктрина політичних рішень.

Актуальність проблеми. Один з актуальних аспектів державно-правового будівництва сучасної України — проблема теоретико-методологічного осмислення сутності державно-правових конфліктів. Відомо, що періоди соціальної трансформації суспільства є етапами загострення і розширення конфліктності. Розпад одних соціальних інститутів, створення нових, періоди тимчасового співіснування їх взаємовиключних форм не можуть не супроводжуватися виникненням конфліктних ситуацій. До того ж, ринкове суспільство пропонує існування багатоманітних структур, соціальних і індивідуальних відмінностей, які вимагають взаємного узгодження і співвідношення між собою.

Отже, дослідження конфліктних ситуацій в сучасній Україні є об'єктивною необхідністю. Перш за все це стосується державно-правової сфери. Особливої уваги потребує вивчення механізмів розв'язання державно-правових конфліктів, оскільки їх наслідки справляють суттєвий вплив на всі сфери життя суспільства, а їхнє повне усунення із життя суспільства неможливе. З цієї точки зору особливий інтерес викликає світова практика розв'язання конфліктів у державно-правовій сфері через політичні механізми.

Утім, слід зауважити, що сучасна наукова література, присвячена цій проблематиці, в основному зосереджена на аналізі правових засобів управління і розв'язання державно-правових конфліктів [1—5]. Політичні ж механізми, як правило, описані як засоби врегулювання різноманітних соціальних конфліктів — національних, трудових, економічних тощо [6; 7]. Але, як показує досвід багатьох країн світу, політичні засоби та технології можуть бути дуже ефективними при розв'язанні і державно-правових конфліктів, що становить особливий інтерес для України з огляду на надзвичайну конфліктність у системі відносин «право-держава».

На думку М. Вебера, суспільство є сукупністю груп, що розрізняються за своїм статусом. Тому їх інтереси розходяться, що і породжує соціальні конфлікти [8]. Будь-які надії на можливість їх усунення з життя суспільства ілюзорні. Потрібно визнати неминучість існування на цій землі вічної боротьби одних людей проти інших. Проте інтереси людей не тільки розходяться, а й якоюсь мірою збігаються, що створює основу для балансу сил, досягнення соціального консенсусу. Існуючі в суспільстві групи тісно пов'язані між собою. Саме ці перетини групових інтересів пом'якшують конфлікти і слугують підґрунтям для стійкості демократичних суспільств. Однак конфлікти становлять необхідну універсальну властивість соціального життя.

Державно-правовий конфлікт — зіткнення суб'єктів державно-правових відносин, владних структур за пріоритет владних повноважень, центру і регіонів, політичних угруповань в їх взаємному прагненні реалізувати свої інтереси та цілі. Ця боротьба пов'язана перш за все з досягненням державної влади або її перерозподілом, а так само зі зміною їх політичного і правового статусу в суспільстві. Джерело державно-правових конфліктів є універсальним — це задоволення базових потреб соціальних груп і індивідів, яке в складноструктурованому суспільстві не може бути забезпечене без узгодження і централізованої координації зусиль, чим і займається державна влада.

Об'єктом державно-правових конфліктів виступають специфічний дефіцитний ресурс — державна влада, а також політичний статус соціальних груп (ступінь наближеності або віддаленості від важелів влади, здатність впливати на ухвалення обов'язкових для всього суспільства рішень) і політичні цінності (патріотизм, громадянськість, права і свободи та ін.). *Суб'єктами* державно-правових конфліктів є або соціальні групи, або політичні інститути, які їх представляють. Слід відмітити, що тут існує певна проблема, яка поки що не розв'язана: кого вважати реальним, а кого — номінальним суб'єктом політичного конфлікту? Безумовно, за діями політичних інститутів (уряду, парламенту, судових інстанцій) стоять інтереси соціальних груп. Але політичні рішення, у тому числі так звані «доленосні», ухвалюють все-таки політичні інститути, що володіють певною автономією від підтримуючих їх соціальних груп [9].

Специфіка об'єкта і суб'єктів державно-правових конфліктів додає їм низку особливостей, що відрізняють цей вид конфліктів від усіх інших. Їм притаманні: 1) переважно відкритий характер, схильність до зовнішніх ефектів, певна театральність політичного життя; 2) підвищена частота, оскільки багато конфліктів громадянського суспільства, не знаходячи свого мирного розв'язання, переливаються у політичну сферу, тобто вимагають для свого врегулювання державного втручання; 3) загальна значущість. Яким би приватним чи локальним не був політичний конфлікт, але він завершується ухваленням рішення на державному рівні, яке обов'язкове для всіх членів суспільства; 4) «панування—підкорення» як осьовий принцип; 5) можливість використання силових ресурсів як засобу розв'язання конфлікту. Зі всіх видів влади у суспільстві тільки державна має право легально застосовувати силу. Це робить державно-правові конфлікти потенційно найнебезпечнішими і руйнівними за своїми наслідками [10].

У політичній практиці існують різні шляхи врегулювання конфліктів, тобто зниження їх гостроти, припинення відкритих ворожих дій сторін. Проте набір використовуваних для цього методів вельми невеликий. Основні з них зафіксовано у ст. 33 Статуту ООН і можуть використовуватись як у міжнародній, так і зовнішній політиці: переговори, обстеження, посередництво, примирення, арбітраж, судовий розгляд, звернення до регіональних органів чи мирні засоби за своїм вибором [11]. З цього переліку арбітраж та судовий розгляд є правовими засобами розв'язання конфліктів, інші ж являють собою політичні технології врегулювання соціальних конфліктів, зокрема державно-правових. Крім того, до цього переліку можна додати компроміс та консенсус.

Обрання того чи іншого методу в практичній політиці визначається багатьма чинниками. Перші два методи досить часто вживаються, особливо на ранніх стадіях розвитку конфліктів. Однак у довгостроковій перспективі вони навряд чи приводять до позитивних результатів. Звичайно, замовчування конфлікту на перших порах зможе пригальмувати його розвиток. Фізичний примус також може на деякий час стримати дії сторін. Але при цьому зберігається загроза відновлення конфлікту зі ще більшою силою, оскільки його глибинне коріння виявляється незачепленим. Раніше чи пізніше для врегулювання конфліктів доводиться вдаватися до використання третього або четвертого методу.

Найпереважнішим методом є досягнення *компромісу* між конфліктуючими сторонами. Підкреслимо, що компроміс може бути ефективним у тому разі, коли відносини між учасниками конфлікту мають неантагоністичний характер, коли у сторін є якийсь загальний інтерес. Тоді відкривається шлях взаємних поступок ради досягнення загальної мети. Але при цьому конфлікти не обов'язково зникають і навіть не завжди змінюють свою інтенсивність, вони лише переводяться в інституційні рамки розвитку, що підвищує можливість їх

контролю з боку пануючої еліти. Якщо ж відносини сторін мають радикально-конфліктний характер, тоді потрібні заходи щодо корінного усунення причин напруження.

У недемократичних, тоталітарних політичних системах, як правило, правляча група ставить цілі повної ліквідації конфліктів в ім'я загальної гармонії та єдності. Проте такі цілі завжди виявляються недосяжними. Весь досвід існування тоталітарних систем доводить, що вони неминуче уражаються соціальними конфліктами, причому у найхворобливіших і руйнівних формах. Наявні суперечності тут не розв'язуються, не регулюються, не згладжуються, а заганяються усередину соціального організму, аби врешті-решт прорватися назовні в насильницьких, неінституційних формах політичної дії. Замість локальних конфліктів виникає один макроконфлікт: стихійний бунт, військовий переворот, революція чи громадянська війна, які вимагають від суспільства дуже високої соціальної платні.

Консенсус як засіб розв'язання конфлікту. Консенсус (від лат. *consensus* — згода, однастайність) — стан згоди основних соціальних сил щодо поділу влади, цінностей, статусів, прав і доходів у суспільстві, а також пошук і ухвалення взаємоприйнятних рішень, що задовольняють всі зацікавлені сторони. Він становить свого роду форму зв'язку громадян між собою і з суспільством у цілому. Принцип консенсусу припускає урахування думок як більшості, так і меншини і базується на визнанні невід'ємних прав особистості. Спроби ігнорувати консенсус як метод вирішення спірних питань в плюралістичному суспільстві неминуче породжують протидію сторін, приводять до конфронтації. Термін «консенсус» було введено в науковий обіг О. Конт [12], у творах якого він мав два тлумачення: 1) без консенсусу не можна мислити елементи системи як такі, що розвиваються, бо рух припускає узгодженість. На цій підставі О. Конт оголосив консенсус основоположним моментом соціальної статичності і динаміки; 2) консенсус — суб'єктивне узгодження, тобто форма соціальної солідарності, яка особливим чином пов'язує людство в єдиний колективний організм — «Велику істоту».

Для ліберально-демократичної держави характерні демократія, тобто низький рівень опозиції до існуючих усередині держави правил і механізмів розв'язання державно-правових конфліктів, що є свідченням легітимності існуючого державного ладу і стабільності держави; низький рівень конфліктності усередині існуючої влади; широкі можливості створення коаліції; наявність ефективного механізму попередження конфлікту, закладеного в корпоративних відносинах. Отже, повнота реалізації принципу консенсусу і зміст консенсусної демократії зумовлені такими чинниками, як форми правління, тип політичного режиму, спрямованість діяльності партій і громадських рухів, історичні, етнічні, релігійні, культурні особливості країни тощо. Шлях до консенсусу припускає складний і тривалий процес обміну вимогами, зустрічними

пропозиціями, які обгрунтовані, пояснені з точки зору корисності, справедливості, взаємної вигоди сторін, що беруть участь у конфлікті.

Саме таким чином політичні і законодавчі програми прокладають шлях до виконавчих установ, законопроекти проводяться через законодавчі органи, адміністративні норми знаходять підтримку у бюрократії. Проблема пошуку згоди у цих системах є обширною і складною не тільки через різноманіття інтересів та ідей, а й тому, що процес формування і реалізації політики відкритий для різних впливів та інтересів, і уряд вимушений реагувати на численні суперечливі вимоги. Найсприятливіші умови досягнення політичного консенсусу виникають при загальній поширеності прихильності легітимним процедурам, ідеям загального добробуту, прагненню розв'язати суперечності інтересів особи, етнічних, економічних, релігійних, лінгвістичних та інших груп. Розрізняють два види консенсусу: персоніфікований і суспільний. Персоніфікований консенсус поширюється на тих, хто займає ключові позиції в державних і громадських органах та ухвалює рішення, що впливає на життєдіяльність людей. Суспільний консенсус припускає досягнення згоди між переважною більшістю громадян з найважливіших соціальних проблем. Консенсусу в суспільстві може сприяти *система контролю за конфліктною ситуацією*. Вона включає: взаємну стриманість від застосування сили або загрози застосування сили; залучення арбітрів, неупереджений підхід яких конфліктуючим сторонам гарантовано; повне використання існуючих або прийняття нових правових норм, адміністративних актів і процедур, що сприяють зближенню позицій протиборчих сторін; готовність до створення атмосфери ділового партнерства, довірчих відносин на стадії завершення конфлікту і у постконфліктний період.

Одним з найпоширеніших методів досягнення примирення сторін у державно-правових конфліктах є *переговори* [10]. У процесі переговорів сторони обмінюються думками, що знімає гостроту протистояння, допомагає зрозуміти інтереси опонента, точніше оцінити співвідношення сил, умови примирення, виявити сутність взаємних претензій, альтернативні ситуації, ослабити «нечесні трюки» суперника. Отже, переговорний процес включає додержання спеціальних правил, прийомів, що дозволяють кожній зі сторін добитися поставлених цілей через ухвалення рішень, забезпечити їх виконання і перешкодити загостренню постконфліктних відносин. Переговори — ритуал, що відображає співвідношення сил. Найефективнішим методом їх проведення є угода на основі компромісу. Це особливо актуально в тих випадках, коли зрив переговорів матиме для конфліктуючих сторін несприятливі наслідки.

Міжнародна практика збагатила арсенал засобів політичного врегулювання конфліктів ще такими технологіями, як *консультації* для пошуку компромісних рішень сторонами, що сперечаються, *добрі послуги*, що є діями

сторони (держави або міжнародні організації), яка не бере участі в суперечці, з метою встановлення прямих контактів між сторонами, що сперечаються. Добрі послуги можуть переростати в *посередництво*, яке припускає великий ступінь участі третьої сторони у розв'язанні конфлікту.

Також сучасна практика державотворення, особливо у країнах демократичного транзиту, при розв'язанні конфліктів у державно-правовій сфері використовує запозичену із міжнародної практики технологію роботи *слідчих і погоджувальних комісій*, які є різновидом примирної процедури. Діяльність таких комісій спрямовано на вироблення прийняттого рішення за сутністю конфлікту. Остаточні документи комісій мають рекомендаційний характер для сторін конфлікту, але сприяють налагодженню стосунків між сторонами і допомагають зберегти післяконфліктні відносини.

Можливість застосування політичних механізмів розв'язання державно-правових конфліктів зумовлена їхньою специфікою, оскільки вони пов'язані: а) з суб'єктивним складом (народ, владні структури, регіони, політичні партії та ін.); б) з особливими об'єктами конфліктів (суверенітет держави, територія, владні повноваження, прерогативи владних структур тощо); в) з суттєвим впливом наслідків цих конфліктів на інтереси великих соціальних груп або усього народу; г) з вирішенням принципових питань державотворення.

Аналіз європейського досвіду розв'язання подібних конфліктів політичними засобами дає змогу виділити такі *механізми*.

1. *Договірну модель* створення конституції [13]. Прийняття нової конституції при переході від авторитаризму до демократії є інноваційним державно-правовим конфліктом. З огляду на це корисним є досвід прийняття Конституції Іспанії 1978 р. із застосуванням договірної моделі, яка має низку особливостей: перехідний процес здійснюється без формального правового розриву з попереднім конституційним законодавством авторитарного режиму; вона заснована на згоді основних політичних сил щодо змістовних параметрів перехідного процесу і майбутньої конституції; ця згода фіксується у письмовому договорі між ними, який в подальшому реалізується; фіксуються такі процедури створення нової конституції, які дозволяють політичним партіям безпосередньо впливати на цей процес; прийнята конституція містить такі процедури власної зміни, які роблять її можливою лише за наявності підтримки основних політичних сил країни.

Саме ознаки цієї моделі вбачаються у стратегіях перехідних періодів у Східній Європі (так звані «круглі столи» між партією та опозицією на початковому періоді перебудови). У той же час досвід договірної моделі може бути використаний і за сучасних умов для реалізації конституційної реформи в Україні і подолання численних державно-правових конфліктів, які сьогодні вже переростають у політичну кризу.

2. *«Принцип консенсусу проти принципу більшості»* як механізм розв'язання державно-правових конфліктів у багатоскладових суспільствах

(Швейцарія, Бельгія та ін.) [14; 15]. Узагалі цей механізм застосовується для підтримання стабільності в так званих розділених суспільствах. Він здійснюється за допомогою «торгу» між корпоративними групами, що формуються на соціальних, економічних та політичних засадах. І хоча зазвичай йдеться про культурні та ідеологічні відмінності, цей принцип може бути використаний як універсальна технологія для будь-якого суспільства, де стався розкол.

Значна частина сучасних суспільств характеризується глибокими внутрішніми відмінностями за етнічною, лінгвістичною, релігійною, расовою, ідеологічною, культурною та регіональною ознаками, тобто вони є багатоскладовими або багатосегментними суспільствами. У цьому криється потенційна можливість виникнення численних конфліктів, у тому числі державно-правових, пов'язаних з проблемою повноважень, взаємовідносин титульних та інших націй тощо. Принцип консенсусу, або консоціативної демократії (А. Лейпхарт) [16], виходить з чотирьох основних елементів: 1) здійснення влади «великою коаліцією» політичних лідерів усіх значних сегментів багатоскладового суспільства. Це передбачає стиль політичного управління, заснований на об'єднанні, а не конкуренції інтересів, і дає змогу уникнути постійного виключення меншості із системи влади. Перспектива постійної участі багатьох партій в уряді слугує стимулом для відмови від радикалізму і пошуку компромісів, а також є гарантією політичної безпеки для них. Інституційне втілення принципу великої коаліції — загальнонаціональний кабінет міністрів великої коаліції (класичні приклади — Федеральна рада в Швейцарії та уряд в Австрії), сполучення ротаційної коаліції на рівні уряду і великої коаліції на рівні уряду та великої коаліції в інших органах влади (Бельгія і Нідерланди, Чехословачія у міжвоєнний період тощо); 2) взаємне вето або правило «більшості, збігається», яке являє собою «негативне» правління меншості і дає кожному сегменту багатоскладового суспільства повну гарантію політичної безпеки, але його зворотний бік — можливі труднощі для співробітництва у межах великої коаліції. Взаємне вето (як неформальна неписана домовленість або офіційно оформлена норма) в ідеалі має дисциплінуючі обмеження: кожний сегмент усвідомлює небезпеку глухого кута і загрози своїм інтересам у разі його частого і безвідповідального застосування; 3) принцип пропорційності є протилежним принципу «переможець одержує все» і методом, за допомогою якого між представниками різних сегментів розподіляються посади в системі державної служби, а також фінансові ресурси у вигляді державних субсидій. Крім того, принцип пропорційності виражається у процесі ухвалення рішень (у формі перекочування колоди (англ. *logrolling*) і пакетних угод або делегування права ухвалення найбільш складного і важливого рішення визнаним лідерам, що представляють всі сегменти), вимагаючи участі у ньому всіх груп. Існують два взаємопов'язані варіанти застосування принципу пропорційності — свідомо завищене представництво малих сегментів і паритетне представництво; 4) високий ступінь автономності

кожного сегмента передбачає самоврядування меншин у сфері своїх виключних інтересів (через систему багатьох асоціацій). Це веде до посилення багатоскладовості і без того неоднорідного суспільства, але це посилення означає, що відмінності між сегментами суспільства відкрито визнаються і стають конструктивними елементами стабільної демократичної системи.

3. Механізм *прямої демократії*, тобто зворотної реакції громадян на рішення, прийняті владою, які протилежні їх корінним інтересам (Швейцарія, Бельгія).

4. Механізм, заснований на *доктрині арбітражу*, функція якого закріплюється за главою держави, який зберігає за собою право вирішального слова в ключові моменти перетворення суспільства та історії. У цьому механізмі особливе значення мають особистісні якості лідера, його політична та історична передбачливість. Своім арбітруванням він забезпечує нормальне функціонування гілок публічної влади та наступність держави, дозволяє зберегти нормальні стосунки сторін суперечок після закінчення конфлікту, якщо уникнути його не вдається.

Історичний досвід довів, що стійкість і безконфліктність політичного процесу може забезпечити тільки влада, яку очолює національний авторитет за типом режиму «персональної влади» Шарля де Голля. Політична практика другої половини XX ст. довела ефективність і стабільність політичного устрою П'ятої республіки, оскільки навіть після уходу де Голля з політичної сцени «голлізм» як система продовжував діяти.

Що ж до світової практики, то тут налічується півтора десятки методів (технологій) змін конституції і подолання конфліктів, що їх супроводжують. Одним з таких методів є створення ситуації двовладдя (двох центрів конституючої влади) з метою придушення одного з них — більш легітимного менш легітимним. Така ситуація виникає у перебігу радикальних революцій. Класичний приклад — комітети в Ірані, хунти в Іспанії і Мексиці — все це різновиди інститутів безпосередньої демократії.

Історія знає приклади узурпації влади Конституантою (Установчими зборами), скликаної для ухвалення основного закону в умовах революції (Конвент у Франції, Довгий парламент в Англії) або утворення нової держави (Філадельфійський конвент в США). У даному випадку актуальним є питання про легітимність цього інституту установчої влади, порядок його формування, тривалість мандату, а також про результати його діяльності (створення писаної конституції або відмова від цього).

Можливі зміни конституції в умовах надзвичайного стану або військового перевороту. Зокрема, така ситуація мала місце в Туреччині, де скликання Установчого меджлісу і розроблення Конституції 1982 р. (як і двох попередніх) здійснювалися під контролем Ради національної безпеки.

Можлива також ситуація, коли конституція радикально модифікується неконституційними конституційними поправками, що мають сумнівний пра-

вовий характер (наприклад, для захисту конституції від її «ворогів», загрози тероризму і под.). Так було з конституціями монархічних держав і багатьох сучасних країн, що розвиваються. Подібна ситуація виникає в умовах, коли чітко не визначено, що є конституційною, а що неконституційною поправкою, і немає незалежного арбітра в розв'язанні цієї проблеми.

Цікавий досвід Франції після Другої світової війни [17]. Він має на увазі зміну конституції шляхом реформування норм про зміну конституції, прийнятих під тиском домінуючої політичної сили. Прикладом слугує так званий «демократичний переворот» де Голля. Цей переворот є унікальним прикладом радикальної трансформації демократії недемократичними методами, проте із збереженням формальної видимості конституційної спадкоємності і подальшою демократичною легітимацією перевороту, що дозволило обійтися без автоматичного встановлення диктатури. Концепція такого перевороту включала ідею визнання кризи політичної системи перехідного періоду, констатацію суперечності легітимності і законності, визнання режиму Четвертої Республіки нелегітимним, висунення висхідної до Французької революції ідеї «порятунку нації» і створення для цього «уряду суспільного порятунку». Ці принципи були реалізовані в умовах загрози громадянської війни під тиском озброєних сил шляхом ухвалення парламентом нової процедури зміни конституції.

У деяких країнах конституції змінювалися конституційними або простими законами, кожний з яких окремо не мав вираженого антиконституційного характеру, але в сукупності вони приводили до появи антиконституційного феномену. Ця модель може використовуватися як для переходу від нестабільної демократії до авторитаризму (конституційні монархії Південної Європи), так і для переходу від авторитаризму до демократії (демократичний перехідний процес у деяких країнах Східної Європи, Африки — ЮАР, Латинської Америки — Бразилія, Аргентина), а також від однієї форми авторитаризму до іншої (багато політичних режимів країн, що розвиваються). У країнах Латинської Америки (наприклад, в Аргентині) застосування цієї технології приховувало закулісну операцію лідерів політичних партій, що змагаються, в Південній Африці — існування якогось зовнішнього арбітра (Конституційного суду), легітимність якого ґрунтувалася не в останню чергу на міжнародній підтримці. У той же час подібна радикальна трансформація конституційного ладу можлива тільки при існуванні вираженого консенсусу основних політичних сил, які виявляються готовими на компроміси.

У деяких країнах застосовувалася практика ухвалення конституції, поправок до неї або конституційних законів з використанням інститутів прямої демократії (референдумів, плебісцитів або так званих всенародних опитувань).

У деяких ситуаціях процес змін конституції ґрунтується на розгляді конституції не як юридичного, а скоріше як політичного документа. Здійснення конституційних перетворень при цьому можливе у разі консенсусу всередині еліти та із залученням думки експертного співтовариства.

Використання *доктрини політичних рішень* практикується в багатьох країнах з нестабільною правовою системою в умовах реконституціоналізації (конституційних контрреформ). Як правило, причиною застосування подібної практики може стати конфлікт між новою конституцією (фіксуючою бажані цінності і норми) і колишньою, консервативнішою соціально-політичною реальністю. У прагненні подолати цей конфлікт і встановити «конституційний порядок» виконавча влада може пожертвувати конституційними досягненнями на користь ефективності адміністративного управління.

У цілому ж проведений нами аналіз дає змогу зробити певні *висновки*. Політичне врегулювання державно-правових конфліктів має суттєві переваги, оскільки дозволяє сторонам обирати сценарій колегіальної (паритетної) взаємодії, формує настанову на компроміс через взаємні послуги. Опоненти в перспективі не втрачають можливості співробітництва і взаємодії, відчують відносну безпеку і стабільність відносин.

У той же час політичне врегулювання не може не враховувати правові норми. Крім того, рішення, що ухвалюються шляхом переговорів, повинні оформлятися юридично. Інакше існує занадто великий ризик того, що вони не виконуватимуться або виникнуть суперечки відносно характеру досягнутих домовленостей.

Обрання засобів і методів політичного врегулювання державно-правових конфліктів не є необмеженим. Зокрема, учасники конфліктів повинні поважати інтереси контрагентів: не вдаватися до дій, що призводять до ескалації та поглиблення конфлікту; не пропонувати неприйнятні варіанти вирішення суперечок; переговори та інші технології повинні мати відкритий характер, що дає змогу взяти участь в обговоренні проблем будь-якій зацікавленій стороні; повинні прагнути створити атмосферу довіри та взаєморозуміння; мають додержуватись досягнутих домовленостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брежнев, О. В. Конституционно-правовые коллизии и споры (Теоретико-методологические подходы к исследованию) [Текст] / О. В. Брежнев // Правовая политика и правовая жизнь. — 2002. — № 4. — С. 4—8.
2. Мухаметдинов, Р. Х. Сущность государственно-правовых конфликтов в современной России [Текст] / Р. Х. Мухаметдинов // Вестн. Башкир. ун-та. — 2007. — № 1. — С. 14—16.
3. Пряхина, Т. М. Конституционные конфликты [Текст] / Т. М. Пряхина // Государство и право. — 2004. — № 11. — С. 19—25.
4. Тацій, В. Я. Функціонування державної влади в аспекті конфліктології [Текст] / В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика // Право України. — 1997. — № 8. — С. 29—35.
5. Юридическая конфликтология [Текст] / отв. ред. В. Н. Кудрявцев. — М. : ИГП России, 1995. — 317 с.
6. Глухова, А. В. Политические конфликты и кризисы. Консенсус и политические методы его достижения [Текст] / А. В. Глухова // Государство и право. — 1993. — № 6. — С. 3—14.

7. Лебедева, М. М. Политическое урегулирование конфликтов [Текст] / М. М. Лебедева. — М. : Аспект Пресс, 1997. — 272 с.
8. Вебер, М. Избранные произведения [Текст] : пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; предисл. П. П. Гайденко ; коммент. А. Ф. Филиппова / М. Вебер. — М. : Прогресс, 1990. — С. 126.
9. Герасіна, Л. М. Проблеми правової конфліктології: феноменологічний, гносеологічний та праксеологічний аналіз [Текст] : монографія / Л. М. Герасіна, М. І. Панов. — Х. : Право, 2004. — 112 с.
10. Мокшанцев, Р. И. Психология переговоров [Текст] : учеб. пособие / Р. И. Мокшанцев. — М. : ИНФРА-М, 2002. — С. 7—14.
11. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: www.un.org/russian/documen/basicdoc/charter.htm
12. Труевцева, С. С. Трактовка консенсуса у О. Конта [Текст] / С. С. Труевцева // Социолог. исслед. — 1994. — № 11. — С. 139—141.
13. Медушевский, А. Договорная модель перехода к демократии [Текст] / А. Медушевский // Вестн. Европы. — 2005. — № 16. — С. 10—19.
14. Федерализм в Бельгии [Текст] [Електронний ресурс]. — Режим доступу // http://www.e-turizm.ru/info/part_belgium.html
15. Фляйнер, Т. Правовые механизмы и процедуры для предотвращения и решения национальных конфликтов из опыта Швейцарской Конституции [Текст] / Т. Фляйнер // Казан. федералист. — 2003. — № 3 (7). — С. 13—17.
16. Лейпхарт, А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование [Текст] / А. Лейпхарт. — М. : Аспект Пресс, 1997. — 288 с.
17. Солозобов, Ю. Конституционное новаторство Казахстана [Текст] / Ю. Солозобов // Казах. правда. — 2007. — 11 июня.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ УРЕГУЛИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-ПРАВОВЫХ КОНФЛИКТОВ: МИРОВОЙ ОПЫТ

Ставицкая Е. В.

Проанализирован мировой опыт использования политических технологий для урегулирования государственно-правовых конфликтов. Рассмотрена сущность государственно-правовых конфликтов. Дана общая характеристика путей их урегулирования. На основе анализа мирового опыта выделены политические способы выхода из государственно-политических кризисов и конфликтов, доказавшие свою эффективность на практике.

Ключевые слова: *государственно-правовой конфликт, переговоры, посредничество, консенсус, договорная модель, прямая демократия, доктрина политических решений.*

POLITICAL PRACTICES OF SETTLEMENT OF STATE LEGAL CONFLICTS: WORLD EXPERIENCE

Stavytska E. V.

The article is devoted to the analysis of world experience relating to the usage of political technologies for the resolution of state legal conflicts. The author enters into the discussion on the essence of these conflicts and gives general review of paths for conflict resolution.

Deriving from world experience the author proposes certain political ways of public conflicts resolution.

Key words: *state legal conflict, negotiations, mediation, consensus, contract model, direct democracy, doctrine of political decisions.*

УДК 130.3

Н. В. Чубур, кандидат педагогічних наук, доцент

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ НАЦІОНАЛІЗМУ

Присвячено вивченню націоналізму як політичного феномену, його теоретичному обґрунтуванню, сучасному стану і перспективам. Проаналізовано форми вияву сучасного націоналізму в контексті глобалізаційних процесів сучасності.

Ключові слова: *нація, націоналізм, політичний націоналізм, глобалізаційні процеси.*

Актуальність проблеми. В етнополітичних дослідженнях особлива увага приділяється феномен націоналізму. Цей феномен є порівняно молодим за історичними критеріями. Згідно із загальноприйнятим уявленням нації та націоналізм в їх сучасному розумінні виникли в Західній Європі не раніше XVIII ст., а в інших регіонах світу ще набагато пізніше. Відповідно до історичної точки зору процес формування націй є ще не завершеним і науковцям зарано підбивати підсумки, у тому числі в політичній сфері. Соціально-політична реальність кінця XX — початку XXI ст. визначає важливість і політичну актуальність вивчення феномену націоналізму. Крім того, на думку багатьох політиків і політологів, вплив етнонаціональних чинників на різні сторони життя сучасних суспільств найближчими роками і десятиліттями буде тільки зростати.

Метою статті є політологічний аналіз сутності націоналізму, розгляд основних наукових підходів щодо даної категорії та з'ясування тенденцій вияву націоналізму в сучасному світі.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Різноманітні підходи до визначення сутності націоналізму відображено у працях відомих фахівців західної політологічної школи: К. Вердері, Е. Геллнера, Е. Сміта, Е. Хобсбаума, М. Хроха та ін. Серед російських дослідників проблем націоналізму слід відзначити В. Тишкова, М. Мнацаканяна, О. Соловйова, А. Галкіна, В. Малахова та ін. [1—3; 5; 10].

У роки новітньої державної незалежності проблеми націоналізму та етнонаціональних процесів у широкому контексті досліджувалися українськими

вченими М. Вівчариком, О. Кортуновим, І. Кресіною, І. Курасом, М. Обушним, І. Оніщенко, Ю. Римаренком, Л. Шкляром та ін. Водночас слід зазначити акценти, на яких переважно концентрують свою діяльність ці та інші дослідники.

Розвиток національної свідомості та еволюції української національної ідеї досліджували І. Кресіна, М. Вівчарик, закономірності становлення етнічної та національної ідентичності — О. Кортунов, М. Обушний та ін., етно- та націогенезу в Україні — І. Оніщенко, в політичному зору досліджень С. Римаренка — проблема співвідношення особи, нації та держави, еволюцію національних культур досліджували М. Жулинський, М. Попович, взаємодію етносу, нації та індивіда — Л. Шкляр, національно-державницькі парадигми суспільного розвитку — І. Кресіна, М. Михальченко, М. Розумний та ін., розвиток етнонаціональних політичних рухів — О. Майборода та ін. [5].

У межах комплексу соціальних наук (до яких відносять історію, культурологію, соціологію, політологію, деякі розділи економіки і психології) вже накопичено великий фактичний матеріал з цієї проблеми, розроблені термінологія та різні теоретичні концепції.

Враховуючи багатоаспектність феномену націоналізму, відмітимо, що таке різне його тлумачення детерміноване, зокрема, різною інтерпретацією поняття «нація». У науковій літературі терміни «нація» і «націоналізм» використовуються в різних, досить часто взаємовиключних значеннях. При цьому конкретний зміст понять змінюється залежно не тільки від концептуальних поглядів дослідників, суттєвий вплив справляють «національні традиції» щодо слововживання.

Поняття «націоналізм» пов'язане з формуванням нації та етносу і відповідно з поняттям «нація», яке упродовж історичного розвитку наповнювалося різним змістом. Термін «нація» походить від лат. слова *nation*, що означає рід, плем'я. Слово *nation* утворене від корення лат. дієслова *nassi* — народитися. У Стародавньому Римі цей термін вживали спочатку на означення «варварського» населення, яке на відміну від римського народу жило родоплемінним ладом і займало значно нижчий соціальний статус (чужинці), однак із поширенням римського громадянства поняття «нація» почало ототожнюватись із місцем народження та проживання і означало спільноту людей, об'єднаних місцем походження чи споріднених кровно [6, с. 396].

Етатизація поняття «нація» відбувається у зв'язку із консолідацією політичної еліти за територіальною, мовною і культурною ознаками. Поступово цей термін використовують для означення населення країни у значеннях «підданство», «громадянство», «держава» [7, с. 28]. Буржуазні та буржуазно-демократичні революції призвели до ліквідації феодалізму, станового поділу суспільства і абсолютних монархій та формування національних держав. Слово «нація» тепер починають уживати в значенні колективного суб'єкта, що

володіє повнотою державного суверенітету і охоплює все населення країни. Розуміння нації як політико-територіальної спільноти було характерне для США, Франції та Великої Британії.

Виникає необхідність уточнити, який зміст ми вкладаємо в поняття «нація» та яке розуміння української нації може стати всхідним у контексті соціально-політичної консолідації суспільства. Сучасна українська політична наука, що обґрунтовує тезу про необхідність побудови правової держави, не може нехтувати іншими етносами, що також роками живуть і працюють на теренах України. Тим паче, що історично (70-річне спільне минуле у складі СРСР) в спадок нам дістався факт змішування різних етносів, тобто в Україні наявний поліетнічний соціум. Стати консолідуючим чинником етнічної концепції нації не дозволяє перш за все акцентування лише на етнічних вартостях та нехтування політичною реальністю, що свідчить про поліетнічність українського народу, а її практичне застосування може повернути нас до небезпечної спроби з'ясувати «етнічну чистоту» кожного українця. При аналізі сучасної літератури можна спостерігати прихильність до так званого етатистського підходу, який полягає в тому, що нація розглядається як сукупність громадян однієї держави, незалежно від їх етнічної (національної) належності [8, с. 257].

Поняття «націоналізм» є багатоаспектним як з точки зору встановлення значущості цього терміна, так і з позиції варіативності підходів щодо його визначення.

Політологічний енциклопедичний словник дає таке тлумачення: «Націоналізм — це теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, які ґрунтуються на самоідентифікації нації у розв'язанні політичних, державних, економічних, соціокультурних проблем суспільного розвитку і які реалізуються у різноманітних формах діяльності, зумовлених рівнем соціально-економічного, політичного і духовно-культурного розвитку країни, традиціями, станом суспільної психології та специфікою навколишнього середовища» [6, с. 384].

Енциклопедичний соціологічний словник пропонує таке тлумачення: «Націоналізм — це система поглядів, ідеологія, що спирається на егоцентризм та має значну соціально-політичну спрямованість. Ідеологи націоналізму вважають, що головним видом соціальних зв'язків є зв'язки національні (етнічні) і головним суб'єктом історії — національні (етнічні спільноти, що співпрацюють або ворогують один з одним» [9, с. 443].

Отже, націоналізм у широкому значенні можна визначити як програму чи ідеологію політичного оформлення, самоствердження і розвитку нації. У такому максимально широкому тлумаченні будь-який націоналізм є націоналізмом політичним.

Загальна характеристика політичного націоналізму належить відомим дослідникам цього питання Н. Еберкромбі, С. Хіллу та Б. С. Тернеру: «На-

ціоналізм — це ідеологія, заснована на переконаннях, що народ із спільними ознаками, такими як мова, релігія чи етнічність, складає особливу політичну спільноту. Націоналісти прагнуть зберегти цю соціальну своєрідність, аби захистити ті соціальні блага, що є результатом національної ідентичності та належності до нації. Націоналізм ототожнює національну легітимність держави із самоврядуванням нації» [7, с. 46].

Політичне значення націоналізму, особливо на сучасному етапі історичного розвитку, є складним і неоднозначним. Дослідник цього феномену О. Соловйов зазначає: «В силу специфічного походження націй, наявності у поведінці людей, що репрезентують дану категорію ірраціональних мотивацій, хибних оцінок і настанов, націоналізм виступає як украй неоднозначне політичне явище, що поєднує в собі певні суперечності» [10, с. 175]. Як засвідчує історичний досвід, у ХХ ст. саме із реалізацією принципів і цілей націоналістичних рухів були пов'язані найбільш масові репресії та акти геноциду, в ім'я національних інтересів були розв'язані дві світові війни, а наслідками вимог до національного суверенітету став розпад декількох великих багатонаціональних держав. В аспекті подібних досліджень актуальним стає питання щодо форм реалізації сучасного націоналізму та їх політичного оформлення.

Представник російської політичної науки А. Галкін виділяє такі форми реалізації сучасного націоналізму: зростаюче прагнення суверенізації етнолінгвістичних спільнот з метою створення незалежної державності; посилення ксенофобії; самоізоляція етнічних і конфесійно однорідних спільнот; поширення тероризму як форми боротьби за соціальні і політичні інтереси під гаслом орієнтації на самобутність та етнічну ідентичність; інтенсивний супротив процесам інтернаціоналізації (глобалізації) шляхом звернення до крайніх форм релігійного фундаменталізму [11, с. 70]. Остання теза потребує більш докладного аналізу в контексті сучасних світових тенденцій.

Фахівець з проблем сучасного націоналізму У. Альтерматт у зв'язку з цим констатував, що апартеїд — це принцип, який у ХХ ст. (і навіть на початку ХХІ ст. — *Н. Ч.*) поширюється на європейському континенті. У наш час подібний розвиток здається парадоксальним. Ще ніколи в Європі так багато людей не перебували в такій залежності один від одного і не були так тісно пов'язані між собою. Прослідковується певна закономірність між економічним зростанням та культурною самоідентифікацією населення: чим більше вирівнюються різні європейські країни в технічному та економічному відношеннях, тим сильніше вони відчують загрозу власній культурній ідентичності. Звідси йдуть потреба до пошуку відмінностей один від одного та певний страх за втрату власного суверенітету. Наслідком цих тенденцій є самоізоляція, використання культурних відмінностей як приводу до відокремлення від інших [12, с. 11].

На думку У. Альтерматта, європейський політичний націоналізм новітнього типу є парадоксальним наслідком чи породженням глобалізації. Він

являє собою захисну психологічну реакцію на процес культурної стандартизації та уніфікації (так званої «макдональдизації»), що супроводжує прогресивну інтернаціоналізацію всіх сфер людської діяльності [12, с. 12—13].

Висновок. Сучасний націоналізм є постійним супутником глобалізації. На ступінь його поширення в тій чи іншій країні впливають ситуативні конфігурації багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників, що тісно пов'язані з політичною історією конкретного народу. Однак незалежно від приватних обставин, що визначають форму вияву етнонаціональних настроїв, їх загальний зміст являє собою хворобливу захисну реакцію масової свідомості на різкі і катастрофічні соціальні зміни останнього десятиліття. Це є вірним відносно народів і держав як «третього», так і «першого» світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Малахов, В. С. Национализм как политическая идеология [Текст] / В. С. Малахов. М. : Кн. дом Университет, 2005. — 316 с.
2. Мнацаканян, М. О. Нации и национализм: Социология и психология национальной жизни : учеб. пособие для студ. вузов [Текст] / М. О. Мнацаканян. — М. : ЮНИТИ, 2004. — 367 с.
3. Мнацаканян, М. О. Национализм: идеальный тип и формы проявления [Текст] / М. О. Мнацаканян // Полис. — 2007. — № 6. — С. 24—35.
4. Сенченко, М. І. Український консерватизм: Світогляд. Ідеологія. Націоналізм [Текст] / М. І. Сенченко ; Міжрегіон. акад. управ. персоналом. — К. : МАУП, 2006. — 96 с.
5. Націоналізм: теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернста Гелнера: антологія [Текст] / упоряд. О. Проценко. — К. : Смолоскип, 2006. — 684 с.
6. Політологічний енциклопедичний словник [Текст] / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.
7. Сидорина, Т. Ю. Национализм: теории и политическая история [Текст] / Т. Ю. Сидорина, Т. Л. Полянников. — М. : ГУ ВШЭ, 2006. — 355 с.
8. Політологія [Текст] / за наук. ред. А. Колодій. — К. : Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 365 с.
9. Энциклопедический социологический словарь [Текст] / под общ. ред. Г. В. Осипова. М. : ИСПИ РАН, 1995. — 768 с.
10. Соловьев, А. И. Политология: политическая теория, политические технологии [Текст] / А. И. Соловьев. — М. : Аспект-Пресс, 2005. — 559 с.
11. Галкин, А. А. Старые и новые лики национальной проблемы. Причины устойчивости наций [Текст] / А. А. Галкин // Политика. — 2005. — № 1 (36). — С. 64—84.
12. Альтерматт, У. Этнонационализм в Европе [Текст] / У. Альтерматт. — М. : РГГУ, 2000. — 321 с.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЛИТОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА ФЕНОМЕНА НАЦИОНАЛИЗМА

Чубур Н. В.

Посвящено изучению национализма как политического феномена, его теоретическому обоснованию, современному состоянию и перспективам. Проанализированы

формы проявления современного национализма в контексте глобализационных процессов современности.

Ключевые слова: *нация, национализм, политический национализм, глобализационные процессы.*

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASES OF POLITICAL ANALYSIS PHENOMENON NATIONALISM

Chubur N. V.

The article is devoted to the study of nationalism as a political phenomenon, its theoretical justification, current state and prospects. The analysis of the manifestations of modern nationalism in the context of globalization processes of modernity.

Key words: *nation, nationalism, political nationalism, globalization processes.*

УДК 324: 321.74

Т. М. Моторнюк, здобувачка

АМЕРИКАНІЗАЦІЯ ПОЛІТТЕХНОЛОГІЙ В ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ КАМПАНІЯХ УКРАЇНИ

Проаналізовано специфіку впливу американських політичних технологій на виборчий процес України. Розглянуто основні виборчі технології, які застосовуються у сучасному електоральному процесі США та України. Зроблено висновок про те, що виборчі технології, потребують урахування реалій конкретної електоральної кампанії, що в комплексі з їхнім чітким, послідовним виконанням визначає їхню ефективність.

Ключові слова: *виборчий процес України, політичні технології, політичні партії, електоральна культура.*

Актуальність проблеми. У транзитивних соціумах, коли відбуваються злам старих, народження та утвердження якісно нових політико-культурних цінностей та ідеологічних пререференцій, соціальна та політична структура ще не стабілізована, має розмиті обриси, а у деяких випадках взагалі відсутні базові (фундаментальні) сегменти суспільного поділу. Тому політичні актори, переслідуючи у першу чергу технологічні цілі, вимушені імітувати ще не сформований, не структурований (соціально та політично), а отже, не стабілізований суспільний поділ. Характерними особливостями останніх електоральних кампаній в Україні стали використання в місцевих умовах зарубіжних виборчих технологій, зокрема напрацьованих у модерному виборчому процесі США. Саме тому видається актуальним звернутися до світового досвіду розгортання виборчого процесу та застосування у ньому різноманітних

технологій, причому особливо цікавим у цьому разі видається досвід США. Ця країна визначила принципи свого державного устрою більше 200 років тому і має сталі демократичні традиції. Сполучені Штати, безумовно, є батьківщиною та основним джерелом інновацій у царині виборчих технологій, що детермінує посилення впливу американської політтехнологічної школи у глобальному контексті.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Виборчі технології як наукова і прикладна проблема вже тривалий час вивчаються в американському політологічному дискурсі. У США такими дослідженнями займалися багато науковців, серед яких найвідомішими є праці А. Абрамовіца, У. Бернема, Дж. Блумлера, П. Вебба, Дж. Кемпбелла, М. Скаммелла, Дж. Сундквіста, К. Уілкокса, Д. Фарелла та Ч. Франкліна та ін. В Україні означеній та суміжній проблематикам приділяють увагу В. Бебик, Л. Кочубей, Г. Почепцов, І. Поліщук, М. Примуш, О. Чемшит та ін.

Мета дослідження полягає у тому, аби проаналізувати запозичення американських політичних технологій, які застосовуються під час електоральних кампаній в Україні.

Основні положення. Американський фахівець М. Скаммелл наголошує на тому, що американізація є «корисною як зручний опис для глобальних тенденцій... в яких США є провідним експортером і відіграють провідну роль у моделюванні виборчої кампанії» [1, с. 5]. Зростаючий вплив американських технологій на постсоціалістичному просторі загалом та в Україні зокрема призводить до певної уніфікації політтехнологічного арсеналу і загрожує втратою національної самоідентифікації та нівелюванням дії національних традицій. Виникає подібність у практиці проведення електоральних кампаній, яка в певному сенсі є наслідком трансформацій у постбіполярній системі. Серед універсальних рис модерних виборчих кампаній слід назвати: надмірну персоніфікацію, акцентування уваги на лідері та його іміджі, широке застосування медіатехнологій та негативізація іміджу конкурентів.

Дж. Блумлер та М. Гуревич вважають, що американізація — це однобічний процес конвергенції [2, с. 123], тобто ці дослідники додержуються теорії дифузії. Відбувається добровільна адаптація американських технологій насамперед у сфері політичних комунікацій та стратегічному плануванні відповідно до методів політичного маркетингу або прийняття американського стилю висвітлення електоральних кампаній. Критики теорії дифузії зазначають, що уніфікована кампанія далеко не завжди завершується успіхом, адже вона ігнорує низку важливих чинників, серед яких: релігійний чинник, рівень політичної культури, соціокультурні традиції електорату, особливості національної політичної історії та навіть регіональний чинник, який має особливе значення для України.

Натомість, як слушно відмічає Є. Юрченко, «сучасна модернізація виборчих кампаній та прийомів їх ведення в усьому світі призвела до тенденції

наслідування політичними елітами американського стилю у цих питаннях, що у свою чергу суттєво формує та змінює їх зміст на глобальному політичному ринку» [3, с. 173] Разом з тим глобалізація американського виборчого стилю та маркетингових прийомів не є лінійним процесом, який призводить до цілкомітної стандартизації міжнародної виборчої практики.

Авторитетні дослідники Д. Фарелл та П. Вебб справедливо зауважують, що модерний процес змін у виборчих кампаніях стосується трьох сфер: 1) технічного забезпечення (телебачення, кабельне телебачення, Інтернет); 2) ресурси (використання професіоналів та доступ до фінансів); 3) тематичний розвиток (лозунги кампанії, мотивація та тактика) [4, с. 68—69]. Певним наслідком американізації політичного та електорального процесу стало створення сайтів в Інтернеті майже усіма політичними партіями в Україні, за допомогою яких вони проводять різнобічну роботу зі своїм електоратом та активістами.

Серед тенденцій розвитку модерних виборчих технологій слід виокремити: зростання ролі зовнішніх агенцій, що спеціалізуються на маркетингу та засобах масової комунікації, та активне залучення відомих політконсультантів. Американські фахівці є мабуть найпопулярнішими серед колег з інших країн. Наприклад, відомий американський фахівець Дж. Наполітан працював на дев'яти виборчих кампаніях за кордоном США, його співвітчизник Ф. Нобле провів 10 виборчих кампаній за межами Америки [3, с. 175]. Проте Г. Суссман схильний применшувати роль політконсультантів, розглядаючи їх лише як «посередників середнього рівня, оскільки головною рушійною силою політики США є транснаціональні корпорації, їхні політичні комітети, лобісти та різноманітні союзники у політичному житті та дуже заможні індивіди, які в матеріальному та політичному плані найбільш залежні від результатів виборів» [5, с. 12]. Але навряд чи слід настільки применшувати місце і значення «мозків» виборчих кампаній.

З часів падіння соціалістичних режимів у Східній Європі та розвалу Радянського Союзу американські фахівці з виборчих технологій виявили неабиякий інтерес до постсоціалістичного простору. Вперше на постсоціалістичному просторі політтехнологи США з'явилися на початку 90-х років ХХ ст. У Росії їх поява було зафіксовано у 1993 р., коли команда американських медіаконсультантів готувала рекламну продукцію для Б. Єльцина. Для американців об'єктивно склалися необхідні умови щодо інтервенції на електоральний ринок нових незалежних держав, адже виник великий попит на професіоналів у сфері політичних комунікацій. Це було зумовлено тією обставиною, що у більшості постсоціалістичних країн, у тому числі в Україні, законодавство дозволяє купувати телефір для трансляції політичної реклами, що цілком узгоджується з відповідною практикою США. Тому, незважаючи на значний мовний бар'єр, соціокультурні розбіжності, поганий стан інфраструктури виборчих штабів, непередбачуваний електорат, відомим американським консультантам вдалося закріпитися як впливові фахівці, котрих постійно запрошують

для участі в усіх найважливіших електоральних кампаніях України та інших країн Східної Європи.

На думку дослідників виборчих технологій Д. Батлера та А. Ранні, найважливішими елементами виборчих технологій, які були запозичені в українському виборчому процесі з американської електоральної практики, є: 1) широке використання соціологічних опитувань, відкритих і на замовлення; 2) телефонна агітація; 3) пряме поштове розсилання рекламної продукції; 4) активне залучення консультантів; 5) ринкові дослідження; 6) телевізійні шоу з елементами маніпуляцій [6, с. 8].

Для України та інших країн з транзитивними політичними режимами особливо актуальною виявилася *концепція впливу виборців із непостійною позицією на результати виборів*, яку первісно було розроблено представниками Мічиганської школи США. Інтерес політологів до даної теми зумовлений тим, що кожні нові виборчі перегони потребують підготовчої роботи, прогнозування та вивчення громадської думки. Практика показує, що, спираючись на політичні переваги виборців, та чи інша партія або незалежний кандидат можуть здійснювати певні дії, які сприятимуть його перемозі на виборах. Виборець з непостійними поглядами — це такий виборець, який, беручи участь у двох поспіль та однакових за своїм значенням виборах, голосує за різні партії. Відповідно до досліджень американських політологів кількість таких виборців перебуває у межах 10—15 % [7, с. 321]. Ця цифра є не дуже великою, але вона здатна впливати на підсумки виборів настільки, що вони можуть виявитися несподіваними і вплинути на стабільність політичних інститутів та політичної системи в цілому. Звідси ця група виборців є важливою та цікавить електоральних політологів у США, ФРН, Франції та багатьох інших країнах. Суттєве місце у цій концепції посідають питання про передумови та причини зазначеного явища. Представники Мічиганської школи вважають, що передумовою непостійності виборців є неоднорідний характер політичної інформації. Також виборці змінюють свої переваги у голосуванні через те, що в них немає чітко сформованої політичної позиції. Більшість політологів, які вивчають цю проблему, доходять такого висновку: рішення щодо голосування у сучасних умовах є більш, ніж будь-коли, орієнтованими:

- 1) на конкретну економічну та політичну ситуацію в країні;
- 2) на уявлення про власну політичну самореалізацію у процесі виборів.

Останнім часом дослідники констатують, що непостійний електорат — це найбільш поінформовані, мобільні в соціальному та політичному сенсах громадяни. Вони належать, як правило, до середніх міських верств. Ще один висновок у цьому контексті: сільське населення голосує більш традиційно [1, с. 31].

Після очевидних провалів російських політтехнологів у 2004 р. все більше політиків в Україні схильні запрошувати у свої виборчі штаби професіоналів зі США та інших країн зі сталими демократичними традиціями.

Причому, фахівці у галузі виборчого PR виконують не тільки суто технологічні функції. Іноземні політтехнологи, як правило, виступають поєднувальною ланкою між кандидатом та зовнішніми групами впливу, тобто виконують посередницькі функції у спілкуванні національних еліт.

Наприклад, до складу «вашингтонської команди» В. Януковича на переможних для нього президентських виборах 2010 р. увійшли провідні американські політологи та аналітики, які працювали консультантами президентів США Р. Рейгана і Дж. Буша, а також деяких сенаторів-республіканців. На думку багатьох українських експертів, своїй перемозі у 2010 р. В. Янукович не в останню чергу має завдячувати саме фахівцям зі США. Йдеться про одного з керівників відомої в США та за їх межами консалтингової компанії «Davis, Manafort and Freedman» П. Манафорта [8]. П. Манафорт відомий тим, що зазвичай працює з «важкими» клієнтами — диктаторами, керівниками країн, що балансують на грані міжнародної ізоляції. При цьому в США його більше знають як впливового та успішного лобіста Республіканської партії, а не тільки як політтехнолога (в Америці він практично не залучався до серйозних виборчих кампаній на перших ролях). На виборах в Україні він скоріше за все відігравав у першу чергу роль «зв'язного» з Республіканською партією США — забезпечивши зовнішньополітичну підтримку результату В. Януковича у сценарії його оскарження з боку інших кандидатів [9].

Слід наголосити на тому, що в Україні ім'я П. Манафорта матеріалізувалося ще у 2006 р. Тоді у місцевій «помаранчевій» пресі ходили наполегливі чутки про те, що згаданого американського лобіста і політтехнолога тоді познайомив з майбутнім українським президентом один з найбагатших людей в Україні — Р. Ахметов на черговому всевітньому форумі у Давосі. У кампаніях 2006-го та 2007 років основним завданням групи П. Манафорта було поєднання рейтингу В. Януковича і власне Партії Регіонів (на той момент спостерігався значний дисбаланс на користь першого). Спікерів партії консультували також щодо того, як триматися на публіці, які тези проголошувати та ін. Хоча не можна не згадати, що значну частину технологій П. Манафорта, які є характерними для американських передвиборчих кампаній, було відкинуто (наприклад, використання агітаційного автобуса, в якому В. Янукович мав би їздити по країні) [9].

За неофіційними даними, під егідою П. Манафорта у Києві в президентській виборчій кампанії 2010 р. працювало не менше десяти високопрофесійних американських політологів. Сам патріарх політтехнологічного цеху, як міг, намагався уникнути згадувань про його участь у гострій боротьбі за український політичний олімп, всіляко приховуючи свій фірмовий торговельний бренд — «Davis, Manafort and Freedman». Фахівець, який міг дозволити заявити, що його послуги коштують 2 млн доларів США, знайшов собі роботу в країні, яку один з його чергових патронів (Дж. Макейн, сенатор, колишній кандидат у президенти США) називав країною. Під керівництвом піар-

технолога П. Манафорта у кампанії В. Януковича дійсно серйозно попрацювали більш десяти відомих американських іміджмейкерів. Тільки після інаугурації В. Януковича П. Манафорт нарешті вийшов з тіні. «Ю. Тимошенко намагалася виступити у ролі лідера демократичних сил, — сказав американський піар-технолог в інтерв'ю західним журналістам. — В. Янукович виступав як лідер реформаторських сил. Він наполегливо просував цю ідею, сконцентрувавшись на тому, що у Ю. Тимошенко був шанс, але вона його втратила. І він свого домігся» [10].

Юлію Тимошенко в останній електоральній президентській кампанії теж супроводжувала група політтехнологів зі США на чолі зі старшим радником Б. Обама Д. Аксельродом. АКPD Media and Message, яка була заснована та очолюється Д. Аксельродом, забезпечувала інноваційну складову політтехнологій тодішнього українського прем'єр-міністра Ю. Тимошенко. Другого за популярністю кандидата в президенти України також консультував Дж. Анзалон, який активно працював у переможній виборчій кампанії Б. Обама. Крім того, у команді Ю. Тимошенко на посаді радника на громадських засадах працював американський фахівець К. Мерфі [10] Увесь набір комп'ютерних технологій, режисування з'їздів БЮТ, проведення агітаційного туру зірок шоу-бізнесу та інші технології, спрямовані на молодіжну аудиторію, є результатом роботи мастих американців.

Ще одна американська компанія PBN Company працювала у виборчій кампанії тепер вже колишнього президента України В. Ющенка. Політтехнологам з-за океану так і не вдалося відновити популярність В. Ющенка, втратившого свою посаду. Не допомогли щільні агітаційні тури самого кандидата в президенти, які він використовував під вивіскою зустрічей з громадськістю обласних центрів своїх базових електоральних оплотів — здебільшого Центральної та Східної України як чинний глава держави, багатотисячні білборди із зазначенням усіх звершень, які сталися за час правління третього президента. На В. Ющенка працювала група фахівців під керівництвом М. Пена, який розробляв основи стратегії електоральної кампанії Х. Клінтон [10]. Як відомо, підтримка президента В. Ющенка знизилася до катастрофічних 5 %, не залишивши йому жодного шансу на переобрання.

У цьому контексті можна нагадати, що у 2007 р. у позачерговій виборчій кампанії до Верховної Ради України тоді президентська партія «Народний Союз “Наша Україна”» у блоці з «Народною самообороною» (НУНС) використовувала послуги вельми відомого та авторитетного американського політтехнолога Д. Карвіла. Він виступав головним консультантом у виборчих кампаніях Т. Блера, Н. Мандели, Г. Шрьодера, Е. Барака. Особливу популярність та вплив він здобув після роботи головним стратегом президентської електоральної кампанії Б. Клінтона у 1992 р. Дружина В. Ющенка К. Чумаченко, яка має широкі зв'язки у США, через своїх знайомих з Вашингтона

запросила фахівців з групи CIAG (Critical Incident Analysis Group — Групи аналітичних досліджень) [9].

Новачок президентських виборчих перегонів, колишній голова Верховної Ради України А. Яценюк через родинні зв'язки (його рідна сестра уже тривалий час мешкає в США) явним чином пов'язаний з Вашингтоном. Подейкують, що американські політтехнологи до його виборчої кампанії мали непрямий стосунок (вони працювали на молодого політика на рівні загальних консультацій з питань використання ринку ЗМІ). Це виявилось в одній з основних особливостей виборчої кампанії А. Яценюка — активному використанні Інтернету. Це доволі відчутно нагадувало недавню переможну електоральну кампанію Б. Обама. Так чи інакше, але посильну участь у змаганнях за президентську владу А. Яценюка брав медіадиректор у передвиборному штабі Б. Обама Д. Роспарс [10]. Мабуть, саме через це нова адміністрація США вже виказувала особливі симпатії до перспективного політика «нової хвилі» А. Яценюка.

Ще раз треба підкреслити, що активне залучення зарубіжних фахівців у електоральний процес України має на меті не тільки істотне підвищення ефективності проведення виборчих кампаній за умов транзитивного політичного режиму, а й забезпечення зовнішньополітичної підтримки у захисті «потрібного» результату підрахунку голосів [9]. Можна припустити, що тут спрацює певний синдром 2004 р., коли переможця президентських перегонів в Україні встановили тільки після перерахунку голосів після проведення «третього» туру виборів.

Щодо значення українського електорального ринку віце-президент РВН М. Василик заявив, що Україна — це важливий ринок для всіх великих політологічних фірм. «Це одна з найкрупніших країн у Європі, а більшість провідних партій підтримуються великим бізнесом, який у стані профінансувати професійну кампанію... Тут працюють французькі та британські консультанти, але до американців виявляють більше уваги» [10].

Багато фахівців з США вказують на привабливість українського ринку для політтехнологів. За даними одного американського консультанта, який працює у Києві, в його річному контракті фігурують суми від 2 до 4 млн доларів США. Це менше, ніж може принести участь у ключових виборчих кампаніях у США, але достатньо, аби консультанти не залишилися без роботи, коли вдома «мертвий сезон» між виборами. «Це багата країна», — заявив радник [10].

Отже, існує багато технологій, здатних привести до перемоги у виборчій кампанії. Важливо, аби технологи враховували місцеві особливості кампанії і своєчасно адаптували свої ідеї та дії до конкретної ситуації згідно із законодавством.

Висновки. Вивчення проблеми виборчих технологій США у сучасній політичній науці є дуже важливим, адже власне система виборчих прийомів у кінцевому результаті виступає основною рушійною силою політичного, економічного, культурного розвитку країни. Політтехнологи зі США, які

працюють у виборчому процесі України, не тільки виконують суто технологічні функції, а й виступають поєднувальною ланкою між кандидатом на виборчу посаду та зовнішніми групами впливу, тобто виконують посередницькі функції у спілкуванні національних еліт. Стосовно українського контексту слід підкреслити, що перенесення в українську політичну практику напрацьованих американською політичною наукою підходів та конкретних прийомів роботи на виборах потребує урахування об'єктивних особливостей вітчизняного політичного процесу. Виборчі технології, будучи загальноприйнятою категорією світової політичної науки та практики, потребують врахування реалій конкретної виборчої кампанії, що в комплексі з їхнім чітким, послідовним виконанням визначає їхню ефективність. Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз ефективності застосування різноманітних виборчих технологій в електоральному процесі України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Scammell, M. The Wisdom of the War Room: U.S. Campaigning and Americanization [Text] / M. Scammell // Media, Culture & Society. — 1998. — Vol. 20. — № 2. — P. 3—7.
2. Blumler, J., Gurevitch M. The Crisis of Public Communication [Text] / J. Blumler, M. Gurevitch. — N.Y. : Routledge, 1995. — 237 p.
3. Юрченко, Є. О. Американські виборчі технології на світовій арені [Текст] / Є. О. Юрченко // Вісн. акад. адвокатури України. — 2009. — № 2. — С. 172—177.
4. Farrell, D. Political Parties as Campaign Organizations [Text] / D. Farrell, P. Webb / In Dalton R., Wattenberg M. Parties Without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies. — Oxford University Press, 2000. — 134 p.
5. Sussman, G. Global Electioneering: Campaign Consulting, Communications, and Corporate Financing [Text] / G. Sussman. — Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2005. — 262 p.
6. Butler, D. Electioneering: A Comparative Study of Continuity and Change [Text] / D. Butler, A. Ranney. — Oxford : Clarendon Press, 2000. — 294 p.
7. Gunther, R. The Media and Democracy in Comparative Perspective [Text] / R. Gunther, A. Mugham. — N.Y. : Cambridge University Press, 2000. — 444 p.
8. Секрет успеха Януковича, или тайны американских политтехнологов. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vlasti.net/news/79975> — Загол. з екрану.
9. Костенко, В. Американские и российские политтехнологи на украинских выборах [Текст] / В. Костенко. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://odnarodyna.com.ua/topics/1/219.html> — Загол. з екрану.
10. С Януковичем, Тимошенко и Ющенко работали американские политтехнологи, [Текст] / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.focus.ua/politics/96376/?p=1> — Загол. з екрану.

АМЕРИКАНИЗАЦИЯ ПОЛИТТЕХНОЛОГИЙ В ЭЛЕКТОРАЛЬНЫХ КАМПАНИЯХ УКРАИНЫ

Моторнюк Т. Н.

Проанализировано специфику влияния американских политических технологий на избирательный процесс Украины. Рассмотрены основные избирательные техно-

логи, которые используются в современном электоральном процессе США и Украины. Сделан вывод о том, что избирательные технологии требуют учета реалий конкретной электоральной кампании, что в комплексе с их четким и последовательным исполнением определяет их эффективность.

Ключевые слова: избирательный процесс Украины, политические технологии, политические партии, электоральная культура.

AMERICANIZATION OF POLITICAL TECHNOLOGIES IN THE ELECTORAL CAMPAIGNS OF UKRAINE

Motornyuk T. M.

The peculiarities of American political techniques impact on the electoral process of the Ukraine are analyzed. The basic electoral techniques used in modern electoral process in the USA and Ukraine are regarded. In conclusion, electoral techniques need taking into account actuality of a specific electoral campaign that in combination with an accurate and consistent execution defines its effectiveness.

Key words: electoral process of Ukraine, political techniques, political parties, electoral culture.

УДК 32.321

В. М. Пахолок, асистент

ЕВОЛЮЦІЯ УНІТАРНОГО УСТРОЮ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ

Проаналізовано особливості територіального устрою сучасних унітарних держав. Встановлено чинники, що ускладнюють класифікацію держав за традиційними ознаками унітаризму та федералізму.

Ключові слова: територіальний устрій, регіоналізація, децентралізація, федералізація.

Актуальність проблеми. Однією з важливих характеристик форми державного правління є територіальний устрій, який вказує на існування декількох способів організації відносин між різними ієрархічними рівнями управління, між центром і периферією. Іншими словами, під територіальною організацією держави розуміються її вертикальна побудова та існуюча система взаємин між центром і складовими частинами держави. Традиційно прийнято виділяти дві моделі територіальної організації: унітарну (рішення ухвалюються лише в центрі) і федеративну (рішення ухвалюються на різних вертикальних рівнях за наявності у конституції норм про розподіл компетенції між центром і суб'єктами федерації). Однак сьогодні досить складно віднести

країну до унітарних чи федеративних держав через появу нових, гібридних форм територіального устрою.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема еволюції унітарного устрою сучасної держави постійно перебуває у центрі уваги таких науковців, як Ю. Барабаш, Ю. Битяк, Ж. Верньє, Дж. Капоразо, М. Кітінг, Д. Крейн, О. Петришин, Р. Роуз, В. Сташис, В. Тацій, М. Чіркін та ін. [1—8]. Але політична реальність є настільки складною, що не дозволяє поставити остаточну крапку в теоретичному осмисленні цієї складної проблеми.

Тому **метою** статті є аналіз нових, гібридних форм територіального устрою країн крізь призму еволюції унітарного устрою сучасної держави.

Унітарна модель територіального устрою, або, якщо вживати найбільш поширений у вітчизняній літературі термін «унітарна держава», є найбільш поширеною у сучасному світі. Цю форму організації іноді називають простою, на відміну від складної, або композиційної, до якої належить перш за все федерація. Територія унітарної держави поділяється або на адміністративно-територіальні одиниці, необхідні для оперативного управління, або на політико-адміністративні одиниці, в рамках яких здійснюється місцеве самоврядування.

Найважливішими ознаками унітарних держав є їх централізація та єдина правова і політична організація, яка діє на всій території. Іншими словами, між громадянами і державою відсутня будь-яка проміжна ланка, а на території країни діє одна конституція, здійснюється єдина законодавча влада, діє одна судова система. Тобто, на всій території країни діє один законодавець, яким є або парламент, або виборчий корпус при застосуванні інститутів безпосередньої демократії. В унітарній державі законодавча влада жодним чином не обмежується: законодавець може видавати нормативно-правові акти з будь-якого питання. Як правило, у конституціях унітарних держав не міститься положень про обмеження влади парламенту, хоча на сьогодні у деяких країнах конституції закріплюють обмеження предметів законотворчості парламенту. До таких, наприклад, належить Основний закон Франції 1958 р., ст. 34 якого чітко перелічено норми та принципи, щодо яких може здійснюватися законотворча діяльність парламенту. Аналогічні норми містяться й у низці конституцій держав африканського континенту, які перейняли французьку правову систему. Проте і в цьому випадку законодавча влада є єдиною, оскільки предмети відання, які перебувають за межами зазначеної компетенції парламенту, віднесено до компетенції центральної виконавчої влади, а не до якогонебудь іншого законодавчого органу.

Іноді як характеристика унітарної держави зазначається наявність одного громадянства. Дійсно, для унітарної держави характерне тільки одне громадянство. Однак у деяких федераціях також не передбачено подвійного громадянства (громадянство федерації і громадянство його суб'єктів), як це має місце, наприклад, в Індії. Отже, ознаку одного громадянства не можна вважати істотною характеристикою унітарної держави.

Конституції унітарних держав в Європі (Данія, Іспанія, Нідерланди, Португалія, Фінляндія, Франція та ін.) не називають форму територіальної організації своєї держави. Проте її можна встановити за іншими, причому декількома, ознаками. Перш за все у тексті конституції можна знайти вказівку на принцип територіальної єдності, неподільності держави, що характерно для досить «старих» конституцій (конституції Норвегії 1814 р. — § I, Люксембургу 1868 р. — ст. 1). Положення, закріплені в конституціях Італії (1947 р., ст. 5), Іспанії (1978 р., ст. 2) та Франції (1958 р., ст. I), слідує тій самій традиції. Лише Конституція Португалії 1976 р. у ст. 6 прямо зазначає унітарний характер своєї держави з визнанням автономії місцевих органів влади: «Держава є унітарною і поважає у своїй організації та діяльності автономний режим островів та принципи субсидіарності, автономії місцевих органів влади і демократичної децентралізації державного управління» [2]. Низка конституцій закріплює принцип єдності влади, яка діє на території держави, що є свідченням унітарної організації влади в країні.

У Великій Британії, в якій відсутня писана конституція, також не піддається сумніву принцип єдності влади, який засновується на принципі суверенітету парламенту. Конституція Ірландії 1937 р. говорить про територію держави, яка належить народові (ст. 2). Про унітарний характер Данії свідчить комбінація статей 2 і 3 Конституції 1953 р., оскільки законодавча влада належить фолькетингу, виконавча влада здійснюється королем, а судова — органами правосуддя. Конституція Греції 1975 р., хоча і не називає форму територіальної організації, регулює питання місцевого самоврядування (статті 102—105) і тим самим свідчить про унітарний устрій. Такий самий підхід відображено і в основних законах Ісландії 1944 р. (ст. 76) та Швеції 1974 р. (розділ 1, пар. 7).

Однак поширення процесів децентралізації та регіоналізації зумовило появу нових, гібридних типів державного устрою. Найбільш широковживаним терміном для позначення цього феномену є регіоналізовані держави. Їх можна також назвати сильнодецентралізованими унітарними державами. Вони з'явилися тільки після Другої світової війни і їх кількість має тенденцію до зростання. Як правило, такі держави знаходяться в Європі і певною мірою представляють перехідну форму між класичними унітарними державами і федеральною державою. Першою з таких країн була Італія, прикладом якої у подальшому скористалися Португалія та Іспанія. Бельгія, яка створила в 1970-ті роки регіони, перетворилася після ухвалення Конституції 1993 р. у федеральну державу, зберігши стару регіональну структуру. Після на утвердження в 1997 р. на референдумі (він проводився в Шотландії і Уельсі) законів про розширення самостійності Шотландії та автономію Уельсу також можна говорити і про регіоналізацію Великобританії.

На сьогодні у західноєвропейській теорії і практиці регіоналізм поділяється на два типи: адміністративний та політичний. Перший — дуже близько

підходить до форми класичної децентралізації: регіони є територіальними одиницями, більш-менш ідентичними іншим категоріям місцевих органів, знаходячись на найвищому рівні. Такий регіоналізм існує у Франції і частково Португалії. У першій створено 22 регіони з власними органами управління і специфічною компетенцією. Згідно із Законом від 2 березня 1982 р. про права і свободи комун, департаментів та регіонів до відання регіональної ради (ст. 59) віднесено забезпечення економічного, соціального, санітарного, культурного та наукового розвитку регіону і облаштування його території за умови збереження його своєрідності і додержання цілісності, автономії і повноважень департаментів та комун. Регіону надано повноваження щодо реалізації національного плану і створення власного плану економічного і соціального розвитку та їх реалізації. При цьому не можна не визначити й те, що регіони у Франції як територіальні одиниці не згадані в конституції. Її ст. 72 говорить лише про департаменти і комуни, а решта всіх територіальних колективів створюється законом. Таким актом, що утворив регіони, став Закон від 5 липня 1972 р.

Слід зазначити, що регіональні утворення унітарних держав істотно відрізняються від суб'єктів федерації. Насамперед відмінності полягають в обсязі їх повноважень: він є суттєво меншим, ніж у федеральній одиниці. Крім того, за характером передана ним компетенція є менш значущою.

Основною ознакою, що відрізняє регіон унітарної держави від суб'єкта федерації, є відсутність у першого права на самоорганізацію. Якщо суб'єкт федерації самостійно визначає внутрішній правопорядок, створює власні органи влади у рамках відведеної йому національною конституцією компетенції, то внутрішня організація регіональних одиниць унітарної країни завжди встановлюється «зверху» національним законом. Самі регіони можуть розробляти і ухвалювати свої статuti, вони в обов'язковому порядку підлягають утвердженню на центральному рівні.

Відмінності простежуються й у формі контролю за регіональними одиницями. В Іспанії всі акти автономних спільнот підлягають контролю з боку Конституційного суду після їх ухвалення. Вони можуть бути оскаржені головою уряду, народним захисником, 50 депутатами і 50 сенаторами. Крім того, можливий і конкретний контроль, коли суд, що розбирає справу на основі закону автономного співтовариства, може запитати Конституційний суд про відповідність Основному закону. Разом з тим, контроль здійснюється органами адміністративної юстиції відносно автономного управління та його регламентних норм, а Рахунковою палатою — щодо економіки і бюджету. У кожному автономному спільноту уряд призначає свого представника, який керує адміністрацією держави на цій території і в разі необхідності координує її діяльність з діяльністю адміністрації спільноти.

Іноді в спеціалізованій літературі стосовно таких країн вживають термін «автономна держава», або «держава автономій». Іспанський дослідник Ж. Вер-

нє пропонує говорити про «складену державу» [1, с. 138]. На його думку, такий термін дає змогу уникнути суперечностей, що виникають при обговоренні різних визначень і характеристик федеральних держав. Крім того, така назва передбачає існування великої кількості різноманітних інститутів, оскільки окреслює тільки вочину кожної частини держави. Отже, поняття «складена держава» дає змогу суміщати класичні федеральні формули і нові форми політичної децентралізації, не перераховуючи традиційну сукупність характерних елементів, які ніколи повністю не представлені у класичних системах федералізму.

Як правило, створення автономій у рамках унітарної держави має під собою вагомі підстави і спрямоване на збереження територіальної єдності шляхом задоволення вимог окремих складових частин країни щодо більшої самостійності. Автономія може розумітися щонайменше у двох значеннях. Перш за все у широкому сенсі автономія — це здатність до самостійного функціонування якого-небудь суб'єкта в державі, зокрема в унітарній, і характеризує відносини між центральними і місцевими (периферійними) органами влади з приводу розподілу компетенцій. Друге поняття автономії — організація спеціальних територіальних одиниць в унітарній державі. Відомі три види такої автономії: адміністративно-територіальна, національно-територіальна та національно-культурна. Найбільший інтерес з погляду з'ясування особливостей територіальної організації влади становить національно-територіальна автономія. Її органи мають право на видання місцевих законів з питань, що належать до компетенції автономії, яка може бути досить широкою. Політичну автономію мають Шотландія та Північна Ірландія (Велика Британія), Корсика (Франція), Аландські острови (Фінляндія), Азорські острови (Португалія), Гренландія та Фарерські острови (Данія).

У більшості перелічених регіонів політичну автономію побудовано за загальною схемою [4, с. 269]. Існує обраний місцевий парламент, який формує місцевий уряд. Закони місцевого парламенту або іншого представницького органу, який не називається парламентом, видаються лише з місцевих питань, перелічених у конституції держави, і повинні відповідати загальнодержавним актам. Представником центрального уряду є призначуваний губернатор (державний комісар на Фарерських островах та в Гренландії, міністр у кожній з областей Азорських островів тощо), який має право вето щодо законів, ухвалених місцевим парламентом.

Така політична автономія може мати різну ступінь розвитку. Наприклад, Данія відносно Фарерських островів та Гренландії зберігає за собою лише контроль у сфері зовнішніх відносин і оборони. Однакові повноваження мають дев'ять автономних провінцій у ПАР, створені відповідно до Конституції 1996 р. Широкі повноваження надано законом, але не на практиці острову Мінданао на Філіппінах. Конституція Фінляндії 1986 р. передбачає, що законодавчі збори і обраний ними виконавчий департамент автономії вирішують

питання, що стосуються сфери доходів, використання природних ресурсів, освіти, культури, планування, але можуть ухвалювати рішення з інших питань, якщо це необхідно для добробуту населення автономії. В Іспанії поряд з «національними областями» (Країна Басків, Каталонія, Галісія) існують ще 13 історичних областей. Найбільш широку законодавчу автономію мають Країна Басків і Каталонія: визнається місцеве цивільне право, діє специфічний адміністративний і судовий процес, існує власна поліція, самостійно призначаються деякі види державних службовців — судової адміністрації, причому для одержання призначення на цю посаду необхідним є знання мови області.

В Італії п'ять особливих областей, становище яких визначається спеціальним статутом, що приймається у формі конституційного закону, мають більш широкі законодавчі повноваження, ніж решта 15, а з перших п'яти найбільш широкі повноваження має Сицилія.

У країнах, де вся територія складається із автономних утворень (Італія, Іспанія, Шрі-Ланка, ПАР, Папуа-Нова Гвінея), що мають законодавчі повноваження (у ПАР усі дев'ять провінцій і 19 провінцій у Папуа-Нова Гвінея навіть мають свої конституції), ситуація стає близькою до федеративного устрою. Деякі зарубіжні автори прямо називають низку з цих країн, зокрема Іспанію, федераціями [3, с. 15].

Поява регіоналізованих, або автономних, держав значно ускладнює класифікацію держав за формою державного устрою: унітарна чи федеративна.

Останніми десятиліттями дихотомія «федералізм—унітаризм» зазнала впливу нових інституційних домовленостей, що зумовило виникнення трьох основних ускладнень у перебігу класифікації форми державного устрою сучасних країн.

Перша складність полягає в інституціоналізації регіоналізму (Італія, Іспанія, Бельгія, Франція) який є формою територіального поділу влади, котрий неможливо чітко класифікувати чи як неповний тип федеративної системи, чи як еволюційний тип унітарної системи. Складнощі із класифікацією регіоналізму зумовлено в першу чергу тим фактом, що регіональні системи породили різні форми інститутів, серед яких неможливо виділити універсальний тип. Процес федералізації окремих регіональних систем (Бельгія, Іспанія) здійснив спробу класифікувати регіоналізацію ще більш складною. Фактично спробу встановити чіткі відмінності між регіоналізмом та федералізмом приречено на невдачу.

Друга складність полягає у процесах децентралізації, які спостерігаються вже декілька десятиліть у більшості унітарних держав. Децентралізація призводить до появи нових форм територіальної організації влади, яка поєднує децентралізацію з асиметричними федеральними домовленостями: своєрідний процес «федералізації» розвивається, але не може бути застосований до всіх регіонів. Досить часто в одній державі частина території вже організовано як федеральну систему, але решта все ще є регіональною. Досить

цікавим є приклад Великої Британії: деволюцію у Шотландії та Уельсі може бути визначено як федеральну угоду, більше того, як реальний процес федералізації, здатний перетворити Велику Британію на федерацію, який все ще далекий від свого завершення [6, с. 21].

У випадку Італії маємо інший цікавий феномен: заклик до федералізації підтримується регіональною політичною партією «Ліга Півночі», яка очолила процес інноваційної децентралізації, що передбачає передавання більших повноважень органам місцевого самоврядування та регіонам. Незважаючи на те, що цей процес має ознаки децентралізації, деякі дослідники називають його федералізацією.

Остання, третя складність пов'язана з еволюцією державної політики, зокрема з популярною концепцією держави загального добробуту, яка зробила федеральну та унітарну системи майже схожими одна на іншу у сфері міжурядових відносин та централізаційної динаміки. Концентрація повноважень в економічній, соціальній та низці інших сферах федеральних систем практично повторювала аналогічну відцентрову динаміку унітарних систем. Усвідомлення того, що в перебігу реалізації державної політики дихотомія «федералізм — унітаризм» втрачає свій сенс стало широко прийнятою серед дослідників, хоча і не стало загальноновизнаним фактом [7, с. 37].

Одним з аспектів такої конвергенції форм державного устрою став розвиток міжурядових відносин на основі співробітництва і розподілу повноважень. Центральні, регіональні та місцеві агентства все більше залучаються до процесу ухвалення рішень. Такі міжурядові відносини змінили уявлення про чітку структуру повноважень і відповідальності в ієрархічній системі управління, що характерно як для федеративних, так і для унітарних держав [5; 8]. Зростаючі взаємозалежність та багаторівнева динаміка, з одного боку, зруйнували ієрархічні відносини між центром і периферією в унітарній системі, зменшили впливовість центру та збільшили значущість периферії, а з другого — загрожують автономії субнаціональних урядів у федеративній системі, роблячи втручання федерального уряду у внутрішні справи федеральних утворень все більш агресивним.

Висновки. У зв'язку з поширенням регіоналізму, децентралізаційних процесів та ідеології держави загального добробуту ми є свідками поступової еволюції унітарної форми територіального устрою, формування тенденції до конвергенції між унітаризмом та федералізмом як формами територіального устрою держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вернье, Ж. Испания как составное государство [Текст] / Ж. Вернье / Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа). — Казань : Казан. ин-т федерализма, 2004. — С. 137—153.

2. Конституция Португальской Республики [Текст]. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.rada.gov.ua/LIBRARY/catalog/law/portugal_constitut.html
3. Основы теории и практики федерализма [Текст]. — Лейвен, Garant Publishers, 1999. — 233 с.
4. Чиркин, М. Сравнительное конституционное право [Текст] / М. Чиркин. — М. : Международные отношения, 2002. — 448 с.
5. Caporaso, J. The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Post-Modern? [Text] / J. Caporaso // Journal of Common Market Studies. — 1996. — Vol. 34. — March. — P. 136—145.
6. Keating, M. Nations against the State [Text] / M. Keating. — London : Palgrave, 2001. — 215 p.
7. Krane, D. Does the Federal-Unitary Dichotomy Make Any Difference? One Answer Derived from Macrocomparative Analysis [Text] / D. Krane / In L. Picard and R. Zariski (eds), Subnational Politics in the 1980s. — N.Y. : Praeger, 1987. — P. 35—44.
8. Rose, R. From Government at the Centre to Nationwide Government [Text] / R. Rose / In Y. Mény, V. Wright (eds.), Centre-Periphery Relations in Western Europe. — L. : Allen & Unwin, 1985. — P. 13—32.

ЭВОЛЮЦИЯ УНИТАРНОГО УСТРОЙСТВА СОВРЕМЕННОГО ГОСУДАРСТВА

Пахолук В. Н.

Проанализированы особенности территориального устройства современных унитарных государств. Определены факторы, усложняющие классификацию государств по традиционным признакам унитаризма и федерализма.

Ключевые слова: *территориальное устройство, регионализация, децентрализация, федерализация.*

THE UNITARY EVOLUTION OF MODERN STATE

Pakholok V. N.

The peculiarities of the territorial division in modern unitary states are analyzed. The factors, which complicate the traditional classification of unitary and federal states, are considered.

Key words: *territorial division, regionalization, decentralization, federalization.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 94(470+571):340.12

О. В. Зінченко, доктор історичних наук, доцент

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ТВОРЧОМУ СПАДКУ БОРИСА ЧИЧЕРІНА

Висвітлено досліджені Борисом Чичеріним процес історичного розвитку громадянського суспільства, його сутність, основні еволюційні етапи та значення у розвитку державності.

Ключові слова: громадянське суспільство, середній клас, громадська думка, права держава.

Актуальність проблеми. Сьогодні в Україні вирують не тільки безплідні, а й шкідливі політичні пристрасті, які гальмують нормальний громадсько-політичний, економічний та культурний розвиток суспільства. Значною мірою вони породжуються відсутністю середнього класу, «дитячим віком» громадянського суспільства, низьким рівнем політичної культури населення, незбалансованістю повноважень різних гілок влади. За таких обставин найбільш ефективним та прискореним засобом припинення політичного хаосу в країні можуть виявитись утворення середнього класу та інтенсивний розвиток громадянського суспільства. В теоретичному сприянні розв'язанню означеної нагальної проблеми саме і полягає актуальність порушеної нами теми. **Мета** статті — висвітлити сутність чичерінської концепції громадянського суспільства та його значення у розвитку правової держави. Головне завдання пов'язане з всебічним аналізом науково-публіцистичних праць та спогадів вченого.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. В історичній літературі чичерінська концепція громадянського суспільства спеціально не досліджувалася. До 1917 р. історики до неї не дійшли. Радянські ж учені принципово замовчували творчий спадок Б. Чичеріна, як буржуазного реакціонера. Вперше про громадянське суспільство у працях Б. Чичеріна згадав у 1956 р. М. Цаголов,

беззаперечно вбачаючи у ньому реакційність [6]. В. Зорькін у 1984 р. вже не вживав беззаперечних епітетів, хоча віддавав належну данину ідеологічним вимогам [3]. На пострадянському етапі розвитку історіографії чичерінську концепцію громадянського суспільства мимохідь згадували О. Маркін, С. Тарніков [5] та Л. Іскра, не заглиблюючись в особливості її змісту [4]. Побіжно торкалися питання і вітчизняні дослідники Д. Видрін [1] та М. Зенкін [2]. Однак проблема не виявилась об'єктом комплексного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Б. Чичерін у своїх працях вперше в Росії вдався до розгляду питання щодо походження, сутності та значення громадянського суспільства у розвитку державності різних народів. В опублікованій 1858 р. статті «Промисловість та держава в Англії» він звертав увагу на те, що на певному етапі свого розвитку держава не в змозі забезпечити загальний інтерес, охопити усі сторони життя своїх громадян, оскільки поряд із загальними інтересами існує безліч інтересів окремих індивідів та різних спілок. Учений констатував, що у цій сфері виявляється уся розмаїтість життя, панує необхідна для людської діяльності свобода. На відміну від держави, на противагу суспільству політичному він називав цю галузь *громадянським суспільством* [14, с. 212—213].

Визначаючи громадянське суспільство як сукупність приватних стосунків між особами, що управляються приватним правом, Б. Чичерін писав, що воно проходить одну за одною три стадії свого історичного розвитку: родову, станову та загальногромадянську. Першу він відносив до стародавнього світу, другу — до середньовіччя, останню — до нового часу [10, с.32, 71, 236, 277, 366, 370, 374]. Називаючи удільні князівства громадянським суспільством, Б. Чичерін стверджував, що у процесі централізації держава поглинула, підпорядкувала його, і суспільство з цим погодилося. Однак після досягнення певної зрілості під опікою держави громадянське суспільство прагне звільнення від цієї опіки, оскільки вже не має у ній потреби і може гармонійно співіснувати з державою. «Починається зворотний хід історії, — підкреслював учений. — Як раніше розвиток полягав у підпорядкуванні державі різних громадських сил, так тепер починається звільнення суспільства від державної опіки. Але це вже було не колишнє суспільство, а нове, виховане державою... в якому стали можливими і громадська думка, і привселюдне обговорення питань» [14, с. 220]. На переконання Б. Чичеріна, саме з цього моменту розпочинається доба лібералізму, а держава потребує підтримки з боку громадських сил, без якої ускладнюються її функціонування і нормальний розвиток суспільства. «І не дивно, — уточнював він, — для повноти розвитку постає необхідним союз обох елементів. Як тільки один з них перевищує інший, відразу ж і неодмінно виявляються шкідливі наслідки однобічного напрямку» [14, с. 221].

У статті «Про політичне майбуття Англії», що вийшла друком у 1856 р., Б. Чичерін пропагував ліберальні гасла законності, гласності, свободи та про-

сторю громадської самодіяльності у формі схвальних відгуків про англійське державне та суспільне життя [9, с. 650—677]. Він зазначав, що англійці за-конослухняні і поважають закон, «люблять у ньому своє право» та що любов ця охоплює громадян, коли вони в законі вбачають не утиск, а захист. Автор доводив, що така поведінка нерозривно поєднується зі ширим виконанням обов'язків і одночасно становить надійну запоруку мирного розвитку країни [9, с. 674]. За словами вченого, кращу підвалину «законного порядку» складають свобода друку, громадської думки, гласність. Остання, формуючи громадську думку, дає простір громадській самодіяльності, утримує владу від зловживань, висвітлює недоліки установ, піддає їх невмолимій критиці, що призводить до їх виправлення, вдосконалення законів та розпоряджень. Гласність дає можливість висловлюватися новим потребам народу, втілення в життя нових ідей. «Висловившись, одержавши вільну течію та право на законну діяльність, — наголошував він, — вона втрачає свою руйнівну силу, оскільки сама стає під захист законності... Гласність є необхідний для попередження вибухів клапан» [9, с. 676—677].

У ці ж роки вчений оприлюднив, говорячи словами В. Зорькіна, «один з основних своїх політичних творів — “Власність та держава” у двох томах» [3, с. 19; 15]. Автор поставив перед собою завдання встановити закономірності розвитку політичної свободи і запропонувати російському юнацтву спільний плід наукової праці та життєвого досвіду для керівництва у майбутній громадській діяльності [13, с. 8]. У книзі розглядалися проблеми розвитку громадянського суспільства, його ролі у встановленні громадянських та політичних свобод, ролі середнього класу та політичних партій у розвитку народного представництва, сутність поділу гілок влади тощо. Він переконував у закономірності та історичній неминучості того, що в Росії свобода особиста поєднується зі свободою політичною, яка виражається у праві разом з іншими брати участь у вирішенні громадських справ, покликанні громадян до участі у цьому та що, нарешті, самообмеження самодержавної влади однаково виявиться благойдійним і для неї самої, і для підданих [15, т. 2, с.303, 312, 307].

Усе це опосередковано зачіпало питання про створення громадянського суспільства. Однак Б. Чичерін і прямо торкався проблем. Виходячи з дефініції громадянського суспільства як сукупності приватних стосунків між індивідами взагалі, він простежував три етапи його розвитку: притаманний стародавньому світу кровний союз, середньовіччю — становий порядок та новому часу — загальногромадянський лад. Б. Чичерін вважав, що держава становить єдине ціле, поселене на своїй території стале суспільство, яке управляється єдиними законами і має єдину верховну владу [10, с. 68]. В період же феодальної роздробленості суспільство, на його думку, має розглядатися не як єдине ціле... а як випадкове об'єднання різних земель та областей не державним союзом, а громадянським суспільством [10, с.69, 71]. І хоча, говорячи словами

Б. Чичеріна, і в громадянському суспільстві існують установлені звичаєм чи писані влада, суд та закони, вони ґрунтуються не на державному, а на приватному праві [10, с. 71].

Вчений тут же пояснював, що громадянське право розглядає особу в її приватній сфері з її майновими, родинними, договірними та спадковими стосунками, а державне право — всю сукупність об'єднаних у єдиний, нерозривний союз осіб — державу [10, с. 234]. Успадкування ж в удільних князів відбувалося відповідно до приватного права. При цьому, як і в успадкуванні приватних осіб того часу, по-перше, переважаючою засадою виявляється особиста воля заповідача, а по-друге, тоді не вбачалася відмінність між майном державним та приватним княжим [10, с. 277]. Саме тому Б. М. Чичерін вважав за необхідне визнати юридичну форму тогочасної Росії громадянським суспільством, а не державою [10, с. 71]. Звідси випливало, що у період роздробленості громадянське суспільство поглинуло державу, підпорядкувало її, розтворило у собі. Вчений стверджував, що така закономірність притаманна й іншим народам. «Форма громадянського суспільства, — підкреслював він, — певної доби була загальним надбанням усіх нових народів; упродовж середньовіччя ми спостерігаємо її на заході точно так само, як і у нас» [10, с. 365].

Б. Чичерін пов'язував розвиток громадянського суспільства з виникненням та ліквідацією кріпосного права. Він підкреслював, що закріплення станів викликало численні наслідки для усього громадського побуту того часу [10, с. 31]. Оскільки у середні віки підвалиною громадянського союзу була земля, то усі ті, хто на ній поселявся, вступали у громадянські стосунки як із землевласником, так і з іншими поселенцями, тобто ставали кріпосними [10, с. 32]. Вчений стверджував, що із здійсненням централізації відбувалося поглинання громадянського суспільства державою. Однак це не означало його знищення. «Спостерігаючи за історичною ходою, — звертав увагу дослідник, — ми бачимо, що з появою громадянського суспільства попередні кровні зв'язки не знищуються, а входять до нього як один з його складових елементів. Точно так само з появою держави не знищується громадянське суспільство. Скрізь залишаються люди зі своїми правами та стосунками: родинними, майновими, договірними, спадковими. Але усе це в державі виявляється підпорядкованим моментом: приватне право не втручається в громадський устрій і повинно всюди поступатися громадській користі; над розрізненими особами підноситься загальний союз» [10, с. 371].

Вчений доводив, що відповідно до законів історичного розвитку в певний період виникає об'єктивна необхідність скасування кріпосного права і лібералізації держави, а також зміни стосунків між нею та громадянським суспільством. Він уточнював, що розпочинається зворотна хода історії: як раніше розвиток полягав у підпорядкуванні державі різноманітних громадських сил, так тепер розпочинається звільнення суспільства від державного опікування

[14, с. 220]. Б. Чичерін писав, що за таких умов виникає об'єктивна необхідність у взаємодії і взаємопідтриманні громадянського суспільства та держави, без яких виявляються неможливими їх подальше нормальне функціонування та розвиток [14, с. 221]. На його переконання, такі стосунки між громадянським суспільством і державою є можливими за умови зрівняння усіх станів у правах, забезпечення свободи формування громадської думки та уведення інших громадянських свобод [14, с. 220; 11, с. 12]. Тим самим учений вважав громадянське суспільство висхідною точкою розвитку правової держави.

Отже, найбільш характерною рисою наукового обґрунтування Б. Чичеріном об'єктивної необхідності ліквідації феодального рабства було його поєднання з одночасним теоретичним опрацюванням питання про сутність, місце та роль громадянського суспільства у процесі історичного розвитку Росії. І якщо у плані боротьби за наділення селян землею та їх безоплатного особистого звільнення поряд з ім'ям Б. Чичеріна можна поставити низку інших імен, то у зазначеному напрямі він виявився єдиним.

Б. Чичерін вбачав один з вирішальних чинників створення умов для формування в Росії громадянського суспільства та перетворення її на правову державу у ліквідації сільської общини після скасування кріпосного права. Він звертав увагу на закономірність формування громадянського суспільства. На його думку, у створенні державною владою необхідних умов для розвитку правильної громадянської свободи полягав сенс історичного процесу нової доби [15, т. 2, с. 446—447]. Повторюючи ту саму думку, Б. Чичерін коротко пояснював основну сутність цих умов: за нової доби встановлюється громадянський лад, що становить результат усього попереднього історичного розвитку, а саме вільна власність за умови вільної праці [15, т. 1, с. 159].

Б. Чичерін писав, що у сучасній йому Росії початок формуванню громадянського суспільства поклато скасування кріпосного права. Він називав Положення 19 лютого 1861 р. найвеличнішим законодавчим актом у російській історії, що заклав підвалину нового громадянського ладу в російській землі, наріжним каменем нової російської громадянськості [7, с. 133, 135]. Вчений зазначав, що низкою статей Положення общинне володіння прирікалося на скасування, оскільки з визнанням особистої свободи та пов'язаною з нею особистою власністю воно не могло триматися [12, с. 56]. Однак влада відмовилася від втілення в життя цих статей і, як і раніш, віддавала селянина у жертву «згубному наслідку кріпосного права — общинному володінню», яке, за словами автора, виявлялося засадою, що суперечить найелементарнішим правилам громадянського побуту, тобто є несумісним з громадянським суспільством. Він підкреслював, що там, де общинне володіння існує, марно сподіватися на утвердження громадянських прав селянського населення [15, т. 1, с. 455; 12, с. 54]. Виходячи з тези, що «вільна власність за умови вільної праці» складає ідеал будь-якого громадянського побуту, Б. Чичерін закликав

владу ліквідувати общинне володіння з метою звільнення шляху формування громадянського суспільства. «Тепер саме настав час утвердити ті засади, — писав він 1882 р., — без яких немає правильного громадянського порядку» [15, т. 1, с. 160, 455].

Б. Чичерін вважав закономірним і встановлення правової держави. Остання, за його словами, виявляється плодом всевітньо-історичного процесу, національні особливості правового розвитку різних народів зливаються в одну урочисту ходу всевітньої історії і рівноправність становить нормальний порядок, до якого прийшли чи повинні прийти усі освічені суспільства [8, ч. 3, с. 407]. Громадянське суспільство, за висловом ученого, складає собою протиборство безконечної множини прагнень, яка витончує сили та здатності кожної людини і тому є головною рушійною пружиною розвитку, а кінцева мета, до якої веде це протиборство, полягає у встановленні цілком правомірного громадянського порядку, що ґрунтується на взаємному обмеженні свободи, тобто правової держави [15, т. 2, с. 377].

Правову державу Б. Чичерін убачав у запровадженій законом системі влади чи установ, що керуються законом і спрямовуються на правове забезпечення панування загального інтересу над приватним і на одночасний захист свободи особистості [16, с. 307]. Виходячи ж з того, що справжній корінь свободи полягає в особистому праві, а громадянське суспільство є справжнє поле діяльності людської свободи, вчений вважав правовою лише ту державу, в якій особисті права гарантуються законом, що обмежує дії влади, та незалежним судом. Сюди перш за все він відносив недоторканність особи, її житла та майна з принципами «хейдис корпус», а також захист свободи сумління та думки [16, с. 309, 311].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, Б. Чичерін науково простежив історичний процес розвитку громадянського суспільства, визначив та охарактеризував його головні еволюційні етапи, обґрунтував загальну сутність, показав об'єктивну закономірність і неминучість його виникнення та розвитку у процесі переходу суспільства від авторитарних до представницьких систем державного управління, визнав його висхідною точкою розвитку правової держави. Опрацьована Б. Чичеріним наукова історико-правова концепція громадянського суспільства і сьогодні зберігає своє теоретичне та практичне значення, особливо актуальне у країнах колишнього СРСР, що упродовж трьох чвертей століття перебували під непереборним тиском тоталітаризму. Разом з тим залишається недослідженим питання щодо конкретних результатів та особливостей утілення положень чичерінської концепції громадянського суспільства в Російській імперії після першої російської революції 1905—1907 рр., а також на пострадянських теренах, у тому числі в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Выдрин, Д. Борис Чичерин : предтеча российской политологии [Текст] / Д. Выдрин. — Симферополь, 2008. — 544 с.
2. Зенкін, М. В. Історичні та суспільно-політичні погляди Б. М. Чичеріна [Текст] : автореферат дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / М. В. Зенкін. — Дніпропетровськ, 1999. — 16 с.
3. Зорькин, В. Д. Чичерин. Из истории политической и правовой мысли [Текст] / В. Д. Зорькин. — М. : Юрид. лит., 1984. — 112 с.
4. Искра, Л. М. Борис Николаевич Чичерин о пореформенном развитии России, капитализме, социализме [Текст] / Л. М. Искра. — Воронеж : Истоки, 1999. — 194 с.
5. Маркин, А. В. Редкий в России государственный : о некоторых аспектах творчества Б. Н. Чичерина [Текст] / А. В. Маркин, С. Н. Татарников // Социал.-полит. науки. — 1992. — № 1. — С. 87—95.
6. Цаголов, Н. А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права [Текст] / Н. А. Цаголов. — М. : Госполитиздат, 1956. — 464 с.
7. Чичерин, Б. Н. Воспоминания. Земство и Московская Дума [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Север, 1934. — 372 с.
8. Чичерин, Б. Н. Курс государственной науки [Текст] : в 3-х ч. / Б. Н. Чичерин. — М. : Кушнерев, 1894—1898.
9. Чичерин, Б. Н. О политической будущности Англии [Текст] / Б. Н. Чичерин // Рус. Вестн. — 1856. — Кн. 11. — С. 637—661.
10. Чичерин, Б. Н. Опыты по истории русского права [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Барфкнехта, 1858. — 389 с.
11. Чичерин, Б. Н. Очерки Англии и Франции [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Барфкнехта, 1858. — 357 с.
12. Чичерин, Б. Н. Пересмотр законодательства о крестьянах [Текст] / Б. Н. Чичерин // Вопр. политики. — М. : Кушнерев, 1903. — С. 52—69.
13. Чичерин, Б. Н. Посвящается русскому юношеству [Текст] / Б. Н. Чичерин // Чичерин Б. Н. Собственность и государство : в 2 т. [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Марьянова-Прискорн, 1882—1883. — Т. 1. — С. 5—6.
14. Чичерин, Б. Н. Промышленность и государство в Англии [Текст] / Б. Н. Чичерин // Атений. — 1858. — № 12. — С. 212—296.
15. Чичерин, Б. Н. Собственность и государство : в 2-х т. [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Марьянова—Прискорн, 1882—1883. — Т. 1. — 468 с. — Т. 2. — 457 с.
16. Чичерин, Б. Н. Философия права [Текст] / Б. Н. Чичерин. — М. : Кушнерев, 1900. — 339 с.

ГРАЖДАНСКОЕ ОБЩЕСТВО В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ БОРИСА ЧИЧЕРИНА

Зинченко Е. В.

Освещены исследованные Борисом Чичериным процесс исторического развития гражданского общества, его сущность, основные эволюционные этапы и значение в развитии государственности.

Ключевые слова: гражданское общество, средний класс, общественное мнение, правовое государство.

THE CIVIL SOCIETY IN B.N.CHICHERINA'S CREATIVE HERITAGE

Zinchenko O. V.

In article process of historical development of a civil society, its essence, the basic evolutionary stages and value in development of statehood are shined investigated by Boris Tchitcherin.

Key words: *a civil society, middle class, public opinion, a lawful state.*

УДК 323.172

Ю. М. Манелюк, кандидат політичних наук, доцент

КОНЦЕПЦІЯ ЕВОЛЮЦІЙНОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА

Досліджено сприйняття ідеї еволюції у концепціях Михайла Драгоманова. Проаналізовано сутність явища еволюції, процес формування поняття «еволюція», його співвідношення з іншими видами суспільно-політичного розвитку, а саме з революцією. У цьому контексті М. Драгоманов найчастіше вживає поняття «поступ», розуміючи під ним незворотний процес вдосконалення, поліпшення, тобто прогрес.

Ключові слова: *ідея, концепція, еволюція, революція, держава.*

Актуальність проблеми. В українській політичній думці кінця XIX — початку XX ст. існувала потужна національна традиція еволюціонізму, представлена П. Кулішем, М. Драгомановим, І. Франком, М. Грушевським, які присвятили спеціальні дослідження питанню еволюції. Найбільш ґрунтовним у цій сфері є доробок М. Драгоманова. Його концепція стала тією базою, від якої відштовхувалися подальші дослідники, як прихильники еволюціонізму, так і його критики.

Метою статті є аналіз сприйняття ідеї еволюції у концепціях Михайла Драгоманова. Саме його праці становлять основу джерельної бази даного дослідження. Також використано праці А. Круглашова, І. Лисяка-Рудницького, В. Лісового, Ю. Охримовича, П. Феденка та ін.

М. Драгоманов проаналізував сутність явища еволюції, процес формування поняття «еволюція», його співвідношення з іншими видами суспільно-політичного розвитку, а саме з революцією. У цьому контексті дослідник найчастіше вживає поняття «поступ», розуміючи під ним незворотний процес вдосконалення, поліпшення, тобто прогрес. На думку І. Лисяка-Рудницького, М. Драгоманов не вважав поступ автоматичним процесом. Визначними характеристиками поступу для нього є перехід до вищого ступеня духовної

культури, соціальної справедливості. Інший дослідник В. Лісовий наголошував на тому, що для концепції еволюції характерним є історизм: «Історичний підхід поширюється Драгомановим на пояснення наших соціальних явищ, інституцій, але і самої свідомості, розвитку тих чи тих ідей ... для Драгоманова прогрес є здебільшого питанням про вищий рівень духовної культури і соціальної справедливості. Надісторична і позаісторична «ідея справедливості», тобто певний етичний принцип, знову рятує Драгоманова від детерміністичного еволюціонізму, а заодно і від етичного релятивізму» [1, с. 87—88].

Суспільно-політичний розвиток М. Драгоманов пов'язує зі змінами у релігії, яка заклала форми сприйняття світу людиною. Зокрема, для давніх вірувань було характерним уявлення про «золотий вік». Така концепція, на думку М. Драгоманова, не сприяла активній позиції людини, прагненню змін на краще, а лише поширювала песимізм і ностальгію за минулим: «... справляла великий вплив упереджена ідея про досконалість старих часів, порівняно із новими, і про поступове погіршення людства, про перевагу пращурів над нащадками. Міф про золотий вік, до якого зводяться всі подібні ідеї ... давав зовсім утопічну мірку, що докладалась до сучасності» [2, с. 25—26]. Якісні зміни в уявленні про поступ, на думку дослідника, відбулися з появою християнства. Вперше з'явилася концепція лінійного розвитку, спрямованого до кращого. Християнські вчителі, вважав він, наближалися до думки про те, що в житті є поступ до кращого, і вважали саме цю модель вірною для всього світу.

М. Драгоманов, констатуючи позитивну роль християнства для розвитку уявлення про еволюцію, наголошував на тому, що таке вчення мало також низку негативних рис. Це стосується, зокрема, аскетизму, який пропагувало християнство. Дослідник вважав таку позицію непродуктивною, шкідливою для ідеї поступу: «Якби всі люди рішучо перейнялись такими думками, то настав би кінець не тільки всякому поступові між людьми, а і всякому громадському життю, та й самому людському родові...» [3, с. 45]. Він підкреслював, що у рамках християнської філософської системи подальший розвиток уявлень про еволюцію був неможливим. На думку науковця, людство повинно було перестати спиратися на релігію, оскільки «поступ тормозився сліпою довірою до попів» [3, с. 45]. Один з дослідників наукової спадщини М. Драгоманова, А. Круглашов, зазначає: «Імпонує чесність, з якою вчений проводив порівняння ідеї поступу з релігійною ідеєю. З відстані часу бачимо, що віра в поступ мала витокami не тільки раціонально-наукові підстави, не лише досвід природознавства, просвітницький месіанізм й позитивістську методологію XIX ст. — Драгоманов точно уловив емоційний фактор, чуттєвий заряд цієї ідеї, її психологічний потенціал, хоч окремо на цьому й не наголошував» [4, с. 157].

Наступним етапом розвитку уявлень про еволюцію, на думку М. Драгоманова, стала доба Просвітництва. Для цього періоду характерні переведення акценту з надприродного на людське, аналіз розвитку за допомогою наукових методів: «Як тільки гуманісти звернули увагу на людське життя, на землю, зразу ж почали вони розбивати і громити порядки, розбивати, що в їх лихе, і стали думати про те, які мусіли б бути добрі порядки якби їх завести» [3, с. 52]. Найкращою книгою про нові порядки М. Драгоманов уважав «Утопію» Томаса Мора. «Утопія» дає напрям розвитку людства, спрямовує його до кращої мети: «Та властива вартість книги Мора про Утопію не в тих чи інших думках його про різні державні порядки, а в тому, що він звернув увагу на громадське життя на землі, що міркував про се життя, опираючись на вільний розум, а ні на якісь церковні приписи, та протиставляв недоладним порядкам на Землі не царство Боже, або небесне, котре не залежить від людей, а візирець, котрий людей коли схочуть, самі можуть виконати на землі» [3, с. 55].

Суттєвим кроком уперед, вважав мислитель, була також відмова науковців від беззаперечного визнання авторитетів. Дослідник зазначав, що церква формувала такий світогляд, коли давні істини вважалися беззаперечними. Нова наука, навпаки, ставила старі погляди під сумнів. Це, на думку автора, було великим прогресом само по собі, а також формувало ідею про розвиток людських знань. З часом людство перестає задовольнятися апеляцією до надприродних сил і звертається до науки та наукового досвіду. Працю «Рай та поступ» М. Драгоманов закінчує саме аналізом доби Просвітництва, якій ми і зобов'язані, на думку вченого, сучасним уявленням про еволюцію. Концепція М. Драгоманова багато у чому є слушною: теорія суспільно-політичної еволюції формувалася паралельно до появи лінійної концепції історії, розвитку науки, секуляризації. Але Просвітництво характеризується надмірною вірою в науку та невпинний прогрес, що певною мірою властиве і для уявлень М. Драгоманова про еволюцію. За М. Драгомановим, з XVIII ст. у політичній думці можна виділити два підходи до формулювання ідеї еволюції. Перший підхід він зводив до твердження: «кожен народ, поставлений у хоч якоюсь мірою сприятливі умови, поступово, силою власної думки та боротьби інтересів, а також і під впливом обставин, покращує форми побуту, та розширює свої моральні та наукові поняття. Оскільки майже у кожному народі помітний рух у такому роді і так як деякі із народів, знаходяться у взаємному зв'язку і впливають один на одного, то подібний рух до удосконалення помітний у всьому людстві; при чому, звичайно, різні затримуючі та модифікуючі умови, створюють різницю у ступенях, на яких знаходились та знаходяться різні народи» [2, с. 11].

Сутність другого підходу М. Драгоманов формулював так: «Все людство складає один організм, який не стільки розвивається та удосконалюється у окремих частинах (народях), скільки у загальній масі, причому частини

(народи) складають правильно розмежовані ступені розвитку цілого» [2, с. 11]. Розвиток та зростання популярності еволюційних теорій М. Драгоманов пояснював наявністю великої кількості доказів, що підтверджували факт поступового розвитку світу та людського суспільства, а також суто утилітарною необхідністю захищати науку, новий політичний лад від нападок консерваторів, обґрунтовувати реформи [2, с. 11—12].

Оцінюючи концепцію суспільно-політичної еволюції М. Драгоманова, А. Круглашов зазначає, що «він використовував ідею поступу як методологічне знаряддя аналізу минулого та сучасності. При цьому намагався витворити узагальнену картину тих провідних тенденцій та закономірностей, які, згідно такої методології пізнання, мали привести до певного майбутнього» [4, с. 152].

Аналізуючи явище еволюції, М. Драгоманов розглядав його глобально, тобто вважав, що еволюція відбувається у масштабі людства, а не у масштабі окремих країн. Він стверджував, що, вивчаючи процес суспільно-політичних змін в окремих країнах, можна дійти висновку про те, що в якийсь період розвиток зупиняється або навіть настає регрес. Але, якщо подивитися на процеси ширше і підняти рівень дослідження до масштабів усього людства, то одразу стане зрозуміло, що еволюція не зупиняється ніколи: під час кризи в одній країні розвиток відбувається в іншій. Таким чином, у підсумку суспільно-політичний розвиток не зупиняється і не переривається ніколи: «Коли дивитись на долю окремих народів, то можна часто не тільки не побачити поступу, але навіть погіршення тої долі, бо ж часом траплялося, що цілі народи попадали в неволю до чужинців, або й зовсім гинули. Але коли оглянути долю всіх народів на землі, принаймні з того часу, з якого можна мати писані спомини про ту долю, то безумовно завважаємо, що тим часом, як в одного народу поступ часом іноді спинявся, або зовсім переривався, то він у другого народу все таки ішов далі, або що поступ з одного боку спинявся серед якогось народу, то з другого боку, серед другого народу було якраз навпаки аж поки згодом один народ — не навчався в другого того, в чому він остався позаду» [3, с. 65]. Найяскравіше, на думку дослідника, еволюція помітна у точних науках, але це не означає, що духовний розвиток людства стоїть на місці. Прогрес у технологіях «переміняв вже на краще почасти і людську натуру» [3, с. 67], а також «той поступ доводить до поступу в відносинах між народами та в порядках громадських і державних» [3, с. 69].

Ідею поступу М. Драгоманов розумів не тільки як теоретичну конструкцію, а й як методологічне підґрунтя для аналізу процесу суспільно-політичного розвитку в окремих країнах. Особливу увагу він приділяв вивченню специфіки розвитку на теренах Російської імперії. Досліджуючи суспільно-політичну еволюцію, М. Драгоманов звертається до географічних, геополітичних та культурних особливостей Росії. Щодо географічних особливостей, то перш за все

дослідник акцентувався на дуже великій території Росії та низькій густоті її заселення. З цієї причини всі суспільно-політичні процеси в Росії протікають більш повільно, ніж у Європі: «Найбільша географічна одміна Росії од інших держав у Європі — велична її, — найбільша статистична одміна — рідкість людності; найголовніша одміна історії її — перетяжка пород людських і держав, довша і кривавіша, ніж по іншим країнам Європи. От через це в Росії всякий зріст господарський, громадський і розумовий хоч і почавсь майже в один час, напр., як в Германії, або Англії і не дуже пізніше од більшої частини Франції, а дуже зоставсь позаду. Росія не то, щоб молодша од інших держав, як кажуть іноді, а тугіше росла. Мало того, Росія проходила ті самі ступіні зросту, що й Європа, тільки дедалі від XIII ст. До кінця XVIII ст. все пізніше, а до того так, що кожний ступінь майже зовсім не давав тієї користі для громад, яку він дав у Європі» [5, с. 405].

Іншою причиною уповільнення суспільно-політичного розвитку Росії М. Драгоманов уважав вплив татар, які надали російській державності особливого характеру. На теренах Росії відбувалися нормальні процеси державотворення, виникала централізована влада, але татарські набіги дуже уповільнили ці процеси розвитку, знищивши міста та городян-ремісників, які були осередками розвитку: «Случилось це, як ми думаємо, через то, що перетяжка пород людських принесла в Росію народ дикий, татар, а вони піддали сили державі Московській, а в ній царству, й дали тій державі, й тому царству такий вид, якого не могло бути по інших країнах, де теж були й свої центри-збирачі, й своя доба переваги королівської сили над іншими. З XIII по кінець XVIII ст. татари, а потім «московський збір країн руських» руйнували весь схід Європи та розганяли там людей. Немало з свого боку причинилась тут і Литва, й Польща, які теж од XIV до XVII ст. думали бути тут «збирачами» країн руських і неруських. Між іншим, татарські набіги та державні збори зробили скрізь у Великій, Малій та Білій Русі те, що знищили майже скрізь городи й городян-ремісників, яким і без того важко було закластись у такій широкій та малолюдній країні» [5, с. 405].

Крім того, процеси централізації знищили осередки республіканського устрою та уповільнили розвиток культури. На думку М. Драгоманова, міста України та Білорусі до XVII ст. та війни Росії з Польщею були осередками ремісництва та розвитку дрібного підприємництва, тобто розвивалися за тією самою схемою, що і європейські: «Про те ж, яка була культура в городах нашої України од Львова до Ніжина, а особливо в городах Білої Русі ще в XVII ст., коли городи ті ще не були зруйновані війною Москви і Польщі, а потім повновлені вже жидами, — про те майже ніхто вже й не говорить. А коли б те все розібрати докладно, тоді вся історія цивілізації в Росії стала б перед нами зовсім інакше, ніж тепер» [5, с. 406]. Коли ці землі остаточно стали частиною Московського царства, вони втратили міську культуру, городян-ремісників,

які у тогочасній Європі виконували роль основи всього суспільно-політичного розвитку. Крім того, постійні війни Московського царства лише сприяли розвитку феодалних відносин, закріпаченню селян і таким чином відкидали Росію назад, порівняно з розвитком Європи. Потужним чинником уповільнення розвитку Росії стало кріпацтво, яке спиняло розвиток міст та культури. Всі ці чинники разом з війнами призвели до надзвичайного посилення центральної влади та чиновницького апарату, який також не сприяв вільному розвитку: «Як би там не було, а тільки «зібрана царями» Московщина в XVI—XVII ст. майже зовсім не мала городян-ремесників, тобто тої основи громадської, якою держалась тоді вся культура Європи й на якій з XVI ст. держиться весь поступ її — од вільнодумства до громадівства. До того треба придати, що безперервна війна з-за збору Московщини завше підновляла феодалізм — роздачу земель із людьми служашому дворянству і заробила те, що селян закріпили в Московщині саме тоді, коли в Європі вони скрізь явно почали увільнятися: у XVI—XVIII ст. кріпацтво ще більше спинило зріст громадський і, між іншим, і зріст городів. Нарешті й татарські звичаї і війна за «збирання землі» безмірно вкріпили царську силу, яка, проявляючись чиновництвом, стала давити всі інші.» [5, с. 406]. Як слушно зазначає П. Феденко: «Драгоманов розумів, що культура та господарський та політичний поступ мають свої центри в містах. Він болів душею з тієї причини, що український народ втратив свої освічені верстви» [6, с. 47].

З часом сама центральна влада усвідомила необхідність розвитку міст та ремесел і почала сприяти їх формуванню. Але штучне насадження зверху ще більше пригнітило громадське самоврядування та спричинило відторгнення у населення: «І коли далі само царство побачило потребу й ремесла, й науки для самої сили своєї, то весь дальший прогрес громадський із XVII—XVIII ст. пішов у Московщині за приводом царства і чиновництва, через що: 1) ще більше задавив вільний вчинок громадський; 2) став огидним громадянам; 3) на перших порах іще більше розірвав сили громадські одну від одної й навіть ще більше розганяв людей, як розганяла їх тяжка служба всього люду московського Петрові I й т. ін.» [5, с. 406].

Подібний перебіг подій повинен був викликати супротив. Але на теренах Російської імперії не існувало традиції залучення широких мас населення до політичного життя, тому не могло виникнути підґрунтя для організованої боротьби з режимом. Оскільки, на думку М. Драгоманова, революція є формою перетворення суспільства, яка відрізняється чітким теоретичним підґрунтям та наявністю моделі майбутнього суспільно-політичного устрою, то в Росії в цей час не могла відбутися революція. Разом з тим поступовий еволюційний розвиток також гальмувався державною владою. Спротив владі виливався у бунти, які були стихійними та на відміну від європейських революцій були спрямовані не на майбутнє, а на повернення до старого: «А коли

в країні не вдалося скласти ніякої міцної і упорядкованої сили громадської, яка могла б стати проти царства й його порядків, то противенство їм тільки й виходило з самих селян-хліборобів та з далекого козацтва, тобто степових пастухів, рибалок та здобичників. Це противенство не могло скластись у щонебудь подібне революціям, які були в Європі вже XVI—XVII ст. За приводом людей, усе-таки вивчених по городах, і виривалося бунтами за догородську старовину, та ще коли б хоч за чисту додержавну, доцарську старовину, а то за царя проти бояр! — тобто проти наслідку за причину. То були бунти без поступової і навіть без систематичної думки й такі, в яких перед вели не люди, в яких до сміливості прикладались і звичка думати, твердий і ясний розум, а які тільки й були що «розудалые добры молодцы», а по більшій часті ще й «воры-разбойнички». Такі бунти були наперед безнадійними не тому, що вони не могли взяти гору на той час на ділі, а тому, що не могли залишити по собі ясної думки й цілі надалі. В тім і найбільша їх неподібність до революцій» [5, с. 406].

На думку М. Драгоманова, повстання у Російській імперії відрізнялися від революцій чи повстань у Європі насамперед тим, що вони не були спрямовані проти влади монарха. У народу була сильна віра у «доброго царя», тому повстання були спрямовані скоріше проти місцевих чиновників. У цьому криється причина того, що з'являлась велика прірва між народом та елітою. Адже інтелігенція прагнула саме зміни суспільно-політичного ладу, а народ, навпаки, ідеалізував монарха: «Найслабший бік мужицьких бунтів в Росії, не тільки в середній Московщині, а з XVII ст. і в нашій Україні, й, навіть, здається, й в других козацьких землях, завше був і єсть в тому, що в мужиків нестало розуму про державні порядки, що мужики, постаючи проти тієї неправди, котра безпосередньо давить їх, завжди думають, що вони повстають не проти порядку державного, а за закон, за царську волю, проти котрої йдуть мовби то й не вони, а пани, або чиновники» [7, с. 130]. Рухи спротиву, як правило, очолювалися людьми неосвіченими, вихідцями з простого народу, тому їх дії не мали якого-небудь теоретичного підґрунтя, не мали чіткого уявлення про те, чого вони прагнуть досягти.

Ю. Охримович, характеризуючи ставлення М. Драгоманова до представників російської політичної думки, зокрема до соціалістів, зазначає: «Рівночасно виступає він ворогом і критиком російського соціалістичного містицизму, особливо чотирьох його проявів, а саме: 1) віри в один абстрактний «русский» народ, що на всьому просторі Росії один і одинаковий, віри, що заставляла російських пропагандистів іти між український нарід з іменем Пугачова, Стеньки Разіна та з проповіддю «общини», що розуміється не викликували в душі цього народу ніяких відгуків, 2) віри в окремих, своєрідний шлях розвитку Росії, яка ніби то з феодально-аристократичного режиму перескочить одразу в соціалістичний; 3) віри в загальну соціально революцію,

що за одним розмахом зруйнує старий соціально-економічний лад і розділить історію людськості на два періоди: період рабства і свободи і віри, що для осягнення соціалістичного ідеалу не потрібно зовсім політичної боротьби, тільки треба пропаганди між масами» [8, с. 93—94].

Незважаючи на те, що соціально-економічні обставини у Росії виключали можливість революції, певний розвиток революційного руху все ж можна відмітити. Тобто якщо повстання Разіна М. Драгоманов тлумачить як стихійний бунт, то бунт Пугачова був уже більш подібний до європейських революцій. Початок трансформацій бунтів у революції в Росії було зумовлено появою розкольництва, яке до певної міри було подібне до європейських ідейних рухів: «Таким безнадійним бунтом був звісний бунт Ст[епана] Разіна «за царя проти бояр» у XVII ст. Бунт Пугачова сто років опісля був уже більш свідомий, бо між тими двома бунтами пройшло кілька десятків років розкольницької культури й думки, трохи подібної до тієї, яка була в Європі в часи Реформації. Тільки ж і тут недостача городських сил громади й світської науки городянської зробили те, що весь рух розкольницький, навіть безпопівський, тільки здалека можна рівняти до реформаційного європейського і що замість швейцарських, голландських, англо-шотландських республік XVI—XVII ст. московські розкольницько-козацькі круги й у XVIII ст. спромоглися тільки на самозваного царя Ємельку Пугачова, який сам про себе говорив, що він нічого й не сподівався, як тільки половити риби в каламутній воді» [5, с. 406—407].

У той час, коли у Росії відбувалося повстання Пугачова, у Європі міщанство, яке було основною рушійною силою поступу та революцій, продовжувало розвиватися. Воно виборолло собі право на освіту, а з нею прийшло розуміння та формулювання загальних прав і свобод. Тому революційні перетворення, які відбувалися в цей час у Європі, є органічним виявом поступу, вони завершують ті суспільно-політичні зміни, які сталися в результаті еволюції: «В часи московських «удальцов» од Кудеяра до Пугачова європейське міщанство не тільки так наживало капітал, а й одбило од попівства науку, а од панства — вільний дух. От через що революційний дух у Європі все йде вгору з XVI ст., і багатша частина міщанства рядом повстань (дійсно революцій) допевняє те, що виробилось тихим зростом господарським і розумовим (дійсно еволюцією, яку Лассаль зве по-старому революцією). З кінця XVIII ст. слідом за багатшим міщанством, до якого прикладається тепер, власне, назва буржуазії, виступає бідне, робітницьке, яке тягне за собою й сільських робітників, селян, уже до такого руху, який буде не таким, як французька «жакерія» XIV ст. або німецьке селянське повстання XIV ст.» [5, с. 407—408].

У Росії клас освіченого міщанства був слабо розвиненим. Тому, на думку М. Драгоманова, в той час, коли в Європі починаються революції за розширення прав, встановлення республіки або обмеження монархій, Росія

нібито йде протилежним шляхом. Повстання та свободи скорочуються, єдиний великий бунт відбувається проти одного царя за іншого царя. М. Драгоманов відзначав, що самі суспільні відносини в Росії були такі, що не сприяли яким-небудь бунтам, повстанням чи революціям. Крім того, велику частину освіченого міщанства склали іноземці, що були схильні скоріше пристосуватися до існуючого порядку, ніж його змінювати: «Після Пугачова вже московські «чорні люди», селяни, не вставали проти своїх порядків скільки-небудь великими купами. Городяни ж на цей раз уже заводились не своїм вільним вчинком, а начальством, та ще й на ґрунті кріпацтва. Добра доля промислового люду після Петра I були чужинці, які тим більше припадали до начальства, бо од нього здобували монополії. Письменні люди теж виходили з служаків та панства, лакейського перед царем, кріпосницького перед мужиком. От через те од московських «білих людей», білоруків і білоробів, і в XVIII ст. не можна було ждати не тільки революції, а й вільного слова» [5, с. 408].

Можливо, дещо романтизуючи історичний розвиток Європи, М. Драгоманов зазначав, що через відсутність або слабкість тих суспільних процесів, що проходили в Європі, Росія не одержувала тих здобутків, які одержувала Європа на кожному щаблі свого розвитку: «Так не тільки Московщина далеко одстала од Європи, а ще сталося так, що ні один із ступенів зросту громадського, який вона проходила, не дав громаді майже нічого того, що ті ступні давали в Європі: аристократія не дала рицарської честі й духа невіддєлності, церква — ні зерна звички до науки й твердої совісті, царство — рівності й волі кріпацької. Ледве-ледве з кінця XVIII ст. нові поєвропесні служаки-пани та для служби державної збудовані городи починають давати деякий плід, який тільки через вісімдесят років виродив із себе волю кріпаків 1861 р. та нещасні царські реформи Олександра II» [5, с. 408].

Відсутність того досвіду, який вже був у європейців, призвела до того, що російський інтелектуал навіть не міг уявити собі суспільних перетворень, що відбуваються не адміністративним шляхом, з ініціативи керманіча держави, а знизу, з волі народу. Для нього моделлю перетворень, суспільних реформ були реформи Петра I, проведені за бажанням сильного царя і не ґрунтовані на об'єктивній логіці розвитку країни: «Коли поєвропесний російський чоловік XIX ст. починав думати про зміни неадаптираних порядків своєї країни подібно тому, як змінювались вони громадською працею в Європі, то йому приходила на думку не та впорядкована, чи затяжна, чи гостра повстанська праця, яка й складає прогрес у Європі, а тільки або вчинок царський якого-небудь Петра I, або різня якого-небудь Пугачова — в обох випадках катастрофа над громадою, а не вільний і спільний вчинок ліпших сил громадських, чи то мирний, чи повстанський. І коли на нового Пугачова дедалі все менше було надії, то вивчений росіянин, який бажав зміни в своїх порядках, усе більше спинявся на думці про зміни по царській волі, коли то сам цар до них додумається.

Важливо, що навіть декабристи 1825 р. не прибрали іншого, чим підняти народ до бунту, окрім імені царя Костянтина!» [5, с. 408].

Висновки. Аналізуючи особливості суспільно-політичного розвитку Російської імперії, що призвели до революцій початку ХХ ст., М. Драгоманов серед основних причин неможливості поступового розвитку суспільства та політичної системи називав відсутність стадії міського господарства в історії Росії та втрату культури городян-ремісників, які в Європі відігравали роль основи суспільно-політичного розвитку та вдосконалення, а також надмірну централізацію влади та гіпертрофований чиновницький апарат, що не давав можливості формувати ефективне самоврядування, самоорганізації громади. Дослідник також звертав увагу на вплив географічних особливостей Росії, а саме на те, що велика територія імперії зумовила уповільнення темпів суспільно-політичного розвитку.

М. Драгоманов розробив цілісну концепцію суспільно-політичного розвитку. На його думку, якісні зміни у суспільстві можуть виникати лише шляхом поступових змін, паралельно з поступом науки, технологій, культурним розвитком. Можна сказати, що взаємозв'язок революцій та еволюцій вчений розглядав діалектично. Ці протилежні форми розвитку, як уважав він, доповнюють одна одну. Шляхом революції можна змінити уряд, домогтися тактичних змін. У цьому сенсі революції у М. Драгоманова є виявом процесу еволюції, що охоплює людство та природу як складні системи. Революції, на думку науковця, не можуть призвести до фундаментальних змін, а лише скорегувати, дещо пришвидшити чи уповільнити розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лісовий, В. Драгоманов і Донцов [Текст] / В. Лісовий // Філософ. і соціолог. думка. — 1991 — № 9. — С. 83—102.
2. Драгоманов, М. Вопрос об историческом значении Римской империи и К. К. Тацит. [Текст] / М. Драгоманов — Б.в.д. — 373 с.
3. Драгоманов, М. П. Рай і поступ [Текст] / М. П. Драгоманов — Вінніпег: Ман. Накл. Руської книгарні, 1916 — 80 с.
4. Круглашов, А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова [Текст] / А. М. Круглашов. — 2-е вид. — Чернівці : Прут, 2001. — 486 с
5. Драгоманов, М. П. Шевченко, українофіли і соціалізм [Текст] / М. П. Драгоманов // Вибране («мій задум зложити почерк історії цивілізації на Україні»); упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Мішук; прим. Р. С. Іщука, В. С. Шандри. — К. : Либідь, 1991. — С. 327—429.
6. Феденко, П. Український рух у ХХ столітті [Текст] / П. Феденко — Лондон : Наше слово, 1959 — 267 с.
7. Драгоманов, М. П. Передне слово до «Громади» [Текст] / М. Драгоманов // Вибрані твори. Збірка політичних творів з примітками. — Прага — Н.-Й. : Укр. соціолог. ін-т в Празі, 1937 — С. 80—140.

8. Охримович, Ю. Развитие украинської національно-політичної думки (від початку XIX століття до М. Драгоманова) [Текст] / Ю. Охримович — Н.-Й. : Вид-во Чарторийських, 1965 — 120 с.

**КОНЦЕПЦИЯ ЭВОЛЮЦИОННОГО ОБЩЕСТВЕННО-
ПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ В РАБОТАХ
МИХАИЛА ДРАГОМАНОВА**

Манелюк Ю. М.

Исследовано восприятия идеи эволюции в концепциях М. Драгоманова. Проанализированы сущность явления эволюции, процесс формирования понятия «эволюция», его соотношение с другими видами общественно-политического развития, а именно с революцией. В этом контексте М. Драгоманов чаще всего применяет понятие «прогресс», понимая под ним необратимый процесс усовершенствования и улучшения.

Ключевые слова: идея, концепция, эволюция, революция, государство.

**THE CONCEPT OF EVOLUTIONARY POLITICAL
DEVELOPMENT IN MUKHAILA DRAGOMANOVA'S WORKS**

Manelyuk Y. M.

In article the analysis of perception of idea of evolution in M. Dragomanova's concepts is carried out. The essence of the phenomenon of evolution, process of formation of concept «evolution», his parity with other kinds of political development, namely with revolution is analysed. In this context M. Dragomanov applies concept «progress» more often, understanding as him irreversible process of improvement.

Key words: idea, the concept, evolution, revolution, the state.

УДК 316.4.063.001.11:323.3

К. О. Ковязіна, аспірантка

**ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ
В РОБОТАХ РОБЕРТА Д. ПАТНЕМА**

Присвячено розгляду праць Р. Патнема щодо такого суспільного феномену, як соціальний капітал. У хронологічній послідовності досліджено розвиток ідей та положень концепції соціального капіталу, а також результати дослідження змін в американському суспільстві, які набули великої популярності і справили значний вплив на наукову та політичну спільноту.

Ключові слова: концепція соціального капіталу Р. Патнема.

Актуальність проблеми. Теоретичний доробок Р. Патнема сьогодні є надзвичайно актуальним, оскільки дослідник відійшов від індивідуального рівня

розгляду і аналізу соціального капіталу та перейшов на рівень держави, суспільства в цілому, перевіривши власні умовиводи емпірично.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що, незважаючи на безперечну актуальність творчості Р. Патнема, особливостям його концепції соціального капіталу на тлі певного інтересу до його творчості взагалі достатньої уваги не приділяється. Тому *метою*¹ статті є певне виправлення цього недоліку.

Роберт Девід Патнем народився 1941 р. у місті Порт-Клінтон, штат Огайо, де 1963 р. закінчив коледж та одержав стипендію Фулбрайта для навчання у коледжі Балліуола, в Оксфорді, після чого одержав ступені магістра та в 1970 р. доктора наук у Йельському університеті. Він викладав в університеті штату Мічиган, доки не перейшов до Гарварду 1979 р., де обіймав різні посади, в тому числі й стає деканом Школи управління Кеннеді. 1980 р. Р. Патнема приймають до Американської академії мистецтв та наук, 1981 р. — до Ради міжнародних відносин, 2001 р. — до Американського філософського співтовариства. Він був президентом Американської асоціації політичних наук з 2001 по 2002 роки, є членом Американської та Британської академії наук. Також був удостоєний почесними званнями Стокгольмського університету, Університету штату Огайо, Університету Антверпена, Единбургського університету. Він одержав Медаль Вілбура Кросса, професора Йельського університету за видатні досягнення в кар'єрі 2003 р. 2006 р. одержав премію Йохана Скайтта, що є однією з найбільш високих похвал у світі з політології, за найбільш цінний внесок у політичну науку. Він консулює широке коло національних лідерів, у числі яких були американські президенти Б. Клінтон та Дж. Буш, британські прем'єр-міністри Т. Блер та Г. Браун, ірландський міністр Б. Ахерн, лідер лівійської революції М. Каддафі. Р. Патнем заснував семінар Сагуаро (Saguaro Seminar) — низку зустрічей між ученими, лідерами громадянського суспільства, коментаторів та політиків для обговорення стратегій повторного з'єднання американців з їх спільнотами. Це все призвело до видання книги та однойменного сайту «Краще разом» (Better Together), який представляє конкретні дослідження нових форм соціального капіталу в Америці. Зараз Р. Патнем є професором державної політики в Гарварді і директором Манчестерської літньої школи соціальних змін.

Першою роботою Р. Патнема у сфері соціального капіталу стала праця «Творення демократії: громадські традиції в сучасній Італії» (1993), далі була опублікована стаття «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки» (1995), яка знайшла своє продовження у книзі «Боулінг наодинці: занепад та відновлення американських спільнот» (2000). Наступними роботами

¹ Тема статті безпосередньо пов'язана з соціологічними дослідженнями у межах комплексних програм НДР, які здійснює соціологічний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

у цій сфері стали «Демократія в дії: еволюція соціального капіталу в сучасних суспільствах» (2002), а також «Краще разом: відновлення американської спільноти» (разом з Л. Філдштейном, 2003). Розглянемо деякі ці праці більш докладно, маючи на меті розкрити становлення та зміст концепції соціального капіталу Р. Патнема.

Перша серйозна опублікована праця «Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії» є результатом двадцятирічного дослідження Італії. Дослідника зацікавило, чому життя в північному та південному регіонах значно різняться: в першому добре розвинені громадські цінності, уряд працює ефективно, існує довіра серед мешканців до владних та урядових структур, у той час, як у другому процвітають клієнтизм, корупція, а місцеві уряди є неефективними та безвідповідальними. Причину цих відмінностей Р. Патнем убаचाє в різній акумуляції соціального капіталу. Пояснення суттєвих розбіжностей в італійських містах через соціальний капітал є не випадковим, адже в аналізі також розглядалися й інші чинники, такі як відмінності в рівнях економічного розвитку, освіти, політичних уподобань, що в перебігу дослідження аналізу виявилися незалежними змінними.

Розгляд соціального капіталу Р. Патнем починає з аналізу дилеми колективної дії. Її сутність у тому, що індивіди не можуть виконувати спільну працю, результат якої одержує один з них. Той, хто не одержує нічого, не може бути впевнений, що йому «повернуть борг» і допоможуть у чомусь іншому, що буде важливим для нього. Введення третьої сторони для вирішення цієї дилеми, як це запропонував Т. Гобс у вигляді Левіафана чи додаткових документів, що мають забезпечувати виконання зобов'язань, є вкрай не вигідним, адже вимагає значних видатків та не гарантує здорового функціонування цих заходів. Р. Патнем вважає, що основною перепоною для спільної діяльності є відсутність довіри між індивідами, а тому створення умов для її виникнення є провідною детермінантою для добровільної співпраці в спільноті. Вона забезпечує повне додержання зобов'язань, адже махінації, непрозорість дій, шахрайство стануть причиною зневіри та одержання репутації людини, якій не можна довіряти та мати з нею будь-які справи. Такий стан речей призводить до того, що найбільший збиток одержує не той, кого обдурили, а той, хто обдунив. Тому, на думку Р. Патнема, «чим вищий рівень довіри в суспільстві, тим більша ймовірність співпраці» [1, с. 208], а чим більше актори співпрацюють, тим більшою стає довіра між ними.

Дослідник розрізняє особистісну та соціальну довіри. Остання більше належить саме до соціального капіталу. Соціальна довіра передбачає довіру до іншого агента комунікації без довготривалого знайомства, дружби з ним, ґрунтуючись лише на рекомендаціях інших акторів, довіру яких уже було перевірено. Соціальна довіра виникає за наявності двох взаємопов'язаних джерел: норм взаємності та мережі громадської активності.

Норми взаємності мають дві форми існування: у збалансованому та генералізованому стані. «Збалансована взаємність — це одночасний обмін товарами еквівалентної вартості... Генералізована взаємність передбачає безперервні відносини обміну, що будь-якої конкретної миті є невинагородженими або незбалансованими, проте вони пов'язані зі взаємними сподіваннями, що в майбутньому вони одержать винагороду за виконану тепер послугу» [1, с. 210]. Норми генералізованої взаємності значно полегшують соціальні обміни. Повторювальність даних обмінів у свою чергу призводить до закріплення цих норм. Р. Патнем доходить висновку про те, що такі відносини обміну можливі лише за умов наявності соціальних мереж, які виступають контекстом, тлом, де норми генералізованої взаємності набувають сенсу, сили дії та ефективності.

Р. Патнем робить акцент на тому, що мережі міжособистісних зв'язків можуть бути горизонтальними та вертикальними. Горизонтальні мережі передбачають наявність в їх складі людей однакового статусу та впливу, а вертикальні пов'язують людей з різним статусом, асиметричними зв'язками ієрархії та залежності. І хоча автор визнає, що в реальності у чистому вигляді ці мережі не існують і є змішаними, однак вирішальною для обопільно прибуткової співпраці, на його думку, є саме горизонтальні мережі, оскільки вертикальні зв'язки відзначаються вертикальним обміном та асиметричними зобов'язаннями. У таких відносинах не можуть встановитися рівнозначна довіра та співпраця, адже між агентами існують корисливість, залежність, а не взаємність. Зв'язки в горизонтальних мережах є повною протилежністю і відповідають принципам взаємності, особливо це виявляється у мережах громадської активності (сусідські асоціації, спортивні клуби, хорові товариства, кооперативи, масові партії і т. д.).

Мережі громадської активності виконують такі функції: 1) контролюють додержання угод; 2) закріплюють та зміцнюють норми взаємності і відповідні норми поведінки; 3) спрощують циркуляцію інформації про репутацію надійності соціальних агентів і тим самим полегшують співпрацю; 4) виступають відображенням традицій співпраці в минулому, які є культурною моделлю майбутньої співпраці [1, с. 212]. Ці функції мереж мають ключове значення для соціального капіталу та, за Р. Патнемом, впливають на ефективну роботу уряду, економічну стабільність, зниження злочинності, підтримання порядку в суспільстві та добре управління загалом [1, с. 214].

Р. Патнем услід за П. Бурдьє [2] та Дж. Коулманом [3] вказує на те, що для існування та примноження соціального капіталу він має перебувати у постійному використанні, а також є спільним благом, на відміну від звичайного капіталу, що є приватним благом. Треба зазначити, що концепція соціального капіталу Р. Патнема багато в чому ґрунтується на розробках попередників, особливо Дж. Коулмана. Наприклад, генералізована взаємність Р. Патнема

повністю відображена відносинами сподівання та очікування у Дж. Коулмана, хоча й для останнього подібні відносини є одним з чотирьох різновидів соціального капіталу, а для Р. Патнема — високопродуктивним елементом соціального капіталу. Однак підхід, що розглядається, є більш зрозумілим та чітким, де дослідник намагається подолати неточності та білі плями концепції соціального капіталу, що були до нього. Проте і в даній роботі є деякі упущення: дослідник у різних місцях своєї праці визначає мережі, норми та довіру і як складові соціального капіталу, і як його форми. Але, якщо вважати форму одним з виявів об'єкта, то, проаналізувавши працю Р. Патнема, ми дійшли висновку про те, що ці три соціальних явища є все ж таки, елементами соціального капіталу, а не його виявами. Адже ці елементи взаємопов'язані і є нерозривними та взаємозалежними, що неможливо при самостійності форм об'єкта.

Характеризуючи складові концепції соціального капіталу Р. Патнема (довіру, соціальні норми та горизонтальні мережі), можна побачити, що вони пов'язані один з одним ланцюговою реакцією: горизонтальні мережі уможливають виникнення норм взаємності, які сприяють встановленню та примноженню довіри. Вінцем цієї реакції і по суті ключовою функцією соціального капіталу є співпраця, взаємодопомога. В кінцевому результаті соціальний капітал сприяє загальному благу всіх членів суспільства, створюючи громадські цінності, норми та знання, що зміцнюють демократичні принципи в управлінні. У такому ракурсі соціальний капітал виступає, як слушно зазначив В. Степаненко, «певною інтегральною соціальною характеристикою» громадськості суспільства [4, с. 26].

У подальшому Р. Патнем використовує результати, одержані в перебігу дослідження громадського суспільства і стану демократії в Італії, аналізі американського суспільства. У статті «Гра в кеглі наодинці: занепад соціального капіталу Америки» він звертає увагу на парадоксальне зниження громадської активності американців в 90-ті роки ХХ ст., адже у 60-х роках було зафіксовано небачений до цього її пік, що давало підстави робити прогнози стосовно її акумуляції, проте в майбутньому цього не сталося. Р. Патнем робить спробу знайти основні причини такого зниження крізь призму концепції соціального капіталу. Адже зниження останнього, на його думку, веде до зниження сили та активності громадянського суспільства, а отже і демократії загалом.

У цій публікації автор більш-менш чітко дає визначення соціальному капіталу, однак це більше нагадує пояснення того, що криється за метафорою «соціальний капітал»: «...соціальний капітал» стосується рис соціальної організації, як-от мережі, норми і соціальна довіра, що полегшують координацію і співпрацю задля взаємної вигоди» [5, р. 67].

Р. Патнем звернув увагу на те, що в перші дві треті ХХ ст. американці відзначалися невідомим до цього примноженням своєї активності в участі

у житті своїх громад, проте, починаючи з останньої третини минулого століття, цей процес різко змінюється на зворотний, що призводить до роз'єднаності в суспільстві. Він відмічає зниження кількості членства в різних соціально значущих організаціях (політичних партіях, профспілках, волонтерських об'єднаннях, релігійних громадах та ін.), а також спад учасників у найпростішому акті громадського волевиявлення, виборах та кількості гравців у кеглі (гра, що є популярнішою та важливішою за голосування на виборах та відвідування церкви) в організованих лігах, на протипагу збільшенню гравців в одиночній грі. Важливим висновком з цієї тенденції соціальної пасивності в Америці є факт не самого зниження кількості членів різних мереж громадської активності, а те, що відбуваються скорочення спілкування, зменшення соціальної взаємодії. Ці самі тенденції торкнулися й неформального соціального капіталу: послаблення зобов'язань у сім'ї, зменшення спілкування між сусідами та ін., тобто погіршуються соціальні відносини в цілому.

Р. Патнем, фіксуючи наведені зміни в американському суспільстві, намагається знайти їм пояснення та виділяє відповідні, на його думку, причини: перехід жінок у виробничу сферу, підвищення кількості змін місця проживання, демографічні перетворення (зменшення одружень, кількості дітей в сім'ї, збільшення розлучень, нижчі заробітні плати і т. д.), технологічна трансформація дозвілля, результатом якої є «оприватнення» та «індивідуалізація» вільного часу [5, р. 75]. Також він пропонує шляхи розв'язання проблеми шляхом подальших докладних досліджень різних типів соціальних організацій, особливо впливу електронних мереж на соціальний капітал, а також політики держави щодо формування соціального капіталу. Ці дії, на думку Р. Патнема, мають змінити «ворожі тенденції» на відновлення суспільної зв'язаності, громадської активності та довіри.

Розглянута стаття привернула до себе велику увагу спільноти, а сам Р. Патнем став відомим і був запрошений до Білого дому з приводу обговорення його невтішних висновків та прогнозів стосовно американського суспільства. Проте наскільки основні положення статті набули популярності та занепокоєння серед науковців та пересічних читачів, настільки ж вони викликали бурю критичних зауважень та спростувань. Головним чином критики були зосереджені на питанні про те, чи дійсно знизилися волонтаризм та громадський дух в Америці, чи ці громадські чесноти просто набули нових форм, відмінних від старого стилю організацій, на які посиляється Р. Патнем. Вони також відзначали, і це був їх головний аргумент, що зроблений Р. Патнемом висновок про зниження соціального капіталу головним чином ґрунтується на даних про проведення індивідами свого дозвілля, а не на економічних та політичних змінах, викликаних діяльністю корпорацій та урядових установ.

Продовжуючи роботу, розпочату в статті, і намагаючись відповісти на висловлені критичні зауваження, Р. Патнем більш докладно заглиблюється

у соціальні процеси американського суспільства у своїй праці «Боулінг наодинці: занепад та відновлення американських спільнот». Головною ідеєю книги стало звернення уваги громадськості на можливості соціального капіталу, його важливість для суспільства в цілому і кожного громадянина зокрема. Порівняно зі статтею «Гра в кеглі наодинці ...» дослідник тут стає обережнішим у своїх висновках. Він задається набором запитань, головним з яких є таке: чи дійсно молоде покоління менше залучене у громадське життя суспільства, чи воно залучено до нього по-іншому, по-новому? Для відповіді на це запитання Р. Патнем використовує принцип триангуляції, спираючись на декілька джерел незалежних доказів однакового явища, процесу та змін, що аналізувалися. Проте, незважаючи на спробу Р. Патнема в роботі навести більш ґрунтовні аргументи на захист своїх висновків та прогнозів стосовно соціального капіталу американців, зроблених у згаданій статті, все ж знайшлися й ті, кого він не переконав. Такі критики, як, наприклад, соціолог Клод Фішер, стверджують, що: а) Р. Патнем у своєму аналізі головним чином концентрується на організаційних формах соціального капіталу і не приділяє достатньої уваги мережам міжособистісного соціального капіталу; б) він також не враховує появу нових форм організацій, що надають підтримку за допомогою Інтернету та поза ним; в) 1960-ті роки, на які робить наголос Р. Патнем та які є відправною точкою його аналізу, на думку критиків, вводять в оману читачів, оскільки вони є скоріше винятком, ніж нормою, бо саме в цей період була незвично велика кількість традиційних організацій.

Однак треба звернути увагу на те, що дана праця є важливою з точки зору того, що концепція соціального капіталу Р. Патнема набуває більшої точності та впорядкованості. Тут він чітко визначає соціальний капітал як соціальні мережі і пов'язані з цим норми взаємності. Саме соціальні мережі стають квінтесенцією соціального капіталу. Головною їх функцією і цінністю є сприяння зміцненню норм генералізованої взаємності, які підвищують загальну довіру в суспільстві, що робить його більш продуктивним та ефективним, та допомагають співпраці на взаємовигідній основі. Крім того, «коли політичні та економічні дії уряду вбудовано у щільні мережі соціальної взаємодії, стимули для опортунізму та посадових злочинів скорочуються» [6, с. 21].

Соціальний капітал має два аспекти: індивідуальний та колективний. Вони відображують, по-перше, соціального носія соціального капіталу (індивід — група — організація — нація) та, по-друге, одержувача користі від його використання (індивідуальне благо — суспільне благо), тобто всі витрати і блага соціальних мереж одержують як актори, які створюють контакти, так і суспільство в цілому, адже: «... [діяльність] індивіда з хорошими зв'язками у слабо зв'язаному суспільстві не настільки продуктивна, як в індивіда з хорошими зв'язками у добре зв'язаному суспільстві» [6, р. 20]. Таким чином, соціальний капітал є одночасно індивідуальним та суспільним благом, при-

чому останнє є набагато ціннішим, оскільки впливає на якість життя всього суспільства.

У цій праці Р. Патнем також робить акцент на негативних виявах соціального капіталу. Соціальні зв'язки і норми взаємності є гарними для тих, хто знаходиться всередині цієї мережі, проте їх вплив на зовнішнє оточення не завжди є позитивним (використання соціального капіталу для досягнення анти-суспільних цілей). У такому ракурсі розгляду соціального капіталу постає запитання: як його позитивні наслідки (взаємна підтримка, співпраця, довіра, інституційна ефективність) можна збільшити, а негативні (вияви сектантства, етноцентризм, корупція) звести до мінімуму? З цією метою розпочався розгляд ученими різних форм соціального капіталу, тобто форм соціальних мереж. За ознакою формалізованості — це формальні та неформальні, за силою зв'язків — сильні та слабкі, за метою, заради якої створювалася соціальна мережа, — державного/приватного спрямування та змішані.

Р. Патнем вважає, що найбільш важливим та продуктивним є поділ на соціальний капітал, який сполучає (bridging), та соціальний капітал, який зв'язує (bonding). Перший більш орієнтований назовні і об'єднує індивідів, що належать до різних соціальних груп. Ця форма соціального капіталу є сприятливою для пошуку способів використання зовнішніх ресурсів і поширення або одержання інформації, найкраще підходить, наприклад, для співпраці з різноманітними зовнішніми акторами економічної, фінансової діяльності. Соціальний капітал, що зв'язує, сприяє зміцненню взаємності та мобілізації солідарності. «Щільні мережі в етнічних анклавх мають вирішальне значення у соціальній та психологічній підтримці для менш вдалих членів спільноти, а також надання початкового фінансування, ринків, надійної праці для місцевих підприємців» [6, с. 22]. Ця форма соціального капіталу орієнтована усередину соціальних структур та зміцнює гомогенність групи.

Соціальний капітал, що сполучає, призводить до утворення ширших ідентичностей та взаємностей, а соціальний капітал, що зв'язує, зміцнює вузьке коло індивідуального актора; саме така форма соціального капіталу може призводити до виникнення сильного антагонізму та інших негативних зовнішніх виявів, про які вже згадувалося. Отже, умовно кажучи, соціальний капітал, що зв'язує, являє собою свого роду соціологічний суперклей, а соціальний капітал, що сполучає, соціологічну змазку.

Треба зазначити, що Р. Патнем наголошує на тому, що обидві форми соціального капіталу не є категоріями «або-або», на які можуть бути поділені соціальні мережі, це є виміри «більше або менше», серед яких можна порівнювати різні форми соціального капіталу. Сполучаючий і зв'язуючий соціальні капітали не є взаємозамінними і часто в одній соціальній мережі виявляються обидві ці форми, але тільки з різною інтенсивністю (наприклад, чат-група в Інтернеті є досить гомогенною за політичними вподобаннями і в той

же час поєднує людей різної статі, віку, віросповідання, які мешкають на великих відстанях один від одного).

У роботі «Демократії в дії: еволюція соціального капіталу в сучасних суспільствах» [7], що вийшла під загальною редакцією Р. Патнема, розглядаються держави соціального добробуту в контексті побудованої ними демократії та її вплив на соціальний капітал. Аналізу були піддані такі країни: Велика Британія, Сполучені Штати Америки, Франція, Німеччина, Іспанія, Швеція, Австралія та Японія. Дослідники поставили собі за мету простежити зміни активності громадянського суспільства, починаючи з першої половини ХХ ст. до 2000-х років. Незважаючи на те що спільним для усіх цих держав є розвинена індустріальна демократична система та участь у всесвітній Організації Економічного Співробітництва та Розвитку (ОЕСР), стан соціального капіталу в кожній країні є різним. Проте вчені і не очікували одержати подібні результати, оскільки всі країни за досліджуваний період пройшли свій власний шлях до укорінення демократичного режиму, всі вони мають різні історичні долі та традиції домінації держави в громадському житті (як це властиво для Європи), або навпаки (що характерно для США). Однак деякі спільні процеси в динаміці стану соціального капіталу, що можна спостерігати на кінець ХХ ст. все ж такі були виділені. До них належать:

- зниження з'явлення виборців (найбільше характерно для США, Європи (крім Скандинавських країн), Австралії, Нової Зеландії, Японії);
- зниження участі в політичних партіях (в 90-ті роки ХХ ст. сталося послаблення партійної ідентифікації та належності майже в усіх країнах ОЕСР);
- зниження членства у профспілках (процес розпочався в Америці у 1960 р. та укорінився в країнах ОЕСР після 1990 р.; єдиним винятком стали чотири Скандинавські країни, де страхування по безробіттю можна було одержати тільки через профспілки, що стало досить сильним стимулом для вступу та збереження членства в них);
- зниження відвідування церкви (властиво переважно для тих, хто відмовився від членства у політичних партіях та профспілках).

Характерним для цих процесів є та обставина, що всі вони вперше виявилися у США, а вже через декілька десятиліть в інших країнах з розвинутою демократією.

Узагальнюючи проведений аналіз по кожній країні, Р. Патнем доходить висновку про те, що основними чинниками, котрі впливають на зміни у структурі соціального капіталу, є: 1) соціально-економічна модернізація (індустріалізація знищила деякі форми соціального капіталу (наприклад, села) і водночас створила можливості для нових форм (наприклад, профспілки); подібні процеси можуть відбуватися і зараз під впливом телекомунікацій та інформаційних революцій) та 2) політичні чинники, такі як державні структури та міжнародні та/або громадянські війни, у перебігу яких можуть змінювати-

ся державні режими, розвиток громадського суспільства, зміцнення національної солідарності та створення громадських звичок, що передаються з покоління в покоління.

Описані зміни у стані громадської активності відбулися у трьох основних сферах суспільного життя — це політика, робота та віра. Р. Патнем зазначає, що саме ці сфери є основним резервуаром соціального капіталу і зміни в них прямо пропорційно впливають на його загальний стан. Також ці форми соціального капіталу (участь у виборах, політичних партіях, профспілках та церквах) мають особливе значення для розширення можливостей менш освічених та менш багатих прошарків населення. Найголовнішим значенням цих організації є те, що вони проповідували солідарність з іншими людьми і тому їх зменшення значно впливає на зниження соціальної довіри від незнайомих людей до всіх державних інституцій, особливо інституту політики.

Однак подібне зниження соціального капіталу, що сполучає, на думку дослідників, має бути компенсовано, хоча б частково, за рахунок збільшення соціального капіталу, що зв'язує, або, як шведський дослідник Б. Ротштейн (Rothstein) назвав його, «солідарного індивідуалізму», що стає новою індивідуалістичною формою громадської участі. Нові форми участі (наприклад, спортивні та екологічні групи, нові соціальні рухи) в суспільному житті є більш вузькими, менш з'єднуючими та не концентрують зусилля на досягнення колективних чи державних цілей. Це все наштовхує дослідників на висунення гіпотези про те, що ці нові форми, даючи більше свободи та не сприяючи збільшенню солідарності між людьми, призводять до своєрідної приватизації соціального капіталу.

На закінчення Р. Патнем звертає особливу увагу на те, що більшість досліджень соціального капіталу головним чином зосереджено на вивченні кількості соціальних зв'язків і оминає дуже важливе питання про суспільне розподілення соціального капіталу, а по суті — про нерівний доступ до нього, адже більше беруть участь у голосуванні, більше одержують довіри від інших, частіше вступають у різні організації і т. д. ті, хто належать до більш багатших прошарків суспільства. Громадяни, які не мають доступу до фінансового чи людського капіталу, також не мають його й до соціального капіталу. Останній, таким чином, накопичується серед тих, хто потребує його найменше.

Традиційно профспілки, партії та церкви прагнули своєю діяльністю усунути диспропорції у розподілі соціального капіталу і подолати соціальні та економічні відмінності, проте саме ці організації рівномірно зменшуються в останні десятиліття. Групи, які були організовані робітничим класом — союзи, церкви, традиційні жіночі організації — поплідли, а в нових групах спостерігається непропорційна представленість молодшого, з вищою освітою середнього класу. Явне збільшення класового ухилу в соціальному капіталі також може бути пов'язано зі зростанням нерівності в прибутках та збільшенням етнічної роздрібності у більшості розвинених країн світу. Проблема

нерівності, особливо у сфері соціального капіталу, є червоною стрічкою, якою пронизані всі національні дослідження в роботі, що розглядається.

Як **висновок** зазначимо, що загалом, аналізуючи в хронологічному порядку праці Р. Патнема, складається враження, що їх автор, досліджуючи відмінності регіонів Італії, висунув теорію їх пояснення. Далі він застосував цю теорію до американського суспільства і протягом декількох років шукав нові докази її життєздатності. Останнім кроком на цьому шляху, на нашу думку, виступила праця «Демократія в дії», де теоретичні розробки Р. Патнем відображено на більш широкому світовому рівні у вивченні стану суспільства з позицій демократії та громадянської розвиненості країн Західної Європи, США, Австралії, Японії та їх порівняльному аналізі.

Проте важливим є розгляд даного підходу з точки зору не тільки історичного розвитку концепції соціального капіталу, а й тих теоретичних положень, які висуває Р. Патнем та якими він збагачує концепцію соціального капіталу. Р. Патнем першим спромігся відійти від індивідуального рівня розгляду та аналізу соціального капіталу та перейшов на більш ширший, загальний рівень — рівень держави, суспільства в цілому; не залишив свої розробки на рівні теоретизування, а й перевіряв їх емпірично, як було показано вище.

ЛІТЕРАТУРА

1. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії [Текст] / Р. Д. Патнем разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті ; пер. з англ. В. Ющенко. — К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. — 302 с.
2. Бурдьє, П. Форми капіталу [Текст] / П. Бурдьє // *Економ. соціологія*. — 2002. — Т. 3. — № 5. — С. 60—74.
3. Коулман, Дж. Капитал социальный и человеческий [Текст] / Дж. Коулман // *Общ. науки и современность*. — 2001. — № 3. — С. 121—139.
4. Степаненко, В. Соціальний капітал у соціологічній перспективі [Текст] / В. Степаненко // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. — 2004. — № 2. — С. 24—41.
5. Putnam, Robert D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital / *Journal of Democracy* 6:1, Jan 1995, 65—78 [Text] / Robert D. Putnam. The Johns Hopkins University Press and National Endowment for Democracy. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://xroads.virginia.edu/~HYPER/DETOC/assoc/bowling.html>
6. Robert, D. Putnam, Bowling alone: The collapse and revival of American community [Text] / Robert D. Putnam. — N.-Y. : Simon and Schuster, 2000. — 541 p.
7. Putnam, R. D. (ed.) (2002) *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*[Text] / R. D. Putnam. — N.-Y. : Oxford University Press. 522 p.

ОСОБЕННОСТИ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА В РАБОТАХ РОБЕРТА Д. ПАТНЕМА

Ковязина К. А.

Посвящено рассмотрению работ Р. Патнема относительно такого общественного феномена, как социальный капитал. В хронологической последовательности

исследовано развитие идей и положений концепции социального капитала, а также результаты исследования изменений в американском обществе, которые приобрели большую популярность и оказали значительное влияние на научное и политическое общество.

Ключевые слова: концепция социального капитала Р. Патнема.

FEATURES OF CONCEPTION OF SOCIAL CAPITAL IN WORKS OF ROBERT D. PUTNAM

Kovayazina K. A.

The article considers the Robert D. Putnam's works about one of social phenomena as social capital. It represents in chronological order the researcher's ideas on the social capital conception and also shows the results of the study on changes in American society, which became very popular and had a significant impact on scientific and political community.

Key words: the R. Putnam's social capital conception.

УДК 140.1

ГЛОБАЛЬНИЙ СВІТ ХХІ СТОЛІТТЯ І ПРОБЛЕМА СОЦІАЛІЗАЦІЇ

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, доцент,
О. О. Савченко, кандидат філософських наук, доцент

Розкрито особливості соціалізації людини в епоху глобалізації та складові цього процесу, зокрема розвиток освіти і науки, посилення інформатизації життя, формування глобальної екології, посилення ринкових відносин тощо. Визначено негативні аспекти глобалізації та їх вплив на соціалізацію.

Ключові слова: соціалізація людини, глобалізація, людина соціальна.

Актуальність проблеми. Процеси і наслідки глобалізації на початку ХХІ ст. особливо гостро поставили на порядок денний питання подальшого розвитку людини, осмислення суті її соціальності, визначення якості її життя. Все більше поширюється та обґрунтовується думка, згідно з якою глобальна людина ХХІ ст. демонструватиме тенденцію поступово ставати людиною не стільки економічною, скільки соціальною. Безумовно такій підхід є багатомірним і в першому наближенні про нього краще говорити гіпотетично. Однак у світі існують певні тенденції, що засвідчують про відмову від вульгарних ринкових відносин та якісні зміни процесів соціалізації людини. Таким чином,

актуальність статті визначається проблемою дослідження соціалізації людини в умовах глобалізації.

Дана проблема пов'язана з темами дослідження авторів статті та науково дослідницькою роботою, яку здійснює кафедра філософії Харківського університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Соціалізації в умовах цивілізаційних та формаційних змін у житті людства присвячено чимало наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, ті чи інші аспекти соціалізації розглянуто у працях О. Білоруса, В. Гури, В. Іноземцева, А. Кінга, Н. Мойсєєва, К. Поппера, Дж. Сороса, С. Фоміна С. Хантінгтона, та ін. Однак проблема соціалізації людини в умовах глобалізації світового суспільства ще тільки починає досліджуватися.

Метою статті є спроба осмислення основних тенденцій соціалізації людини в умовах глобалізації

Початок ХХІ ст. ознаменувався величезними зрушеннями в історії людства, осмислення і усвідомлення яких сьогодні перебуває у центрі уваги науковців. Зокрема, визначається низка явищ, що відіграють ледве не вирішальну роль у міжнародному житті. Це розпад біполярної системи світоустрою, перетворення тенденцій глобалізації економіки на магістральний напрям розвитку світового співтовариства, формування нового світового порядку, що включає не тільки економічні, а й широке коло інших проблем — від глобалізації національних культур до питань безпеки. З числа головних ознак глобалізації виокремлюється і проблема соціалізації людини

Слід зазначити, що, на думку багатьох учених, сучасний процес соціалізації розглядається як процес формування homo socialis, або нової соціальної людини [1]. Така тенденція почала формуватися ще у ХХ ст., однак соціалізація гальмувалася виявами вульгарних ринкових відносин і відповідно неоліберальною ідеологією. Однак і в цих умовах у передових країнах сама економіка ставала соціально орієнтованою. Що стосується регресу ринкових відносин, тобто руху економіки шляхом відродження тенденцій необмеженої лібералізації, то ці зміни суттєво гальмували трансформації процесів соціалізації в особистісні якості людини.

Разом із тим, починаючи з 70-х років ХХ ст., завдяки технічним та іншим змінам, а також через надмірне втручання держави в економіку стали посилюватися процеси саморегулювання та орієнтації на комерційні інтереси, і на нинішньому етапі неолібералізації економічних процесів відсторонення і самоусунення від економіки вже закінчуються. Ринкове саморегулювання, як свого часу й деспотичне державне, через свою надмірність починає відступати, тобто йдуть процеси балансування, які в результаті дають новий, більш високий рівень соціалізації [2].

Одночасно, як зазначають дослідники, посилюються також ті об'єктивні обставини, що за своєю природою є антиринковими. Вони зумовлюють мо-

менти згортання ринку, декомерціалізації людини, а отже, домінування соціальних засад. Аналізуючи праці з даної проблеми, можна визначити такі особливості зазначеного процесу [1; 3].

По-перше, розвиток освіти і науки. Питома вага освіти і науки та всього, що з ними пов'язане, безперервно зростає. Тут тенденція однозначно йде на посилення. Наука за своєю глибинною природою, навіть якщо її результати і стають об'єктом комерційної діяльності, є феноменом некомерційним. У ній закладено такі моменти, як спільність знань, що виявляється у неможливості повної локалізації знання, наприклад, відносинами власності або іншими економічними механізмами. Все це веде до глобальної інтелектуалізації виробництва і всього суспільного розвитку.

Знання мають властивість вільно розтікатися. Причому ті знання, що виникли раніше, дають імпульс появі інших знань. Крім того, наука має й такі особливості: в ній закладено властивості невизначеності. Ринкові ж відносини спрямовані на конкретику, конкретний продукт, його якість та кількість. У науці часто невідомо, що вийде з наукового відкриття. Відкриття не може бути вичерпано набором продукції та послуг — воно йде у безкінечну дальчінь, за межі цього всього [4, с. 295—305]. Нарешті, в науці закладено ще одну особливість — відкладений ефект. Комерційна діяльність сама по собі, не коригована державою, орієнтується на швидкий ефект, на те, що можна одержати відразу. Однак у науці, якщо витрачаються гроші на формування вченого, це вирішується без всякої видимої віддачі і навіть тоді, коли фінансуються фундаментальні дослідження в лабораторії, теж незрозуміло, яким буде результат.

Отже, передбачається регулювання науки на основі некомерційних важелів. У високорозвинених країнах все більше й більше функцію фінансування науки беруть на себе держава та міждержавні інтеграційні утворення (ЄС, НАТО). Це є виявом глобальної інтелектуалізації та соціалізації.

Таким чином, чинники все більшого домінування науки і похідних від науки високих технологій виступають як фактори послаблення ринку. Наука і новітні технології, які набувають все більшого значення у сучасному світі, по суті визначають конкурентоспроможність кожної країни. Слід додати, що й інновації стають комерційними лише за певним кінцевим продуктивним результатом, а не за своєю природою. Саме ж виштовхування з глобальної арени комерційних відносин названими обставинами є процесом звуження зони діяльності комерційної людини. І відповідно там, де з'являється вакуум, відбувається його наповнення соціалізацією, адже людина — істота соціальна.

По-друге, інформатизація. У цьому разі під інформатизацією ми розуміємо речі, процеси, які є комерційними і можуть дати сплеск комерціалізації. Маються на увазі не інформаційні технології, розраховані на споживання глядачами, а інформатизація як процес, котрий, як і наука, безперервно посилюється і використовується в комп'ютеризації управління. Йдеться про

можливості перевести управління буквально всіма процесами в будь-якій сфері людської діяльності на режим автоматичного пошуку оптимальних рішень. Саме в цьому пункті ринок не просто відступає, а й виявляється несумісним із кібернетичним управлінням. У природі ринку, як відомо, закладено максимізацію доходів. Проте найскладніші комплекси з їхніми чіткими внутрішніми і зовнішніми взаємозалежностями та кількісними співвідношеннями виявляються несумісними з хаотичною максимізацією, що внутрішньо притаманна ринковим відносинам [5, с. 51—61].

Характер відносин у цих комплексах та між ними адекватний комп'ютерному управлінню, яке й відповідає відносинам оптимізації, а не максимізації. Ці відносини управління протистоять ринку і відтісняють його на другий план, що призводить до формування іншого типу відносин і зумовлює соціалізацію. Посилення соціалізації в свою чергу означає все більше занурення людини в інтереси та мотивації, далекі від комерційних.

По-третє, глобальна екологія. Заходи щодо захисту природного середовища — це той бар'єр, що стоїть на шляху ринку, який його відтісняє та спонукає людство до його згортання. Ринковий азіотаж — головне джерело екологічного лиха, тотального руйнування природного середовища. Екологи зазначають, що екологічне лихо, яке несе людству ринок, набагато перевищує вигоду, яку дає вся разом взята комерція [6]. Посилюється небезпечність смертельних для людства катастроф. І якщо розум все ж таки переможе, то чинник урятування природного середовища стане наймогутнішим важелем звуження сфери ринку, а отже, заміни комерції іншими, в тому числі соціальними, регуляторами, які збагачують сутність людини як істоти соціальної.

Це означає, що починає домінувати інша сила — сила любові до природи, сила турботи про неї, а відтак, і витрати, пов'язані не з комерційним азіотажем, а з благодатною для планети людською діяльністю. Все це визначає позитивна соціалізація, яка витісняє певну комерціалізацію. Зазначені чинники об'єктивно наростають і відтісняють ринок, а отже, замінюють комерційну діяльність іншими інтересами, інтересами соціальними. І відповідно до цих видів діяльності людина стає соціально збагаченою.

Людина соціально витісняє людину комерційну. Соціальні, а не комерційні засади все більше формують нову особистість і нову якість життя.

По-четверте, надмірне посилення ринкових відносин на ниві суто економічній. Такій процес, одержавши нові імпульси в 70-х роках ХХ ст., нині все більше вичерпує себе. Так влаштовані природа взагалі та економічна діяльність зокрема — коли негармонійно посилюються акценти на якомусь виді діяльності, то з одного боку, досягається мета, а з другого — іншим цінностям заподіюється велика шкода.

Якщо у минулому столітті держави, рятуючи капіталізм від кризи, заподіювали шкоду мотивації та свободі, то останнім часом, навпаки, надмірна,

нічим не обмежена економічна свобода стає небезпечною через відтворення у новому варіанті руйнівної ринкової стихії. Планетарний сплеск комерціалізації та всевладдя наймогутніших, ніким і нічим не обмежуваних транснаціональних компаній стали джерелом не тільки екологічних лих і катастроф, а й беззахисності більшості людства перед експансією модерного (в основному західного) капіталу і тоталітарних держав (Чорнобиль). Як зазначає К. Поппер, «Свобода може бути таким самим злом, як і фізичне насильство» [7, с. 17]. Цю формулу з повним правом можна перенести і на «свободу» транснаціональних компаній і на «свободу дій» тоталітарних держав.

Надмірним, таким, що заподіює шкоду людству, виявилось перекачування багатства на користь розвинених країн на підґрунті зростаючої нееквівалентності і глобальної несправедливості. Цей катастрофічний для країн, що розвиваються і трансформуються, результат є наслідком всевладдя ринкової стихії. Чинником, який розширює безодню, є політика монетаризму, лібералізму, відкладеного лібералізму, неолібералізму, а простіше — необмеженої свободи для сильних цього світу, могутніх транснаціональних корпорацій, що базуються в країнах Заходу. Врешті-решт на цьому підґрунті вибухнула на початку ХХІ ст. небезпечна вже й для Заходу світова фінансова криза.

По-п'яте, негативи ажіотажного споживацтва, вихолощення духовних і культурних потенцій людини та людства. Адже людина не універсальна і, тотально орієнтуючись на одні цінності, неминуче втрачає інші цінності, часто дуже важливі. Орієнтуючись на споживацтво, людина зазвичай збіднює себе як особистість духовна, як особистість культурна, інтелектуальна. Звідси загальний занепад моралі, збіднення духовності, відсутність глибини в освітніх процесах, загальна поверховість. Крім того, таке споживацтво не може дати і справжнього задоволення. Перенасиченість компенсується наркотиками, бездуховною масовою культурою, тобто гонитвою за гострими відчуттями. Ці обставини змушують серйозно замислитися над долею культури в умовах глобалізації ринку. І загальна тенденція звуження меж ринкової стихії може виявитися дуже доречною. Процес все більшої соціалізації людини, що намітився, є здатним у майбутньому забезпечити перелом, повернути маси до високих цінностей.

Таким чином, основними особливостями, що визначають повернення людини майбутнього у бік соціалізації, є й сама соціальна сфера, яка зростає швидше, ніж сфера економічна, випереджаючими темпами збільшується питома вага науки, освіти, культури. Набуває випереджаючого розвитку і факт інформатизації, що виявиться джерелом прискореної соціалізації. Людина все більше звертається до інформаційного простору, до соціального, духовного. Такі зміни вже усвідомлюються володарями думок, видатними мислителями людства. Багато позитивного з'являється на стику кращого, що йде від сучасних

ідеалів євросоціалізму, і передового гуманно-інтелектуального капіталізму, тобто від їх конвергенції.

Висновок. Глобалізація — це не просто процес інтеграції, глобальної інформатизації, процес розгортання єдиних світових комунікацій, що робить земну кулю маленькою і доступною кожному в будь-якому її місці. Глобалізація — це не тільки вихід на світову арену лівової частки капіталу. Глобалізація — це одночасно й зацікавлена планетарна комерційна гра з боку найсильніших країн. Глобальний, надкраїновий простір відмінний від внутрішнього. Він більшою мірою розігрується глобальним капіталом, ніж простір окремих країн. Однак на початку ХХІ ст. намітилася тенденція зрушення планетарного маятника у бік посилення ролі держави та «раціональної закритості економік», що саме й знаменує послаблення глобального ринкового саморегулювання. А відносно згортання впливу ринку — це неминуче розширення меж соціалізації. Тобто, головною тенденцією постає все більший відхід від людини комерційної у бік людини соціальної. Глобальна соціалізація стає закономірністю і законом нової ери розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гура, В. Глобалізація і проблема людини [Текст] / В. Гура // Політика і час. — 2001. — № 2. — С. 14—18. Павленко, Ю. Цивілізаційні аспекти глобальних протиріч у сучасному світі [Текст] / Ю. Павленко // Освіта і управління. — 2004. — Т. 7. — № 2. — С. 9—18; Тоффлер, Э. Футурошок [Текст] / Э. Тоффлер. — СПб : Лань, 1997.
2. Фомін, С. Глобалізація та її наслідки для України [Текст] / С. Фомін // Політика і час. — 2001. — № 7. — С. 62—73.
3. Яковец, Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций [Текст] / Ю. В. Яковец. — М. : ЗАО «Изд-во “Экономика”», 2001. — 346 с.
4. Михальченко, Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? [Текст] / Н. И. Михальченко — К. : Ин-т социологии НАНУ, 2001. — 440 с.
5. Иноземцев, В. М. Пределы догоняющего развития [Текст] / В. Л. Иноземцев. — М. : ЗАО «Издательство “Экономика”», 2000. — 256 с.
6. Бабосов, Е. М. Катастрофы: социологический анализ. — Минск : Наука и техника, 1995; Global Warming : Электронный ресурс. — Режим доступа : [http : // www.nhk/or.jp/forum/co2/e/index.html](http://www.nhk.or.jp/forum/co2/e/index.html)
7. Поппер, К. Р. Открытое общество и его враги [Текст]. Т. 1 : Чары Платона / К. Р. Поппер : пер. с англ. ; под ред. В. Н. Садовського. — М. : Феникс, Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. — 448 с.

ГЛОБАЛЬНИЙ МИР ХХІ СТОЛІТТЯ І ПРОБЛЕМА СОЦІАЛІЗАЦІЇ

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

Раскрыты особенности социализации человека в эпоху глобализации, составляющие этого процесса, в частности развитие образование и науки, усиление инфор-

матизации жизни, формирование глобальной экологии, усиление рыночных отношений и т.д. Определены негативные аспекты глобализации и их влияние на социализацию.

Ключевые слова: социализация человека, глобализация, человек социальный.

GLOBAL WORLD OF THE XXIst CENTURY AND THE PROBLEM OF SOLIALIZATION

Panfilov O. Yu., Savchenko O. O.

The article deals with the peculiarities of human socialization in the period of globalization. The authors consider the components of this process; in particular, the development of education and science, further informatization of life, development of global ecology, further development of market relations, etc. Negative aspects of globalization and their influence on t socialization are also defined.

Key words: human socialization, globalization, social human being.

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

(за матеріалами міжвузівської
науково-практичної конференції)

Шановні колеги!

Стало доброю традицією щорічно проводити у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого міжвузівську науково-практичну конференцію з питань правового виховання. Ось і нині участь у ній беруть відомі правознавці та філософи права з провідних наукових центрів України.

Жваве обговорення цієї проблематики є зрозумілим з огляду на зростаючу вагу проблем, пов'язаних з правовиховним процесом у нашій країні. Цього вимагає передусім конституційно визначена мета розбудови в Україні правової, демократичної, соціальної державності та громадянського суспільства. Безперечно, вирішення цього стратегічного завдання вимагає поглиблення наукового пошуку в цій царині, розроблення адекватної цим завданням концепції трансформації нашого суспільства на рівень розвинених країн світу, в яких правова державність і громадянське суспільство вже є реальністю.

Важливим кроком на шляху наукового розроблення довершеної концепції правового виховання як складника цілісного комплексу проблем розбудови української державності та суспільства, на нашу думку, стала підготовка міждисциплінарного монографічного видання з проблем правового виховання в сучасній Україні, здійснена колективом учених Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, репрезентованого представниками кафедр теорії держави і права, філософії, соціології і політології, культурології під орудою президента Національної академії правових наук України академіка Василя Яковича Тація.

У контексті цих наукових наробок і за участю відомих правознавців, зокрема з Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України і деяких інших юридичних фондаций країни, сьогодні й відбудеться щира, відверта та зацікавлена розмова про те, що треба ще зробити у цьому напрямі найближчим часом, аби надати органам законодавчої і виконавчої влади нашої країни, усім її політико-правовим інститутам та іншим зацікавленим установам виважені наукові рекомендації з приводу подальшої координації правовиховної роботи серед різних верств населення країни.

Найважливішими проблемами у цьому сенсі вважаємо такі:

- 1) докорінна парадигмальна зміна теоретичних основ правового виховання у нашому суспільстві;
- 2) оптимізація структури механізму здійснення правовиховного процесу;
- 3) творче освоєння кращих зразків досвіду правовиховної роботи, набутого країнами з розвинутою правовою державністю і громадянським суспільством;
- 4) створення необхідних законодавчих та організаційних засад щодо поліпшення правової підготовки як діючих державних службовців, так і майбутніх фахівців з юриспруденції;
- 5) оновлення програм правовиховної діяльності кожним суб'єктом правового виховання на рівні усіх гілок державної влади та безпосередньо органів виконавчої влади від їх центрального апарату до органів місцевого самоврядування;
- 6) здійснення рішучих кроків щодо підвищення ефективності дій у сфері координації правовиховної роботи та ролі у цій справі Міністерства юстиції України;
- 7) надання усім суб'єктам правового виховання і впровадження ними у правовиховний процес ґрунтовних та реально виважених наукових рекомендацій щодо здійснення конкретних правовиховних заходів серед різних верств населення країни, особливо молоді.

Бажаю учасникам конференції натхнення в обговоренні цих та інших аспектів проблеми правового виховання в сучасній Україні і прийняття практичних рекомендацій з цього приводу.

Проректор з наукової роботи
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого, академік
Національної академії правових наук України
А. П. Гетьман

О. О. Бандура, доктор філософських наук, професор
Київський національний університет внутрішніх справ

ПОЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК МЕТА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ

Те, що почуття справедливості входить до числа основних цілей виховного процесу, особливо правового виховання, не викликає жодних сумнівів. Ми хочемо звернути увагу на взаємний зв'язок справедливості з правами і свободами людини і громадянина, а також з рівністю.

У суспільстві для його виживання потрібні певна рівність, врівноваженість домагань на права і свободи. Соціальна рівність — це рівність у правах і свободах. Як відомо, право забезпечує формальну рівність.

Визнання різних індивідів формально рівними — це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути ті чи інші права на відповідні блага, конкретні об'єкти тощо, але це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага та ін. Формальне право — це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути відповідно до загального масштабу і рівної міри правової регуляції своє, індивідуально-визначене право на даний об'єкт. Слід погодитися з положенням про те, що право — це нормативна форма вираження прав і свобод через принцип формальної рівності людей у суспільних відносинах.

Загалом рівність як принцип тісно пов'язана зі свободою. Свого часу А. де Токвіль писав, що вони у певному розумінні обернено пропорційні одна одній: чим більше свободи, тим менше рівності, та чим більше рівності, тим менше свободи. Для цього співвідношення має бути якась міра, визначена певними нормативними актами суспільства.

Навіть у найбільш досконалому ліберальному суспільстві, мабуть, завжди залишиться істотна соціальна нерівність, і це означає, що між принципами свободи і рівності, на яких таке суспільство засноване, існуватиме напруженість. Ця напруженість буде такою ж неминучою, як і нерівність, від якої вона походить. Зокрема, будь-яка спроба дати знедоленим «рівну гідність» означатиме обмеження свободи або прав інших людей, тим більше що, саме джерело знедоленості корениться глибоко у структурі суспільства.

Цікаво, що різне ставлення до свободи та рівності становить одну з відмінностей між лібералізмом і демократизмом. Для лібералізму дуже важливі свобода від чогось, незалежність. Для демократа головне місце посідає рівність (свобода для нього на другому плані). Антиномія свободи та рівності характеризує відношення лібералізму і демократизму. Але свобода людини не повинна бути абсолютною, шкодити іншим людям.

Марксизм прагнув реалізувати крайню форму соціальної рівності за рахунок свободи, елімінувавши природну нерівність шляхом не винагороди

таланту, а задоволення потреби. Всі майбутні спроби максимально розширити соціальну рівність мають ураховувати, що задля викорінення цих неминучих відмінностей необхідно створити надзвичайно могутню державу. Комуністична партія могла намагатися усунути відмінності між містом і селом або між фізичною і розумовою працею, але лише ціною позбавлення усіх навіть елементарних прав. Вона могла намагатися винагороджувати потребу, а не працю чи талант, але лише ціною створення суспільства, де був втрачений інтерес до праці.

Для нормального розвитку суспільство потребує врівноваженості, гармонії прав і свобод, причому не самої тільки формальної рівності, а реальної. Потрібна не тільки формальна рівність у правах і свободах, необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який би сприяв його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність треба доповнювати врахуванням внеску особистості до суспільного блага, соціальними пільгами найменш забезпеченим членам суспільства тощо.

Мірою реальної рівності у правах і свободах, мірою коригування формальної рівності цими чинниками виступає справедливість. Чим вище рівень реальної рівності у правах і свободах людини у суспільстві, тим справедливішим є це суспільство.

Формуючи у молоді почуття справедливості, слід виховувати у неї розуміння того, що прагнення здійснення власних прав і свобод треба поєднувати з визнанням таких самих прав і свобод у інших людей, необхідності їх гармонійного врівноважування, враховувати внесок особистості до суспільного блага, необхідність надання певних соціальних пільг найменш забезпеченим тощо.

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКИ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ ПРАВОВИМ ВИХОВАННЯМ

Правове виховання за своїм змістом — це складне, багатоаспектне поняття, яке у рамках правознавства розглядається або як система соціальної дії права (загальносоціологічний аспект), або як функція державних та громадських організацій з соціального управління населенням з метою формування у нього необхідного рівня правової свідомості та правової культури. Такий підхід дає змогу акцентувати увагу на таких важливих проблемах правовиховного процесу, як його організація та управління.

Відомо, що здатність будь-яких державних та громадських структур ефективно здійснювати свою діяльність залежить перш за все від того, наскільки

вони організовані і чітко та злагоджено функціонують у зовнішніх умовах, що змінюються. Принципи системної організації та ефективного управління мають вирішальне значення і для досягнення цілей правового виховання в нашій країні. Причому зведені в певну систему правових заходів повинні бути взаємопов'язаними, цілеспрямованими та послідовними діями різних структурних підрозділів як державних, так і громадських інститутів, об'єднаних спільним задумом та підпорядкованих єдиній програмі.

Слід зазначити, що проблеми організації та управління правовим вихованням не залишалися без уваги вчених. Різні аспекти організації та управління правовим вихованням відображено в працях таких дослідників, як Е. Бурлай, В. Головченко, Р. Голубєва, З. Каландарішвілі, Д. Керімов, Н. Кобець, Н. Козюбра, С. Кожевникова, Л. Лазарєв, Р. Маркова, А. Міцкевіч, В. Оксамитний, О. Папієва, А. Погарадзе, Н. Соколов, А. Суханов, Е. Татарінцева, В. Федоріна та ін.

Аналіз сучасної наукової літератури дозволяє зробити висновок про те, що під організацією правового виховання необхідно розуміти зведення всіх здійснюваних у суспільстві правових заходів у певну систему взаємопов'язаних, цілеспрямованих та послідовних дій різних суб'єктів суспільства, об'єднаних спільним задумом та діючих за єдиною програмою. А управління правовим вихованням можна охарактеризувати як певний вид соціальної діяльності, систему практичних заходів, які здійснюються визначеним органом влади (країни, регіону, установи) з метою забезпечення цілеспрямованого впливу (дії) на практику правових заходів задля її раціональної організації, оптимізації, забезпечення високої ефективності. Основною метою організації та управління правових заходів є цілеспрямована дія його суб'єктів на свідомість особистостей, що виховуються, з метою створення у них системи правових цінностей, знань, формування переконань про необхідність правомірної поведінки, а також умінь та навичок користуватися всім правовим інструментарієм, який існує в державі.

До системи організації та управління процесом виховання в сучасному суспільстві входять практично всі суб'єкти: державні органи, громадські організації та колективи тощо. Відносно цієї системи управління комплекс правових заходів є керуванням об'єктом. Безпосереднім же об'єктом правового виховання є певна сфера свідомості людей, їх духовного внутрішнього життя, тобто правова свідомість та рівень правової культури індивідів, що склався на її основі.

Хоча система управління правовим вихованням органічно входить до загального механізму соціального управління, вона характеризується певними особливостями. Так, серед форм проведення правових заходів перевага надається поширенню правових знань, вихованню у громадян поваги до Конституції, законів, правових норм і, врешті-решт, формуванню у них потреби в правовій поведінці.

Залежно від становища, яке займають суб'єкти виховання в соціально-політичній системі суспільства, а також від наявності в їх структурі адміністративного апарату розрізняють такі їх види: офіційні і неофіційні, формальні і неформальні. До офіційних суб'єктів системи організації правовиховним процесом належать: органи державної влади та їх посадовці, у тому числі зарубіжних країн; міжнародні організації; освітні установи, незалежно від форм власності; засоби масової інформації, у статутному капіталі яких присутня частка державної або муніципальної власності, та ін. До неофіційних суб'єктів системи правовиховного процесу можна віднести релігійні організації (конфесії); соціально-демографічні групи (нація, клас, соціальні прошарки тощо); колективи (сім'я, трудовий колектив та ін.); громадських лідерів; різноманітні недержавні засоби масової інформації тощо.

Організація ефективного правового виховання в сучасному суспільстві припускає визначення основних правовиховних заходів та послідовності їх здійснення.

Аналіз наукової літератури, присвяченої проблемам формування правосвідомості і правової культури, а також вивчення досвіду правового виховання в нашій та інших країнах дає змогу виділити основні етапи та напрями (завдання) організації правовиховної роботи, послідовне здійснення яких має забезпечити формування необхідного рівня правосвідомості та правової культури населення.

Основними етапами організації правового виховання в сучасному суспільстві є: аналіз стану правовиховної роботи в суспільстві та оцінювання її ефективності; розроблення на основі цього аналізу поточних та перспективних планів (програм); організація практичної реалізації прийнятих планів (програм); соціальний контроль за ефективністю правовиховної роботи.

У процесі організації правовиховної роботи важливе місце посідають також такі напрями, як координація діяльності державних органів і громадських організацій у сфері правового виховання; інформаційне забезпечення правовиховного процесу; методичне забезпечення правовиховної діяльності; узагальнення і поширення позитивного досвіду роботи з правового виховання та ін.

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

Особливість правової соціалізації особистості зумовлена цільовим змістом даного процесу, що виражається в залученні людини до правових норм, цін-

ностей правової культури, нарешті, до свідомої соціально-правової активної діяльності, що є універсальним способом удосконалення соціального середовища та одночасно формування особистості.

Разом з тим процес правової соціалізації прямо залежить від національно-історичних умов розвитку кожної держави: як і яким чином у ньому діють економіко-соціальні, демографічні, політико-правові інститути, тобто яким чином організуються суспільні відносини, що детермінують процес соціалізації. Саме від цього залежатимуть процес правової соціалізації у суспільстві, його інтенсивність і характер, особливо відносно молодого покоління. Правова соціалізація припускає певну спадкоємність, що передбачає більш-менш усталену процедуру засвоєння суб'єктом правових цінностей, правових норм і традицій. У перебігу історичного розвитку суб'єкти, що формуються під впливом раніше сформованих настанов, можуть збагачувати свій правовий досвід, кардинально змінювати усталені стереотипи правової поведінки.

Осмыслити процес правової соціалізації неможливо без аналізу його трьох складових. По-перше, це передумови, що становлять сутність будь-якої життєдіяльності людей — конкретно-історичні та соціально-правові умови життя суспільства; по-друге — їхня діяльність, за допомогою якої вони змінюють соціальне середовище; по-третє — правове виховання, за допомогою якого формуються соціально-правові орієнтири поведінки. Конгломерат цих складових за своєю сутністю є системоутворюючим принципом, на основі якого можна аналізувати сутність, структуру та механізм процесу правової соціалізації людини.

Наша увага в даному контексті концентрується саме на останній складовій правової соціалізації. Поза вихованням не може бути й реального процесу соціалізації, оскільки саме категорія «виховання» дозволяє найбільш предметно, цілеспрямовано та глибоко проаналізувати різноманітні соціальні явища, у тому числі процес формування і соціалізації особистості.

Таким чином, правове виховання є істотною і невід'ємною частиною процесу правової соціалізації індивіда, особливо на початкових етапах вступу його в активне життя суспільства. Загальновідомо, що мета правового виховання — формування системи знань, переконань, мотивів та звичок соціально активної поведінки у межах правового поля. Одержані знання допомагають індивідові формувати ціннісні орієнтації, соціально-правову настанову. Крім цього, вони відіграють важливу роль у впорядкуванні свідомої діяльності людей, виступають стрижневою основою правосвідомості і в результаті впливають на формування ставлення людини до різних суспільних та правових явищ, визначають її поведінку. Від рівня правового виховання залежать і рівень правової культури особистості, швидкість перетворення соціальної і правової норми в реальність, переведення нормативних вимог у звичку, соціально-активну поведінку. Однак засвоєння системи соціально-правових цінностей і переведення

їх у внутрішню потребу індивіда неможливі без його власних зусиль. Тут потрібне внутрішнє бажання індивіда сприймати ті самі цінності, які культивуються у суспільстві.

Правове виховання сьогодні — єдиний реально дієвий засіб, за допомогою якого уможливлується процес впливу на індивідуальному та груповому рівнях — на соціальне середовище, що визначає правові потреби та орієнтири на мікрорівні, скеровуючи та визначаючи тим самим процеси правової соціалізації, особливо в молодіжному середовищі.

Структура та динаміка правової соціалізації зумовлюються структурою та динамікою суспільного розвитку у взаємозв'язку і взаємовпливі з особистісними властивостями. Належний ступінь розвитку правової культури на всіх її рівнях передбачає формування правосвідомості, розроблення й застосування законів, систему ціннісно-правових орієнтацій, соціалізацію та адаптацію особистості. При цьому процеси правової соціалізації як органічної частини усього соціалізаційного процесу в цілому на сьогодні стають однією з головних умов розвитку та вдосконалення творчого потенціалу сучасного українського суспільства і є одним з найважливіших етапів у духовному оновленні українців, що виражається в активній життєвій позиції людей.

Соціалізація є не просто головним чинником правового виховання, а й виступає одним із найсуттєвіших чинників стабілізації суспільного розвитку. При створенні нової моделі державного і суспільного розвитку її роль виявляється й на рівні перетворень, у процесі створення нових соціальних технологій, які мають органічно інтегрувати у соціокультурний простір. При цьому на кожному новому етапі суспільного розвитку модель соціалізації як головного чинника правового виховання, набуваючи нових якостей, сприяє підйому правової освіченості, правової культури, громадянської активності та відповідальності тощо, тобто по суті суспільному прогресу.

Якісні перетворення в процесі соціалізації полягають у конкретизації суспільної, зокрема правової, практики. Це виявляється у тих способах, якими людство за допомогою своєї предметної діяльності визначає форми власного існування, тобто соціалізація є опосередкованим інструментом культури, яка у свою чергу постає як певний тип людської діяльності, як вираження індивідуальних начал, спроектованих у культурний простір. З точки зору внутрішнього змісту соціалізація включає соціально-психологічний, ціннісно-орієнтаційний та психофізичний потенціали людини. Однак разом з тим обов'язковою умовою функціонування людини як суб'єкта державно-правових відносин є свідомість, воля, інтелект та ін. Усі ці елементи соціалізації в сукупності утворюють найважливіші умови самореалізації особистості і як наслідок, включення її у загальні інтеграційні процеси, в результаті яких і виникає єдиний універсальний феномен правової культури.

А. М. Куліш, доктор юридичних наук, доцент,
Л. Ю. Сайко, старший викладач
Сумський державний університет

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

В умовах розбудови демократичної, правової держави в Україні надзвичайно важливими є завдання створення сприятливих умов для самореалізації та вільного розвитку особистості, участі кожного громадянина у суспільному житті, виховання у нього високої правової свідомості.

Як відомо, правосвідомість — це сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і емоційного ставлення людей до права та державно-правових явищ.

Від правосвідомості слід відрізнити поняття правової культури.

Правова культура — це не просто те чи інше ставлення до права (правосвідомість), це перш за все шанобливе ставлення до правових норм. Правова культура — це єдність правових знань, оцінок та поведінки.

До правової культури молоді належать: повага до права і переконаність у його соціальній та особистій цінності; наявність певного вантажу юридичних знань; висока загальна культура і широка ерудиція, освіченість; принципово вмотивована правомірна поведінка як у навчальному закладі, так і у професійній діяльності та повсякденному житті; висока громадсько-правова активність.

Разом з тим на сьогодні стан правової свідомості і правової культури нашого суспільства ще суттєво відстає від європейських стандартів.

Проблемною лабораторією Сумського держуніверситету «Центр суспільно-гуманітарних аспектів регіональних досліджень» разом із студентами та викладачами гуманітарного факультету проведено наукові дослідження правового виховання студентської молоді в умовах демократизації суспільства. Анкетовано понад 500 студентів різних курсів за різними спеціальностями. Результати засвідчують споживацьке ставлення до права з боку більшої частини опитаних, а саме: 75,11 % вважають, що правова освіта необхідна для того, щоб знати свої права, 3 % — щоб уникнути відповідальності; лише 18,03 % — щоб знати свої обов'язки.

Проблеми і труднощі правового виховання в окремо взятому навчальному закладі віддзеркалюють проблеми і недоліки загальнонаціонального масштабу. Деякі з них необхідно визначити: 1) питання законності і правопорядку, правового виховання потребують більшого вивчення та дослідження у науковій літературі; 2) у деяких випадках зміст законодавства не відповідає реаліям

суспільства; 3) спостерігається зниження рівня правової свідомості української молоді, порівняно з періодом кількорічної давності, коли саме вона становила найбільш масову й активну силу в боротьбі за незалежність України; 4) правове виховання населення України є недостатньо розвиненим як на теоретичному, так і на практичному рівнях. Якщо найближчим часом ставлення до правового виховання докорінно не зміниться, проблема формування та розвитку правової культури населення залишиться нерозв'язаною ще багато років.

Правове виховання тісно пов'язане з усіма іншими видами соціального виховання — моральним, національним, патріотичним тощо.

Дуже важливою є цілеспрямована робота з пропаганди здорового способу життя, профілактика захворювання на СНІД та венеричні хвороби, запобігання вживанню наркотичних речовин, спиртних напоїв і паління тютюну.

Досить цікавою є позиція опитаних студентів щодо причин, які штовхають молодь на протиправні дії. Основними вважають алкоголь та наркотики (33,05 %). Проте варто звернути увагу й на інший досить високий показник — 24,89 % опитаних вважають такою причиною надію на безкарність порушень. При цьому рівень правових знань визначальною причиною не виступає.

Пропозиції щодо подальшого вдосконалення роботи з правового виховання студентської молоді: 1) на етапі правового виховання студентів необхідно більше уваги приділяти практичним знанням, ніж теоретичним. Молодь повинна знати, як поводитися в тих чи інших життєвих ситуаціях, аби не припуститися помилок; 2) потрібно в кожному місті, районі створити довідкову консультаційно-правову телефонну службу довіри; 3) необхідно сприяти створенню молодіжних правових клубів; 4) треба запроваджувати самоврядування студентської молоді у навчальних закладах. Наприклад, у Сумському держуніверситеті жоден наказ ректора, що стосується безпосередньо студентів, не видається без розгляду його проекту на студентському ректораті, у деканатах, на старостаті. На питання анкети: «До кого б звернулись у разі порушення своїх прав?» — 10,3 % опитаних студентів відповіли: до ректора чи проректора, 15,45 % — до студентських органів, 15,45 % — до правоохоронних органів, 6,44 % — нікуди. Студентське самоврядування має базуватися не на демократичності ректора, а на законодавчих підставах.

Суспільство мусить довіряти молоді майбутнє, залучити її до влади, державотворення та законодавчого процесу. Добре було б законодавчо ввести квоту віком від 25 до 35 років до складу Верховної Ради України на рівні 20 % від конституційного складу парламенту. От тоді у стінах законодавчої влади відчується подих оновлення, подих змін до кращого, подих молоді влади в молодій державі.

В. О. Лозовой, доктор філософських наук, професор
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ДЕЯКІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Правове виховання особистості розглядається як сукупність засобів, форм, методів духовного порядку, що сприяють становленню соціального і індивідуального розвитку людей, їх правової свідомості. Відповідно управління процесом правового виховання, формування правової культури спільноти, особистості передбачає створення макросередовища, де б правомірна поведінка була нормою життя, а відхилення від неї засуджувалося (мається на увазі захист конституційних прав і свобод людини і громадянина тощо, розв'язання правових проблем законними, правовими засобами, інструментами), а також організацію правового виховання. Управління процесом правового виховання передбачає системний, організований, цілеспрямований вплив суб'єктів правовиховного процесу на свідомість вихованців з метою вибудувати у них систему правових цінностей, знань, змісту свого правового статусу, переконань у доцільності та необхідності правомірної поведінки, виробити вміння, навички користуватися усім правовим інструментарієм, встановленим у державі.

Управління процесом правового виховання вимагає розроблення на рівні держави стратегічних напрямів державної діяльності щодо здійснення правовиховних заходів, організацію суб'єктного складу учасників правовиховного процесу, забезпечення контролю за ним.

Модель організації та управління процесом правового виховання передбачає визначення мети, заради якої здійснюватиметься система цілеспрямованих виховних заходів, тобто сукупність яких властивостей, якостей, рис у особистостей слід формувати, виховувати. Для цього необхідно описати еталон чи ідеал, до якого мусимо наблизитися, мають наблизитися ті, на кого спрямовано правовиховні дії.

Далі треба вивчати індивідуальні особливості вихованців (об'єктів виховання), їх позитивні параметри (рівень розвитку правової культури, зокрема компонентів правосвідомості і наскільки системно, постійно чи епізодично демонструється правомірна поведінка), а також недоліки у системі знань, переконань, поведінці.

Таким чином, ефективне управління правовим вихованням базується на індивідуальному підході до особистості і включає таку форму, як індивідуальна робота. Це орієнтує на глибоке вивчення особистісних властивостей, потреб, цінностей, інтересів, цілей, мотивів вихованців, які у свою чергу визначаються змістом їх реальної діяльності та спілкування. Без знання цих особливостей неможливо ефективно здійснювати правовиховну діяльність. Отже, управлін-

ня процесом правового виховання потребує постійного вивчення результатів виховної роботи, рівня сформованості правової культури вихованців і коригування змісту та методик правовиховного процесу з метою їх вдосконалення. Тобто, важливо уявляти, які якості, властивості, риси сформовано, які перебивають у стадії становлення, а які очікують на те, аби закласти основи для їх розвитку.

Знання про рівень розвитку правової культури, її складових у об'єкта виховання, порівняння цього рівня з ідеалом, еталоном дають можливість оптимально прогнозувати застосування засобів, форм, методів правовиховної діяльності в конкретному колективі, спільноті, тобто створювати програму, план виховної роботи. Важливим тут має бути залучення зусиль кожного вихованця до досягнення поставленої мети.

На основі розроблених з урахуванням конкретних показників програми чи плану здійснюються заплановані заходи із залученням вихованців до різних видів діяльності, що сприяють формуванню правової культури, засвоєнню практичного досвіду відповідно до ідеалу, еталону.

Суб'єктом управління процесом формування правової культури громадян узагалі і правовиховним процесом, зокрема, повинна бути держава, її структури, органи місцевого самоврядування, заклади освіти, тобто їх керівники, керівники трудових колективів. Вони мають програмувати цю роботу, формулювати цілі, визначати завдання, вибудовувати тактику, координувати дії різних суб'єктів правовиховного процесу задля досягнення загальної мети, створювати необхідні умови, застосовувати засоби інформування, переконання, примусу, показувати приклад правової вихованості тощо. Планування, організація та взагалі управління правовиховною діяльністю мають здійснюватися з єдиного центру.

Управління правовиховним процесом, як правило, базується на загальних і організаційно-функціональних принципах. До перших слід віднести принципи: об'єктивності, локальності, конкретності, науковості, законності, гласності, цілеспрямованості та ін.; до організаційно-функціональних: єдність цілей, змісту, методів і форм; зв'язок правового виховання з практичною діяльністю; створення виховного середовища; виховання в колективі і через колектив; систематичність, послідовність та безпосередність виховних заходів, їх раціональну організацію; врахування вікових та індивідуальних особливостей, персоналіфікованість; опору на позитивні якості вихованців; узгодженість правовиховної діяльності усіма її суб'єктами, забезпечення зворотного зв'язку; раціональний, оптимальний підбір та розстановку кадрів, що здійснюють правовиховну діяльність. Названі принципи управління правовим вихованням передбачають їх системне втілення у правовиховну практику.

Управління процесом правового виховання передбачає виявлення виховних можливостей сім'ї, громадських організацій, культурно-освітніх установ, засобів масової інформації для ефективного використання їх впливу на індивідів,

а також формування традицій, пропаганду зразкової поведінки, стимулювання процесу підвищення рівня правової культури.

Головним завданням правового виховання є запуск процесу саморозвитку, самостворення особистості з високим рівнем правової культури.

С. І. Максимов, доктор юридичних наук, професор
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Значущість та результативність будь-яких досліджень залежать від методологічної основи, на яку вони спираються. Проте в публікаціях як радянського, так і пострадянського періодів методологічним питанням правового виховання уваги приділено недостатньо. Самі ж поняття «методологія» та «методологічний» у назві досліджень з правового виховання використовуються дуже рідко і не мають належного фундаментально-концептуального значення.

Слід зазначити, що розуміння сенсу правового виховання залежить від розуміння як процесу виховання, так і самого права, що в свою чергу спираються на відповідні методологічні засади.

Перш за все звернемося до тези про те, що сутність правового виховання (*правовиховання*) значною мірою залежить від розуміння самого права (*праворозуміння*). Усі концепції праворозуміння можна звести до двох основних підходів: авторитарно-легістського та ліберально-юридичного, або позитивістського та непозитивістського.

Згідно з авторитарно-легістським підходом під правом мається на увазі продукт держави: право — наказ офіційної влади. Тут право зводиться до офіційно-владних установлень, формальних джерел позитивного права, тобто до закону — до того, що офіційно наділено в даний час і в даному місці владно-примусовою силою. Право похідне від держави, його принципом є владна сила, забезпеченість владним примусом.

Для ліберально-юридичного типу праворозуміння характерне розрізнення права і закону (позитивного права). При цьому під правом розуміється дещо об'єктивне, незалежне від волі, розсуду або свавілля державної влади.

Перший підхід до права асоціюється з порядком, а в практиці управління і нагляду тут панує принцип «все, що не дозволено, заборонено»; другий — зі свободою, а його принципом є: «все, що не заборонено, дозволено».

Легістсько-авторитарне розуміння права було домінуючим за радянських часів. Відповідно й система правового виховання орієнтувалася на образ права як державного встановлення. Потрібно було лише знати вимоги закону та ви-

конувати їх. Тому сутність правового виховання зводилася до цілеспрямованої діяльності державних інститутів з впливу на правосвідомість для забезпечення правомірної поведінки. Воно було спрямоване на зміцнення соціалістичної держави, хоча його ідеалом проголошувався всебічний та гармонійний розвиток особистості. Саме позитивістське розуміння права як владновстановлених норм визначає і сутність правового виховання як внесення у правосвідомість громадян державно-владних ідей.

Для протилежного підходу характерне розуміння права як багатогранного процесу, в якому вимоги свободи та порядку поєднуються, а його головним змістом вважаються права людини. Тому й сутність правового виховання розуміється як формування поваги до прав людини, як забезпечення реалізації рівної свободи кожного. Природноправове розуміння права зумовлює гуманістичний підхід до правового виховання. Якщо право розуміти як систему загальнообов'язкових норм, що забезпечують спільне громадянсько-політичне існування людей на засадах особистої свободи і при мінімумі карального насильства, то сутність правового виховання за цією концепцією слід вважати виховання особистості. Таке виховання означає перш за все виховання самостійності або автономії як вирішальної риси особистості. На арені соціального життя автономія виявляє себе як ініціативність, відповідальність, запозятливість, здатність суворо контролювати свою поведінку і підкоряти її єдиній життєвій стратегії. Тому проблема правового нігілізму в найбільш широкому сенсі — це проблема соціальної дефіцитності особистості. В умовах формування правової держави виникає потреба в автономному суб'єкті.

Інший бік методологічних досліджень правового виховання полягає в розумінні сутності самого виховання з точки зору різних методологічних підходів. Тут правове виховання виступає як *правовиховання*.

У сучасній етико-педагогічній літературі, що розглядає проблеми виховання, домінують в основному два полярні підходи: а) авторитарний, в якому акцентовано патерналістське розуміння виховання як дії ззовні; б) гуманістичний, який розглядає виховання з точки зору тих процесів, що здійснюються усередині свідомості особистості. Проте ці два підходи існують як певні ідеальні типи, а в «чистому вигляді» сфера їх застосування є обмеженою. Тому, на наш погляд, заслуговує на підтримку думка вчених, які вважають, що авторитарний підхід як зовнішнє примушення і гуманістичний підхід як вільне розгортання внутрішніх можливостей індивіда можуть бути синтезовані в єдиній концепції стадіального розвитку особистості. Згідно з цією концепцією виховання проходить через низку якісних стадій: воно починається із зовнішньої дії на дитину і орієнтоване на формування автономної особистості, здатної до кооперації і співпраці з іншими. Саме в цьому напрямі розвивав свою концепцію філософії виховання, яка органічно містила правове виховання, відомий російський філософ і юрист С. І. Гессен. За його концепцією кожна людина проходить стадії аномії, гетерономії та автономії,

яким по суті і відповідають три ступені освіти: дошкільна, шкільна та поза-шкільна. Дослідник вважав, що в школі має здійснюватися не просто правове виховання як один із видів виховання взагалі, а сама організація шкільного життя має бути нічим іншим, як вихованням права, або правовим вихованням.

Водночас слід підкреслити, що найбільш перспективним для теорії і практики правового виховання в сучасній Україні є «емансипаторський» дискурсивно-комунікативний підхід до виховання, що дає змогу тлумачити правове виховання як складну систему комунікативних відносин, спрямованих на відтворення правового суб'єкта і всієї правової системи.

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ВІЗ

Зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві, супроводжуються не тільки позитивними тенденціями, а й низкою негативних аспектів, до яких належить правовий нігілізм. Це стосується перш за все молоді, що спричиняє зростання злочинності серед молодих людей (50 % від загальної кількості осіб, що вчинили злочини, становить молодь віком 14—30 років).

У зв'язку із зазначеним на особливу актуальність набувають проблеми правового виховання молоді взагалі й студентської молоді зокрема. Ці проблеми розглядаються в дослідженнях таких учених, як Л. Герасіна, В. Головченко, О. Данильян, О. Дзьобань, Ю. Калиновський, С. Максимов, І. Рябко, М. Штангрет та ін.

Стосовно нашого дослідження під правовим вихованням як суспільним явищем розуміється цілеспрямований, систематичний вплив на свідомість, психологію молодих людей з метою формування у них високої правосвідомості, правової культури, навичок та звичок активної правової поведінки.

Головною метою правового виховання вузівської молоді в Україні є формування у студентів глибокої впевненості у справедливості вимог Конституції України, українського законодавства, необхідності добровільного їх виконання, здатності мотивувати свої вчинки та приймати рішення, які не суперечать чинному законодавству.

Найважливішими завданнями правового виховання студентів, на наш погляд, є:

- виховання високої громадянськості, формування гуманістичного світогляду;

- формування поваги до чинного законодавства та моральних норм;
- формування високої правової культури у вузівській молоді;
- формування готовності брати активну участь у роз'ясненні та пропаганді вимог Конституції України та українського законодавства.

Говорячи про принципи правового виховання студентів, слід зазначити, що система принципів виражає основи теорії правового виховання, й отже, систематизовану сукупність поглядів на необхідність застосування практичних та ефективних засобів щодо формування соціальних форм поведінки у будь-яких ситуаціях студентського життя.

Принцип гуманістичної орієнтації виховання потребує розгляду студента як вищої цінності у системі людських відносин, головною нормою яких є гуманність.

Принцип соціальної адекватності виховання вимагає відповідності змісту і засобів виховання соціальної ситуації, в якій організується виховний процес.

Принцип індивідуалізації виховання передбачає визначення індивідуальної траєкторії соціального розвитку кожного студента, виділення спеціальних завдань, що відповідають його індивідуальним особливостям, включення студента у різні види соціально-правової діяльності з урахуванням його особливостей, розкриття потенціалу особистості як в навчальній, службовій, так і в позанавчальній, позаслужбовій діяльності.

Принцип створення виховного середовища потребує створення у ВНЗ таких відносин, які формували б соціальність майбутнього фахівця. Перш за все важливі є єдність колективу ВНЗ, кураторів, педагогів і студентів, згуртування цього колективу. В кожній групі, на кожному факультеті має формуватися організаційна і психологічна єдність.

Пошуки шляхів підвищення ефективності правового виховання студентів в умовах сучасного ВНЗ дає змогу зробити висновок про те, що цей процес містить «виховання» та «освіту». При цьому вихователь:

- 1) передає досвід правової культури;
- 2) формує у студентів правові норми як регулятори правової поведінки;
- 3) вводить у світ правового законодавства;
- 4) орієнтує на самовиховання;
- 5) допомагає розібратися у складних життєвих ситуаціях.

У свою чергу, студент (той, кого виховують):

- 1) опановує досвід людських взаємин і правової культури;
- 2) працює над собою;
- 3) вивчає способи спілкування та правові норми поведінки.

Крім того, процес правового виховання не може бути обмежено лише засвоєнням певної суми знань про право, а неодмінно має забезпечувати осягнення молодими людьми різноманітних способів і прийомів вирішення практичних завдань із правовим змістом. При цьому сутність його полягає у тому, що знання та практичні навички мають бути взаємодіючими сторона-

ми одного й того самого процесу, що сприяє активізації громадянсько-правової позиції студента. Такому підходу сприяє морально-правова за своїм характером та суспільно значуща за результатом діяльність. Специфіка її полягає в активній та адекватній взаємодії студента із доступним соціально-педагогічним середовищем, у перебігу якої той, кого навчають, є суб'єктом, який впливає на вдосконалення правових відносин. З цією метою студенти мають брати активну участь у процесі такої діяльності. Ця діяльність повинна бути організована з урахуванням їх як індивідуальних, так і психологічних особливостей, бути доступною і посиленою.

Таким чином, правове виховання в його багатоаспектній характеристиці являє собою актуальну соціально-філософську і педагогічну проблему, що вимагає активізації творчого потенціалу ВНЗ.

М. П. Требін, доктор філософських наук, професор
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ФЕНОМЕН ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Проблемі правового виховання на Заході історично приділялося достатньо уваги. Як уся сучасна європейська цивілізація сягає коріннями грецької античності, так і феномен правового виховання багато чим завдячує цій культурі. Давньогрецькі мислителі приділяли вихованню значну увагу: «Добрими людьми стають радше завдяки вправам, ніж природі... Виховання перебудовує людину і створює її другу природу» (Демокрит). «В якому напрямі хто був вихований, таким і буде, напевно, його подальший шлях» (Платон). «Вихователі ще більш варті поваги, ніж батьки, адже останні дають нам тільки життя, а перші — гідне життя» (Аристотель). Ставлення до людини як осереддя світу, поцінування індивідуальних чеснот, вихованості та освіченості як безумовних благ, утвердження демократизму як доведеної моделі міжлюдських стосунків зробили античність взірцем, з якого бере свій початок феномен західноєвропейського правового виховання.

Для з'ясування феномену західноєвропейського правового виховання особливе значення має розуміння того, що притаманним йому є індивідуалізм як настанова на самозначущість людського життя і вищу цінність інтересів окремо взятої особистості. Слід також пам'ятати, що концептуально на формування західноєвропейського феномену правового виховання суттєво вплинули психодинамічна, диспозиційна, навчально-біхевіористична, когнітивна, соціально-когнітивна, гуманістична, феноменологічна та інші теорії особистості, основні положення яких запропонували Зигмунд Фрейд, Альфред Адлер, Карл Гус-

тав Юнг, Ерік Еріксон, Еріх Фромм, Карен Хорні, Гордон Олпорт, Реймонд Кеттел, Ганс Айзенк, Беррес Фредерік Скіннер, Альберт Бандура, Джуліан Роттер, Джордж Келлі, Абрахам Маслоу та ін.

Феномен західноєвропейського правового виховання важко зрозуміти, не засвоївши деякі моменти, насамперед ментальність західноєвропейців, існуючі на Заході політичні і правові цінності, що відбилися у відповідних політичних та правових системах, і все це відповідним чином відображено у системі правовиховної роботи, бо сфера права — це сукупність чинників і умов, що надають праву характер соціальної дійсності.

Базисом феномену західноєвропейського правового виховання є ментальність. Ментальність — поняття, яке важко збагнути. Воно майже не піддається раціональному тлумаченню. Це не загальноприйняті правила і звичаї, не традиції, не мова, не світогляд. Це щось таке, що відчувається, але не усвідомлюється. Однак включає в себе й загальноприйнятні правила та звичаї, й традиції, й мову, й світогляд.

Європа — поняття неоднорідне. Проте, розділена на католиків і протестантів, мешканців півдня і півночі, аристократів і пересічних громадян, вона все-таки зберегла своє обличчя — між її мешканцями є певний зв'язок, так би мовити, сімейна подібність, що об'єднує їх в одне ціле, відбилася у ментальності та впливає на процес правового виховання. Найголовнішим тут є те, що Римська імперія залишила Європі повагу до правил і законів. У всіх європейських країнах судді реально незалежні і керуються не власними уявленнями про справедливість, не хабарами, а чітко визначеними законодавчими актами, де ясно сказано, за яке порушення яке має бути покарання. Базисні канони європейського права за сутністю класичного римського, позазахідним світом декларуються, однак реалізуються вряди-годи. Для розуміння сучасного західного менталітету важливо навіть не те, що там існує розвинена правова система, а те, що європейці реально ставляться до неї як до глибоко продуманого порядку, порушення якого викликає неминучий протест.

За винятком певних, чітко окреслених районів у столицях і мегаполісах Європа майже не знає злочинності. Порядок у суспільстві існує не тому, що добре працює поліція, а тому, що він у головах людей. Все це досягнуто завдяки тому, що найхарактернішою рисою західноєвропейської ментальності є панування права (це поняття ще у 1885 р. увів А. В. Дайсі). Сутність цього принципу полягає у такому: «Усі особи, публічні або приватні, і влада у державі, повинні підкорятися законам і діяти на основі цих законів, публічно прийнятих і таких, що публічно застосовуються у судах» (Лорд Бінгем). Таким чином, можна погодитися з Петером Дінцельбахером, що «історична ментальність — це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється у діях». Для нас цікаво те, що важливі компоненти західноєвропейської ментальності знайшли відповідне відбиття в існуючих у цих країнах політичної

та правовій системах, що істотно впливають на правове виховання громадян Західної Європи.

Проблему співвідношення політичної системи, менталітету та правового виховання відображено ще в класичній західноєвропейській філософії. Зокрема, для І. Фіхте та Г. Гегеля держава — то є «найкраще відображення» і «кристалізація» духу нації, «справжність її моральної ідеї». Коли ми говоримо про сучасну політичну систему Заходу, то зазначаємо насамперед те, що вона має демократичний характер, їй притаманна правова держава та розвинене громадянське суспільство, що відповідним чином позначається на моделі сучасного правового виховання у Західній Європі.

Важливий вплив на феномен правового виховання у західноєвропейському середовищі справляють його правова система, правові традиції. Зрозуміло, що при всій спільності розвитку правових систем Заходу вони мають також відмінності, більш того, належності до двох різних правових родин: англосаксонської та романо-германської. Але є спільне, яке становить базис європейської правової традиції (концепція права як узгодженого цілого, верховенство права над політичною владою, ідея правової держави тощо) і дозволяє нам казати про істотний вплив правової системи на правове виховання громадян у Західній Європі.

Усвідомлення феномену західноєвропейського правового виховання має велике значення для формування орієнтирів у правовиховному процесі в Україні, оскільки курс нашої держави на європейську інтеграцію потребує і формування тих правових, політичних цінностей, які поділяє європейська спільнота. Без розбудови правової, соціальної, демократичної держави, формування громадянського суспільства, відповідної правової культури це неможливо.

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор,

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПРО МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СИМВОЛІЧНОГО ПІДХОДУ ДОСЛІДЖЕННІ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРАВОВИХОВАННЯ

Соціокультурний контекст дослідження правового виховання передбачає розгляд проблеми репрезентативності чинників формування та соціально-історичного відтворення правової культури у змісті та структурі процесу правового виховання. У зв'язку з цим слід звернути увагу на значущість процесуально-функціональної сторони виховання для формування правової культури. Виховання як процес містить властивості людської *со-буттєвості*, реалізуючи

одну із своїх функцій — сполучення поколінь у загальносуспільному просторі, якому притаманні *со-буттєвість* кожного з його учасників та вибудовування загальної *со-буттєвості*.

Слід також підкреслити значущість трансляційно-комунікативної сторони процесу правового виховання. Розглядаючи специфіку процесу трансляції, що здійснюється, в тому числі за допомоги мови як соціокомунікативної системи, необхідно звернути увагу на символічну природу соціальних змін, а також свідоме її використання в процесі правового виховання і, отже, легітимації нового соціального порядку.

У зв'язку з цим слід приділити увагу трансформаційному аспекту функціонування символічних систем у дискурс-аналізі. Теорія дискурсу переконала провідних теоретиків звернути увагу на такі проблеми, як парадигматика знання, формування ідентичності, дискурсивне конструювання норм, цінностей та символів.

Символ можна визначити як узагальнене уявлення про кого-небудь/щонебудь, що засноване на інтелектуальному та вітальному досвіді індивіда чи спільноти і містить спосіб вираження, результат вираження та образ переживання. Символ свідомості, психіки є водночас і символом культурних форм — він постійно здійснює ротацію в соціальний дискурс та назад. Іншими словами, певне сприйняття світу виробляє певні культурні формоутворення і останні згодом виробляють певне сприйняття світу. Аналогічний підхід зустрічається, зокрема, у працях Б. Кістяківського, де право, з одного боку, виступає як найбільш значний виразник культури, а з другого — сама культура розглядається як найважливіший спосіб реального буття права.

Для соціальних груп, що прагнуть оновлення, трансформація символічних комплексів відіграє провідну роль, адже зміна символічної моделі світу передбачає використання символічних форм для створення бажаної реальності. Символи являють собою нові ідеї і цінності, комбінують їх усередині нових контекстів і, отже, стають активними чинниками соціальних змін. У такому контексті символ стає лінгвістичним агентом соціально-політичної трансформації, головною умовою чого виступає передусім трансформація свідомості. У цьому процесі символ відіграє центральну роль і формує основні практико-сеологічні виміри символічної зумовленості трансформацій.

Логіка і характер соціальних трансформацій зумовлюють конвергенцію символічних та інституціональних характеристик соціальної організації. Вузловою категорією в даному підході можна вважати ідею диференціації «центру» та «периферії». «Центр» являє собою певну центральну зону, конденсат правових символів, цінностей та традицій даного суспільства і має вирішальне значення у визначенні структурних характеристик, змісту та типів соціальних взаємодій, а також загальних світоглядних орієнтацій. Категорія символічних кодів описує набори визначальних уявлень, що впливають на критерії основних норм соціальної взаємодії і формують мікросоціальний

порядок. Саме у побудові такого порядку найповніше відбувається переплетіння символічних та організаційних аспектів соціального життя, що інституціонально локалізується у «центрах суспільства». Можна зауважити, що найважливішим наслідком формування «центрів» є інституціоналізація символів суспільства, що найбільш відповідають завданню систематизації прагнень соціокультурного порядку та участі у ньому. Відтак, саме інституціоналізація основоположних норм соціальної взаємодії не тільки забезпечує підтримання динамічної рівноваги системи, а й створює можливість виникнення напруженості, конфліктів та суперечностей, що ведуть до змін. Дійсно, символи колективної та індивідуальної ідентичності, що конструюються у процесі інституціоналізації кодів, не є простою даністю. Вони постійно перевстановлюються та переконструюються, що виявляється особливо рельєфно в ситуаціях глибоких соціокультурних змін, коли культурні та правокультурні традиції, артефакти та організації ускладнюються та артикулюються як в їхньому змісті, так і в їхньому використанні. У періоди ж соціальних потрясінь люди стають особливо чутливими до символів та повідомлень, через які символізується соціальний порядок (як існуючий, так і такий, що знову виникає). Людина стає більшою мірою чутливою до тих, хто надає їй нові символи, від яких вона очікує підтвердження сенсу її досвіду з точки зору широкого фундаментального, космічного, соціального або політичного порядку. Таким чином, символічна складова є не просто одним з сутнісних компонентів соціальних трансформацій, а й виступає їх головним стимулом та умовою.

Подібний контекст може бути розширено через включення до нього з урахуванням положень неінституціоналізму й структурних феноменів, тобто пролонгованих правовиховних практик, що спрямовані на задоволення певних соціальних потреб і реалізуються на основі як формальних, так і неформальних норм і правил — соціальних інститутів.

Таким чином, правові символи є своєрідним елементом, що пов'язує загальну та правову культури. Вони також виступають одним з найважливіших засобів внутрішньодержавного та міждержавного спілкування, універсальною формою порозуміння між людьми — громадянами різних держав. Правова символізація є також ефективним дидактичним засобом у процесі морально-правового виховання громадян.

Л. В. Анучина, кандидат філософських наук, професор
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ДО ПИТАННЯ ГУМАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ

До найактуальніших проблем сьогодення належить проблема загострення кризових явищ у параметрах гуманітарно-ціннісних вимірів буття, в тому

числі такої його складової, як вища освіта, зокрема юридична. Панування технократичного мислення зумовило культурну дезорієнтацію, духовну дисгармонію. Водночас утвердження в незалежній Україні економічної домінантні зорієнтувало людину (в першу чергу молоду) на прагматизм, егоцентризм, завищення своєї значущості тощо. На підставі цього відбувається радикальна зміна шкали гуманітарних цінностей.

У системі вищої школи, у тому числі юридичної, офіційною доктриною проголошено: головним завданням підготування фахівців є формування системи професійних знань та вмінь. Практично пішла в небуття традиційна для юридичної освіти мета — формування світогляду майбутніх фахівців. Це, звичайно, істотно збіднило зміст не тільки освіти, а й зміст уявлень професіоналів-фахівців про людину. Коли випускник ВНЗ обмежений тільки певним обсягом засвоєних ним спеціальних знань та вмінь, він практично перетворюється на своєрідного біологічного робота-продуцента, здатного поза виробничими межами тільки на спорадичні ірраціонально-емоційні рефлексії.

Орієнтація на переважно утилітарно-прагматичне спрямування вищої юридичної освіти призводить до зниження для правників значущості таких моральних цінностей, як милосердя, справедливість, співчуття, честь, гідність, віра, дружба тощо. Вони перестають визначати юридичну діяльність, залишають гуманну за своєю сутністю юридичну професію.

Зазначимо, що разом зі втратою світоглядної складової юридичного освітнього процесу, відмовою визнати завдання формування моральних якостей головним у цьому процесі, ми не в змозі розв'язати й ту проблему, без якої неможливо вийти з того замкнутого кола, в якому опинилися сьогодні, — формування творчої людини.

Творча людина — це людина, яка здатна усвідомити сенс навколишнього світу; реально ідентифікувати себе в цьому світові; адекватно визначити та сформулювати програму самоосвіти та самовиховання, а також програму самореалізації; втілити ці програми в життя відповідно до загальнолюдських, етичних норм і цінностей, а також накопичених знань та вмінь.

Слід відмітити, що методики виховання людини моральної, творчої та освіченої не тільки розроблені, а й у свій час результативно використовувалися (тут можна згадати школу В. Сухомлинського, досвід Д. Кабалецького та Б. Немського тощо). До речі, практично всі методики виховання передбачали досягнення гармонії раціонального та емоційно-почуттєвого в людині. Сучасна вища юридична школа робить акцент тільки на розвитку раціональних засад студентів, зосередивши увагу на передаванні інформації та створенні умов для її засвоєння. Емоційно-почуттєвий світ студентства залишається поза увагою, він формується безсистемно, на побутовому рівні, нерозвиненому фундаменті. Цілісність людини втрачається.

Подолання переважанню раціонального покликані забезпечити такі навчальні дисципліни, які передбачають знайомство студентів з художніми

творами, адже мистецтво емоційно-почуттєво освоює дійсність, світ у ньому постає емоційно-почуттєво забарвленим. Людина, яка сприймає мистецький твір, через її емоції та почуття нібито заново освоює світ. Тому викладання в юридичних ВНЗ дисциплін естетичного та художнього циклу, безсумнівно, сприятиме вдосконаленню емоційно-почуттєвого світу фахівців юридичної справи. Водночас закладені в художніх творах моральні цінності дають змогу привернути увагу до проблем того зuboжіння моралі, яке все більш охоплює суспільство в цілому та юридичну систему зокрема.

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ СЕРЕД ПРІОРИТЕТІВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Метою правового виховання як цілеспрямованого формування певних людських якостей є насамперед набуття людиною таких життєвих орієнтирів, які допоможуть їй скерувати свою правову поведінку на підставі правових та моральних цінностей. У сучасній моральній та політико-правовій свідомості основоположними цінностями демократичного суспільства визнаються гідність та честь людини. В аксіологічній системі людини та людства взагалі честь і гідність розглядається як найвища духовна цінність. Як відомо, цінність будь-чого визначається значущістю для особистості того, що складає цінність. Честь і гідність мають безумовно власну цінність, оскільки вони є похідними від природи самої людини, підкреслюючи значущість особистості як представника людського роду.

Гідність є особливим екзистенційним станом людини, що виражає її самоцінювання як особистості, самоповагу, особистісну цінність.

Починаючи з Нового часу розуміння людської гідності набуває особистісного змісту, що ґрунтується не на соціальному статусі, а на індивідуальній самосвідомості особистості, її автономності. Ідея природної рівності стала основою уявлень про те, що будь-яка людина на підставі своєї належності до роду людського має людську гідність. Від «етики обраних» людство перейшло до «етики рівних», головною презумпцією якої є гідність як невід'ємний атрибут будь-якої людини. Таке уявлення про гідність закріплено в концепції прав людини, яка ґрунтується на визнанні кожної людини вільною і рівною, інакше кажучи, на визнанні гідності кожної людини. Доти, доки в історичній свідомості не виникли ідея рівноцінності всіх людей, ідеї свободи і гуманізму, про права людини можна говорити хіба що умовно.

Ключовим поняттям теорії прав людини є «повага людської гідності», тобто уявлення про самоцінність особистості, її унікальність. Це означає, що права людини мають етичний характер і передбачають високий рівень духовно-морального розвитку суспільства. І сьогодні дискурс прав людини можливий за умови визнання їх з боку інших. Потреба у визнанні зумовлена подвійною природою людини, яка, з одного боку, є істотою тілесною, а з другого — вільним суб'єктом. За Гегелем, визнання є особливим станом самосвідомості, коли носій останньої співвідносить себе з іншим суб'єктом, намагаючись показати себе як вільну самість.

Право в його глибинному екзистенційно-антропологічному вимірі є системою взаємного визнання гідності суб'єктів правового спілкування, в актах визнання здійснюється конституювання людини як правоздатного суб'єкта. За Ріксьором визнання, або взаємне визнання, людей є такий тип взаємовідносин, коли люди не намагаються пристосувати один одного до своїх цілей та потреб. Це є відносинами рівних партнерів, які уважно ставляться до відмінностей іншого. Саме таке визнання здатне стати основою для здійснення рівних прав. Права людини пов'язані з універсальними людськими обов'язками, а саме обов'язками визначаються права інших людей. Людина не є самодостатньою, вона потребує взаємин з іншими, живе не тільки для себе, а й задля інших, здатна встановлювати порядок у взаємовідносинах з ними. Цей порядок ґрунтується на визнанні прав іншого, тому філософський погляд на права людини акцентує врахування присутності «Іншого» в моєму екзистенційному просторі.

Почуття власної гідності допомагає правильно регулювати ціннісні відносини між людиною та суспільством.

Найвищим виявом людської гідності є шляхетність — моральна велич людської особистості. Вона притаманна будь-якій людині, що чесно виконує свій борг, живе за моральними принципами. Усвідомлення своєї порядності, моральної цінності важливе для людини не менш, ніж честь, повага, що їй виказує суспільство. Високо розвинене почуття власної гідності застерігає людину від омани ним суспільства та інших людей, позбавляє таку оману сенсу. Усвідомлення людиною власної гідності є формою самосвідомості та самоконтролю, на ній засновується вимогливість людини до себе. Вона передбачає та вимагає людину здійснювати відповідні моральні вчинки та, навпаки, не дозволяє вчиняти нижче своєї гідності. У цьому сенсі розуміння власної гідності поряд із сумлінням та честю є одним зі способів усвідомлення людиною своєї відповідальності за себе як за особистість.

У той же час людська гідність ґрунтується на адекватному самооцінюванні. У людини, що має занижене самооцінювання, може розвинути невпевненість у собі, вона, будучи надто скромною, орієнтується на середній результат, що може перейти у самоприниження. Така людини стає об'єктом

приниження з боку інших, втрачає власну гідність. Завищене самооцінювання, перебільшення власних чеснот призводять до пихатості, гордовитості, нетерпимості до чужих думок. Такі люди зазвичай безпідставно вимагають до себе особливої поваги, стають підозрілими та конфліктними.

Показником та мірою гідності людини є ставлення до гідності іншої людини. У правовому вимірі почуття гідності конкретизується в аксіомах правосвідомості, які визначають ті способи духовного життя та настанови свідомості, що роблять право можливим. Так, людина повинна сприймати себе як деяку цінність, яку варто відстоювати у боротьбі за існування. Завдяки почуттю власної гідності вона усвідомлює свою відповідальність у відстоюванні своїх прав та здійснюванні обов'язків. Автономія як здатність до самообмеження та самоуправління виражає духовну зрілість людини. Взаємне визнання вказує на спосіб буття права як духовного відношення між людьми, що передбачає здатність до вияву волі, розуму та почуття.

Отже, людська гідність є не просто однією з основних правових цінностей, а й конституцією правосвідомості, що реалізується у правовому житті. Тому орієнтація на формування адекватного почуття власної гідності має стати пріоритетом правового виховання.

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого;

Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент
Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В ЯПОНІЇ

У життєдіяльності людських спільнот важливе місце посідають звичаї, традиції, сталі стереотипи поведінки. Послідовне безконфліктне їх передавання від одного покоління до іншого забезпечує стабільність розвитку соціальної організації Японії. Йдеться про спадковість ціннісно-мотиваційних настанов у правовій сфері та юридичній діяльності, ставленні до права, його вимог, приписів, норм, законів. Розвиток системи правового виховання в цій країні здійснюється як процес сприйняття досвіду попередніх поколінь і безконфліктної адаптації цього досвіду до нових умов.

Правове виховання, формування правової культури населення Японії, різних його вікових груп базуються, як свідчать дослідники (О. Белявська, Г. Дашков, В. Єрьомін, Р. Міхєєв, М. Морозов, Таїра Хукуда, Уеда Кан, Моримото Масаюкі та ін.), на використанні усіх засобів, наявних у держави та суспільства. До головних соціальних чинників, що впливають на законослухняність японців, їх високу правову культуру, належать:

- високий рівень соціально-економічного розвитку країни;
- демократичні умови життя суспільства;
- загальний рівень культури населення.

Крім цих умов, що об'єднують Японію з іншими розвиненими країнами сучасного світу (США, західноєвропейські держави), японське суспільство характеризується й певними особливостями, зокрема притаманним японському соціуму партикуляризмом, який сприяє розвитку міжіндивідуальних стосунків на засадах звичаєвого права і статевікової ієрархії, що допомагає підтримувати у суспільстві злагоду та гармонію.

У своїй внутрішній політиці Японія керується прагненням будь-що уникати конфліктів, досягати консенсусу, підтримувати гармонію на всіх рівнях суспільства. Це стосується багатьох внутрішніх суперечностей, які держава шляхом виховання (зокрема правового) намагається нівелювати. До таких суперечностей належать:

- надзвичайна гречність, шанобливість, благопристойність поведінки японців в особистому оточенні, що поєднуються з грубістю (на межі з жорстокістю) у знеособленому масовому оточенні;
- традиційна всездозволеність, притаманна малим дітям, співіснує з надією на їх високу дисциплінованість, добровільне підпорядкування у старшому віці;
- групова, кооперативна орієнтація як норма поведінки співіснує з гострим індивідуальним суперництвом (наприклад, на рівні середньої школи, де воно пов'язане з прагненням майбутнього вступу до університетів, а пізніше — праці у бажаних компаніях).

Можливо, саме існування цих суперечностей та розбіжностей у поєднанні з високим рівнем самодисципліни зумовлює те, що японці видаються легкозбудливими, «наелектризованими» і як наслідок надзвичайно динамічними. Необхідність появи групово-корпоративних цінностей у японському соціумі пояснювалася суворими природними умовами, а їх правильність виправдовувалася релігійними віруваннями. Безперечно, важливим засобом утвердження цих цінностей стало правове виховання.

Основні принципи японської системи цінностей, які є питомим тлом правового виховання, ґрунтуються на тому, що людина — лише складова, але невід'ємна складова світобудови. Вона має перебувати в гармонії з Природою і особливо з іншими людьми. Людина наділена унікальними рисами, проте це не означає, що для неї задалегідь визначена і передбачена роль володаря усього сущого. У центрі японського суспільства завжди знаходилася не окрема людина, а міцний колектив із чітко визначеною ієрархією.

Треба зазначити, що в Японії ідея права як універсального регулятора суспільних відносин, засобу забезпечення соціального консенсусу, досягнення високих економічних показників, розвитку політичної демократії посідає важливе місце у громадській свідомості. Високий рівень правосвідомості

японського суспільства можна пояснити, зокрема, повсякденною практикою звернення японців до правових реалій, поширенням правової освіти та юридичної літератури, високим рівнем загальної культури громадян. Саме ці заходи виступають чинниками правового виховання, яке є складовою загальної системи виховання та правової соціалізації.

Як правило, японські вихователі частіше за все застосовують заохочення, ніж покарання. Виховувати там означає не лаяти за те, що вже зроблено погано, а, завчасно передбачаючи таку можливість, навчати дитину правильній поведінці. Навіть при очевидному порушенні правил пристойності вихователі уникає прямого осуду, аби не поставити дитину у принизливе становище. Замість осуду дітей навчають конкретним навичкам поведінки, всіляко розвиваючи і підтримуючи їх упевненість у тому, що вони здатні навчитися управляти собою, якщо докладуть відповідних зусиль. Японці вважають, що надмірний тиск на психіку дитини може дати зворотний результат.

Серед обов'язкових дисциплін, які наповнюють конкретним змістом систему правового виховання в японських школах, особливу роль відіграють суспільствознавство та етика. У програмі цих курсів, що посідають надзвичайно важливе місце в навчально-виховному процесі японських закладів освіти, визначають три основні напрями:

- впровадження певних соціальних норм у свідомість молоді у вигляді моральних цінностей та групових орієнтирів;
- «інтернаціональне» виховання, пов'язане з орієнтацією на широкі міжнародні контакти;
- впровадження думки про причетність кожної дитини до японських традицій як їх нащадків та майбутніх творців.

Отже, система виховання (зокрема правового) і освіти передає новим поколінням японського суспільства цінності, традиції, навички, вміння законослухняної поведінки, моральні стандарти стосунків у сім'ї, колективі, здатність узгоджувати індивідуальні та соціальні інтереси.

М. П. Колесніков, кандидат філософських наук, доцент
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Сучасна спроба утворення нової незалежної держави, яка переживає стрімкі соціально-політичні та соціально-економічні трансформації, породила фактично нову етнополітичну і соціально-психологічну реальність. Це ви-

явилось у тому, що: 1) стрімко змінюються національна свідомість і на основі цього — національне та етнічне розмежування; 2) явно з'являлася необхідність етнічної, культурної та конфесійної ідентифікації у представників різних етнічних груп; 3) загострилися міжкультурні, міжетнічні та міжконфесійні стосунки.

Усі викладені проблеми тією чи іншою мірою призвели до зміни соціальної, етнічної та культурної ідентичності громадян. Слід зазначити, що змінилися не тільки соціальні категорії, а й сутність процесів самоідентифікації, їхня спрямованість та цілі.

Нині нагальною є потреба у відповідній сучасним умовам життя ефективній системі правовиховного впливу, яка б урахувала всі особливості світогляду сучасної людини, останні досягнення психології, філології, правознавства та сформувала високу правову культуру особистості. Правове виховання — дуже складна система діяльності: звичайно, змістом правового виховання є залучення людей до знань про право і державу, законність, права і свободи особистості, вироблення у громадянина стійкої орієнтації на законслухняну поведінку та ідеал правового суспільства.

Право пов'язано з модальними модусами — мораллю та моральністю. Правове виховання передбачає створення спеціальних механізмів з донесенням до свідомості людини правових цінностей, перетворення їх на особисті переконання та внутрішній світ людини.

Які ж концептуальні підходи маємо у даному питанні? Ми виходимо з того, що полікультурне виховання складається з таких чинників: по-перше, це культурна та етнічна ідентифікація особистості; по-друге, виховання культури толерантних взаємин у суспільстві через виховання особистості, формування її толерантної правосвідомості, насамперед питання самоідентифікації людини, оскільки від усвідомлення себе кимсь визначеним залежать шляхи розвитку особистості та її ставлення до інших.

Останнє десятиліття ознаменувалося суттєвими змінами в усіх сферах людської життєдіяльності. Найбільш явні з них відбулися у соціальній сфері. Значущість змін у соціумі зумовила необхідність таких в особистому плані: міжособистісні комунікації, механізми самоідентифікації та ідентифікації тощо. Можна говорити про кризу ідентичності як глобальне явище.

Виділяють декілька основних тенденцій, характерних для сучасного суспільства. Одна з них — це рух від глобалізації до локалізації, тобто зменшення значущості великих соціальних категорій на користь менших, більш конкретних і реальних — статевої, вікової, етнічної, професійної. Ця тенденція виражається у зниженні рівня соціальної ідентифікації в суспільстві, супроводжується зростанням впливу на поведінку людей, насамперед індивідуальних і особистісних характеристик, а не групових.

Зростає інтенсифікація соціальної взаємодії та спілкування агентів діяльності. Знижується роль географічного місця проживання особистості, зростає акультурація процесу змін, яка відбувається внаслідок утворення спільнот, що належать до культур з суперечливим стилем життя. Зникають об'єктивно значущі системи стратифікації, обов'язкові способи життя, місце традиції заступають стилі, життєві форми, що їх суб'єкти вільно обирають, тощо. Традиційні цінності людського співжиття, серед яких головними є Істина, Добро, Краса, Справедливість, Любов, перестають поцінюватися у сучасному суспільстві, люди перестають поважати сімейні традиції та цінності, внаслідок чого руйнується зв'язок між членами сім'ї та між поколіннями. Ставлення людей один до одного з позицій егоцентризму породжує взаємне відчуження, ворожість, що по суті є запереченням іншої особистості. Кожен вважає особистістю, суб'єктом лише себе, розглядаючи усіх інших як частину ворожого світу.

Принцип радикального плюралізму, проголошуваний постмодернізмом, виконує функцію руйнування традиційних культур, оскільки всяка традиційна культура на локальному рівні вимагає цілісності і навіть тотальності своїх вимог. Ідея ацентризму, що вноситься постмодернізмом, справляє дисфункціональний і руйнівний вплив на традиційні культури. Приймаючи ідею плюралізму в місцевому використанні, традиційні культури необхідним чином позбавляють стрижнів існування і вони з гомогенних перетворюються на колажовані, де їх головна вісь має вже не традиційний етнічний або конфесійний характер, а глобальну постмодерністську складову. Принцип толерантності як індиферентності, що вноситься до традиційної культури, робить представників цієї культури не більш терплячими, а байдужішими до цінностей місцевої культури. Таким чином, підривається традиційна ідентичність, яка замінюється на уніфіковані цінності, що зрештою призводить до подальшої глобальної культурної уніфікації.

Сьогодні у будь-якому суспільстві люди постійно перебувають у стані ризику. При цьому констатується, що хоча в благополучному суспільстві, яке процвітає, можуть домінувати одні ризики, а в нестабільному, кризовому — інші, уникати загроз, що застають, не вдається нікому. Продуктування і поширення ризиків стає усюди проникним, таким, що повною мірою охоплює й особистісні стосунки. Тому зараз нагальними потребами є: психолого-педагогічне дослідження механізмів ідентифікації, інтеріоризації, соціальної адаптації та комунікації, що відбуваються у представників різних етнічних груп, експертне оцінювання стану і тенденцій розвитку соціально-педагогічної ситуації у полікультурному середовищі, а також створення цільної концепції системи виховання толерантності у багатонаціональному суспільстві.

І. М. Лубко, кандидат історичних наук, доцент
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У сучасному світі людина і суспільство посідають центральне місце в цивілізаційному процесі. Європейська цивілізація створила і продовжує розвивати соціокультурну парадигму сучасного конституційного лібералізму, який охоплює такі поняття, як правова, соціальна держава, верховенство права, громадянське суспільство. Адекватний цим тенденціям та поняттям поворот до іншого типу правових відносин і цінностей здійснюється вкрай суперечливо та болісно. Доводиться констатувати, що ми жили і продовжуємо жити далеко не в правовій державі і, тим паче, не за нормами, притаманними сучасній правовій культурі.

На офіційному рівні неодноразово заявлялося, що метою реформ, які проводяться в Україні, є розбудова правової, соціальної держави і формування громадянського суспільства. Але суспільство може стати «громадянським» лише з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини як громадянина, виконання громадянами своїх політичних, громадянських обов'язків лише тоді, коли кожен його член усвідомить себе носієм суверенітету, джерелом влади, свідомим суб'єктом політичної діяльності, людиною, відповідальною за наслідки своїх дій, майбутнє своєї країни та світової спільноти у цілому.

Форсовані темпи створення громадянського суспільства та нової правової системи, як показує час, несуть у собі певні ризики. Ілюзії перших років реформ щодо адаптації національної системи права до вироблених міжнародною спільнотою стандартів як необхідної умови побудови громадянського суспільства поступилися місцем більш прагматичним уявленням про соціально трансформуючу роль законів. Виявились їх обмежена ефективність, а часом навіть і шкідливість, оскільки прямі запозичення, використання західних моделей правової системи почасти не враховували таких украї важливих основ, як правовий менталітет нації та особливості соціально-економічного та соціокультурного розвитку.

Серйозним гальмом реформаційних процесів є еkleктизм сучасного законодавства, що являє собою конгломерат законів, які відповідають різним соціальним системам: радянській, ринковій, перехідного періоду. У ньому є помітно великий обсяг норм, притаманний радянській системі з її зневагою до прав і свобод людини і громадянина. Тому є всі підстави стверджувати, що сучасне українське суспільство переживає суперечливий і хворобливий період радикальної трансформації правової культури. Цей процес, безсумнівно,

вимагає відповідної соціальної рефлексії, в основі якої має бути попередньо осмислений феномен правової культури.

На відміну від вітчизняної європейська ліберально-демократична система базових суспільних цінностей ґрунтується на засадах Загальної декларації прав людини (ООН, 1948 р.), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (ООН, 1966 р.), Конвенції про захист прав і основних свобод людини (Рада Європи, 1950 р.), відповідно до яких люди наділені невід'ємними «природними» правами. Тому є зрозумілим, що принципи соціальної організації держави та громадянського суспільства, які склалися у західному світі, підкріплюються відповідним типом правової культури. Її основою є закріплення у свідомості громадян цінності права як необхідного атрибуту їхнього повсякденного життя. Саме тому в V розділі Декларації Тисячоліття ООН, утвердженої резолюцією № 55/2 Генеральної Асамблеї ООН від 8 серпня 2000 р., записано: «Ми не пожалкуємо зусиль для сприяння демократії та зміцнення правопорядку, а також для забезпечення поваги до всіх міжнародно визнаних прав людини і головних свобод, включаючи право на розвиток. Через це ми проїняті рішучістю... колективно добиватися значної відкритості політичних процесів, створюючи умови для реальної участі в них усіх громадян у всіх наших країнах» (Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/>).

Правова культура є специфічним способом людського буття, одним із аспектів загальнолюдської культури, що застосовується у праві та юридичній практиці. Вона охоплює такі компоненти: правова культура населення, посадових осіб, органів влади, держави в цілому, що є свідченням її багатоаспектності та структурованості. Правова культура є внутрішньою, ментально-духовною стороною правової системи, суспільства, особи. Вона глибоко пронизує право, правосвідомість, правовідносини, законність і правопорядок, правотворчість, правозастосовну та будь-яку іншу юридичну діяльність, регулює поведінку людей. Правова культура, виходячи з соціокультурних, історичних особливостей різних етносів, виступає найважливішим інструментом досягнення соціальної стабільності.

Правова культура особи характеризується наявністю правових культурних орієнтацій, що виявляються в її готовності сприймати правові ідеї і закони, вміннях та навичках користуватися правом, оцінюванні власних пізнань у сфері права. Правова культура відзеркалює також рівень творчої діяльності особи, в процесі якої вона набуває і розвиває свої правові знання, вміння, навички. Крім всього іншого, правова культура виконує низку функцій: пізнавальну, праворегулятивну, комунікативну та прогностичну. Всі вони у сукупності спрямовані на забезпечення злагодженого та динамічного функціонування усіх елементів правової системи.

Індикаторами рівня правової культури є фундаментальні правотворчі принципи: свобода, рівність, справедливість. Вони впливають на якісну визначеність, сутність та специфіку інституту права, забезпечують соціальну доцільність

та ефективність правових систем, а їх додержання може вважатися найбільшим досягненням правової культури. Повнота реалізації цих принципів, їх загальність та наявність повноцінного механізму їх захисту є найкращими показниками досягнутого тим чи іншим співтовариством рівня правової культури.

Отже, правова культура і громадянське суспільство є взаємозумовленими феноменами, що в сукупності визначають архітектуру соціально-правового буття. А громадянське суспільство з високим рівнем правової культури виступає необхідною передумовою побудови правової, соціальної держави.

В. М. Пивоваров, кандидат філологічних наук, доцент
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВА КУЛЬТУРА В СІМ'Ї

Як відомо, поняття «культура» віддзеркалює ступінь матеріального і духовного поступального розвитку людства. Право — це надбання духовної культури суспільства, а правова свідомість — неодмінна передумова і складова правової культури. Правова культура відображує ствердну якість розвитку правового життя суспільства загалом і особистості зокрема.

Правова культура суспільства становить підґрунтя для сталого розвитку правового життя суспільства, відбиває його досягнення, характеризує рівень розвитку, водночас виявляє рівень удосконалення людини, її моральної поведінки, утвердження як особистості.

Правова культура особистості — це та якість розвитку її правового життя, що забезпечує необхідний рівень знання права, розуміння його соціальної цінності, вміння користуватися власними юридичними правами, усвідомлене виконання своїх юридичних обов'язків. Правова культура особистості передбачає засвоєння необхідного й достатнього рівня знань права, щоб надалі за потреби можна було б успішно і дієво скористатися ними. Звісно, знати всі закони, все право насправді неможливо, однак певний мінімум знання права — передумова правової культури, належної поведінки людини.

Кожний свідомий громадянин неодмінно повинен знати свої основні права і обов'язки стосовно здійснення ним у суспільстві своїх постійних соціальних ролей (студент, пасажир, покупець, платник податків і т. д.). І тут на допомогу має прийти саме сім'я. Адже від тієї атмосфери, яка панує в сім'ї, багато в чому залежать не тільки душевний стан дитини, її подальша доля, а й, власне, правова освіченість та культура.

Сім'я завжди відводилася і відводиться важлива роль у житті людини. Сім'я була і залишається основою спільноти, яку люди творять на рівні безпосередніх міжособистісних відносин.

Україна вважається правовою державою і її Конституція декларує, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю». Таке формулювання означає, що Україна гарантує всі базові права людини, а відповідно і право на сім'ю та всі права сім'ї як основної спільноти, котру люди творять на міжособистісному рівні. 17 липня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав людини та основних свобод, прийняту в Римі 1950 р., в якій право на сім'ю відображено у ст. 8 «Право на повагу до приватного та сімейного життя» та ст. 12 «Право на шлюб». Права сім'ї та осіб, які її собою творять, викладено у Сімейному кодексі України. Крім того, прямо чи опосередковано стосуються сім'ї такі програми, як Концепція державної сімейної політики (1999 р.), Українська родина (2001 р.) та Репродуктивне здоров'я нації на період до 2015 р. (2006 р.), які стали продовженням національної програми «Репродуктивне здоров'я 2001—2005».

Усі ці документи визнають людину, її життя та здоров'я найвищими цінностями держави (згідно зі ст. 3 Конституції України), а сім'ю — основою, найважливішою складовою чи первинним та основним осередком суспільства. До того ж сім'я — це не тільки правова суспільна чи економічна одиниця, це єдність любові, співдружності, яка є ідеальною для того, аби прищеплювати і передавати культурні, етичні, соціальні, духовні та релігійні цінності, суттєво необхідні для розвитку і добробуту її членів та цілого суспільства. Якщо кожна сім'я це відчуватиме, насправді буде такою, тоді можна сподіватися на успіх і у формуванні правової її культури. Проте на сьогодні, на жаль, невтішна статистика щодо шлюбів. За деякими даними, 52 % шлюбів розпадається, а 48 % якщо й збереглися, то не всі по-справжньому щасливі.

Правова культура в сім'ї передбачає передусім збереження народних традицій і звичаїв, культивування подружнього життя, вірності, цнотливості. Засоби масової культури нав'язують зовсім чужі нам духовні цінності. Вони здебільшого спрямовані на руйнування психіки дитини, утвердження викривленого уявлення про життя, його труднощі та проблеми. Незнання простих істин часто стає причиною багатьох життєвих негараздів і колізій.

У сім'ї, як відомо, перехрещуються різні покоління. Тому саме вони можуть допомогти зростати одне одному в людській мудрості, узгоджувати індивідуальні права з іншими вимогами суспільного життя. Це також одна з основ правової культури сім'ї.

Правова культура сім'ї нерозривно пов'язана з культурною політикою держави, її опікуванням духовним станом у суспільстві. На першому плані все-таки мають бути духовні пріоритети, а не грошові. За таких умов можна сподіватися на успішність та ефективність правової культури сім'ї.

Суспільство, зокрема держава, покликані захищати сім'ю політично, соціально і економічно, сприяючи зміцненню єдності та стабільності сім'ї так, аби вона могла виконувати притаманну їй функцію. Дуже часто права, осно-

вні потреби, добробут і цінності сім'ї, навіть якщо вони з певного погляду є вдало захищеними, часто ігноруються і нерідко залишаються поза увагою законів, інституцій і соціально-економічних програм.

Багато сімей живуть в умовах бідності, що не дозволяє їм гідно і належним чином виконувати свою роль. Православна церква, усвідомлюючи, що благо особи, суспільства і самої церкви передається через сім'ю, завжди вважала частиною своєї місії проголошення Божого задуму, закладеного у людській природі, щодо шлюбу та сім'ї, підтримання цих двох інституцій та їх захист від усіляких нападів.

У державній програмі «Українська родина» (2001 р.) мовиться про формування у свідомості людей розуміння важливості ролі сім'ї, створення сприятливих умов для морально-психологічного, соціального, культурного і духовного розвитку сім'ї, сприяння розумінню пріоритету виховання дітей у сім'ї, недопущення безпритульності, проституції, поширення порнографії, підготування фахівців, які працюють з молоддю і сім'ями, співпраці влади з громадськими, релігійними та іншими організаціями для зміцнення культурної, освітньої, духовної діяльності української сім'ї.

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

БОЛОНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ ЯК КРОК ДО ВИХОВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА

Юридична освіта сьогодні — базис правового виховання професійного юриста. Процеси реформування освіти, в тому числі юридичної, серед яких упровадження Болонської (кредитно-модульної) системи освіти, мають як позитивні, так і негативні сторони. Але необхідно звернути увагу на те, що ця, поки що нова для українців освітня система має великий позитивний потенціал з точки зору розвитку творчого начала майбутнього юриста. У подальшому — в його практичній діяльності — це дозволить сформувати правника, який намагатиметься зрозуміти внутрішній зміст події, а не просто кваліфікувати її за нормою законодавства.

Що ж допомагає створити та підвищити творчий потенціал молодого фахівця? Звернемо, наприклад, увагу на нові форми індивідуальної роботи, розраховані на творчий активний пошук: есе, наукові статті, переклад з іноземної мови, анотування літератури, участь у студентських гуртках і головне у наукових студентських конференціях.

Есе як форма індивідуальної роботи допомагає виявити творчі здібності майбутнього фахівця, його здатність стисло, системно і разом з тим художньо

виразити свою думку. Подібна здатність сформує у молодій людини ораторські засади, які мають неабияке значення для юриста. Анотування літератури навчить студента працювати з першоджерелами, відшукувати головне у тексті, в тому числі правовому. Робота з першоджерелами, серед яких й іншомовні, поряд з новими знаннями допоможе студенту засвоїти базис правової науки, осмислити думки та погляди відомих учених-юристів усіх часів. Наукова діяльність студента взагалі дозволить йому поєднати практичний матеріал з сучасними провідними науковими розробками. І головне — за всі ці різновиди індивідуальної роботи студент одержує бали, які впливають на остаточне оцінювання його знань. Іншими словами, творчий потенціал все більше впливає на фінальні знання та кваліфікацію студента. Коли він розуміє, що його творчість буде сприйнято і оцінено, то докладає до цього більше зусиль, а тим й досягається мета освіти. При цьому ми акцентували увагу лише на індивідуальній роботі. А якщо викладач намагатиметься і на семінарських заняттях виокремити творче начало, це матиме ще більше вагоме значення, але для цього йому необхідно надати більшу свободу обрання дій. Викладач має не викладати, а керувати процесом набуття знань студентом. Якщо у період студентства молода людина навчиться сама відшукувати сутність, то й на практиці вона робитиме те ж саме.

Незважаючи на те що головний зміст юридичної освіти виявляється через вивчення галузевих правових наук та їхньої законодавчої бази, існуючі загальнотеоретичні науки гуманітарного циклу (філософія, філософія права, соціологія, політологія, логіка та ін.) якраз і допомагають молодій людині поєднати правові знання з творчим підходом до праворозуміння та правозастосування. Це тим більш важливо, що співвідношення між навчальними дисциплінами, які орієнтують на звичайне правозастосування, і дисциплінами, зорієнтованими на розгортання правосвідомості, іде не на користь останніх. Насправді ж має бути навпаки.

З огляду на стан правової культури нашого суспільства сьогодні така ситуація, може, є виправданою. Але освіту спрямовано на формування фахівця майбутнього, обізнаного у сучасних правових поглядах. Тому орієнтація на навчальні дисципліни та різновиди індивідуальної роботи студентів, які формують творче активне начало молодого фахівця, є найважливішим вектором юридичної освіти.

Коли до юриста звернеться громадянин з питанням, як вчинити в тій чи іншій ситуації, і він візьме у руки не кодекс або закон, а вислухає з метою оцінити ситуацію, ми матимемо можливість говорити про високий рівень освіченості в українському суспільстві. Тому нині ситуація створює умови для формування творчої активної особистості. Нехай поки не всі проблеми впровадження Болонської системи розв'язано, але деякі її елементи дозволяють зробити висновок про те, що у майбутній Україні може з'явитися правник, який стоїть на засадах охорони прав та законних інтересів громадянина.

М. Б. Ценко, кандидат філософських наук, доцент
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ЕТИКЕТ У ВИХОВАННІ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА

Систему освіти та виховання майбутніх юристів спрямовано переважно на формування їх правової культури. Проте практична діяльність юриста регулюється не тільки різноманітними нормативно-правовими актами, а й нормами моралі та правилами етикету. Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що знання тільки законодавчої бази недостатньо для виконання юристом своїх функцій. Він повинен володіти певними моральними якостями, мати етикетну культуру, які забезпечують якісний рівень діяльності, його роботи з громадянами. Розвинути ці здібності допомагають спеціальна освіта та цілеспрямоване виховання. На жаль, освіту в юридичних ВНЗ в основному зведено до вивчення матеріального і процесуального права. Оволодіння мораллю суспільства зведено до мінімуму. Вивчення етикету, як правило, відсутнє взагалі. У теперішній час нагальною стала потреба більш поглибленого вивчення етики та доповнення освіти курсами ділового та юридичного етикету.

Така потреба викликана усвідомленням взаємозв'язку значущості правоохоронної діяльності та практичної складності умов її реалізації. Діяльність юриста, що є однією з найвідповідальніших професій, одночасно постає як одна з найскладніших з точки зору морально-психологічних можливостей її виконання.

Взаємодія, спілкування з громадянами, розгляд і розв'язання їх складних, життєво важливих проблем — все це безпосередні функціональні обов'язки юристів, виконання яких вимагає від них величезних духовних зусиль, перш за все моральних, що повинні базуватися на почутті і свідомості відповідальності за кожну людську долю. Тобто, юрист повинен не тільки бути кваліфікованим, а й уміти бути небайдужим, відповідальним, співчутливим, причому діяти таким чином щоденно, незалежно від стану здоров'я, настроїв, симпатій чи антипатій до громадян.

Між іншим, кожен представник професії як людина має індивідуальний набір психологічних, емоційних, інтелектуальних, вольових можливостей і здібностей, що дозволяють чи обмежують його професійний потенціал емпатичного включення у проблеми інших людей. Не кожен здатен вникати у чужі справи, співпереживаючи, співчуваючи, приймаючи їх як свої.

З другого боку, подібна участь юриста в особистих інтересах клієнтів іноді є надмірною, оскільки його діяльність передбачає ухвалення рішення з «холодною головою», тобто об'єктивного, неупередженого рішення, що в цілому теж є проблематичним, зважаючи на природну суб'єктивність особи юриста, яка впливає на результат. При цьому слід ураховувати, що кожна людина, яка звертається по допомогу, свою проблему вважає найбільш важли-

вою і розраховує на співчутливу участь юриста саме в її справі. Коли моральні та комунікативні здібності юриста не відповідають очікуванням клієнта, виникає конфлікт. Він може бути явним чи неявним. У будь-якому разі його наслідки негативно позначаються і на процесі, і на результатах справи, яка розглядається, і на учасниках конфлікту.

Подібний морально-психологічний конфлікт не є рідким явищем. Однак здатність взаємодіяти з людьми через службові обов'язки так, щоб запобігти конфліктам і не занепадала справа, — це одна з найважливіших умов цієї професії і вміння, яке потрібно виховувати.

Юристу доводиться взаємодіяти з представниками різних соціальних груп, субкультур, з людьми різних соціальних орієнтацій і морально-ціннісних пріоритетів. Успішність їх взаємодії забезпечується взаємоприйняттям, взаєморозумінням, умінням миттєво узнавати, розуміти та сприймати ціннісні значення і смисли інших людей. Це може бути недосяжним через можливий конфлікт сторін, про який вже йшлося. До гіпотетично припустимого слід віднести і абсолютність бажання та потреби суб'єктів спілкування приймати і зважати на потреби та цінності один одного. Ланкою, що опосередковує емпатичну взаємодію, нівелює «гострі кути» спілкування і створює сприятливі передумови для взаєморозуміння, є етикет.

Нормативна змістовність етикету може варіативно реалізовуватись у різних соціальних контекстах, при цьому вона легко упізнається і визнається. Звідси універсальність етикетної регуляції, побудованої на екзотеричних принципах. Природність етикетної регуляції зумовлена, з одного боку, онтологічними принципами поважати і визнавати гідність іншої людини, які є базовими в етикеті, а з другого — рівнем культурної практики етикету, що прийнятий у соціокультурному середовищі.

Етикетні правила нормативно орієнтовані на прийняття іншого незалежно від його особистісних чеснот чи недоліків. Аби відбулося прийнятне спілкування, необхідна попередня етикетна взаємодія як умова гуманної схильності один до одного і своєрідне духовне «звільнення» простору для майбутнього змістовного спілкування. У цьому значенні етикет виступає «прологом» міжособистісної взаємодії.

Етикетна поведінка полегшує соціально-психологічну ідентифікацію учасників спілкування. Нормативною умовою етикету є обов'язкове особистісне дистанціювання суб'єктів, що дозволяє відсторонено, неупереджено ідентифікувати співрозмовника як самостійного індивіда, що гідний уваги та участі. Така ідентифікація співвідносна із актуалізацією себе як такого самого «самостійного» індивіда і виправданням етикетного, приязного ставлення до іншого «як до себе».

В умовах, коли особи, що взаємодіють (юрист—громадянин), належать до різних соціокультурних контекстів, установлення етикетного рівня ідентичності спонукає кожну зі сторін толерантно ставитися до повідомлень ін-

шого. Тим самим спілкування і спільна справа набувають урівноважених, розважливих за сутністю гуманних підстав і можуть відбуватися, принаймні, поза агресивними формами.

Етикет у професійній комунікації та діяльності забезпечує інтелігібельний рівень спілкування, зберігаючи при цьому індивідуальність і цілісність особистості кожного учасника цієї діяльності.

На жаль, про комунікативні, морально-психологічні, етикетні проблеми професійної діяльності абітурієнти юридичних ВНЗ не мають уявлення, що знижує їх відповідальність при обранні професії. Студенти у ВНЗ не зорієнтовані достатньою мірою на підготовку їх комунікативних здібностей, здобуваючи у навчальному процесі лише базові уявлення про основи моральної регуляції їхньої діяльності, основи конфліктології і не одержують ні знань, ні навичок оптимальної взаємодії юриста з громадянами, гармонізації морального клімату спілкування, регулювання стосунків у робочому колективі тощо. За межами цілеспрямованого засвоєння залишаються питання інструментарію, необхідного для оптимізації різнобічних взаємодій юриста, серед яких одним із важливіших є етикет.

Зважаючи на універсальну значущість етикетної регуляції спілкування і стосунків, вважаємо, що програма освіти і виховання має бути доповнена курсами ділового та юридичного етикету, що сприятиме формуванню у майбутніх юристів практичних навичок і вмінь роботи з людьми, а також гармонізації ділових взаємин.

Т. І. Бургарт, здобувачка при кафедрі філософії

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ І ПРОЦЕС СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ НОТАТКИ

Процес державотворення в Україні відповідно до вимог Основного Закону країни зорієнтовано на розбудову її як демократичної, соціальної, правової держави, але й досі він розгортається дуже важко і суперечливо. Зрозуміло, у дослідників та навіть пересічних громадян виникає питання: чому у цій царині не відбувається бажаних змін?

Утім, навряд чи слід сумніватися у тому, що усунення перешкод, які заважають розбудові України як демократичної, соціальної, правової держави, можливе лише за умови послідовного приведення до відповідності з принципом верховенства права всієї законодавчої, нормативної бази, що створить необхідне парадигмальне підґрунтя для забезпечення належної ціннісної орієнтації правовому вихованню всіх прошарків її населення.

У зв'язку із цим важливого значення набуває необхідність правової експертизи та відповідної парадигматизації чинного законодавства й усього масиву підзаконних актів, бо саме принцип верховенства права, що витлумачується як визначна інтерсуб'єктивістська інтенція, втілює у собі принципово важливі умови виживання для сучасної української громади в цілому, нормального її функціонування та гармонійного розвитку.

Безперечно, тільки відштовхуючись від такого підходу в удосконаленні правотворчості, можна впевнено розраховувати на створення сприятливих умов для фундаментального оновлення правовиховного процесу. Його успішність напряму пов'язана із відповідними змінами у правосвідомості законодавців, від яких власне й залежить загальний успіх конструювання нової моделі правової сфери у країні.

Такого змісту інноваційна діяльність опосередкована переосмисленням законодавцями розуміння природи феномену права, джерела і закономірності його виникнення та механізму формування у прямих і зворотних зв'язках з іншими сферами буття людини в контексті з'ясування граничних, неюридичних підстав права, якими є його онтологічні, антропологічні, гносеологічні, аксіологічні, інституційні, екосоціальні засади. Саме це вказує на стрижневу площину предметної сфери правового виховання, його ключові змістовні завдання світоглядного характеру. Без усвідомлення таких аспектів сутності природи права не варто очікувати на прирощення того обсягу правових знань, котрі повинні закріпитися як основи правового світогляду українських громадян. Тому слід вважати це завдання одним з головних завдань їх сучасного правового виховання поряд з двома іншими, що пов'язані з формуванням правових почуттів та забезпеченням правомірної поведінки.

Реалізація цього триєдиного комплексу завдань правового виховання сучасного українства має на меті скерувати соціально-правову активність його представників у речіще їх свідомого, професійно виваженого, зацікавленого включення у державотворчий процес з урахуванням їх можливого творчого внеску в цю справу відповідно до фахових відмінностей кожного з них. Йдеться про формування у громадян як правових суб'єктів унаслідок участі у цьому процесі здатності до гармонійної співпраці, гармонійної соціально-правової комунікації. Саме у такий спосіб, на наш погляд, власне й можлива трансформація сучасного українського соціуму в справедливе суспільство.

Саме через інтерсуб'єктивістську редукцію правознавства і правового виховання, гадаємо, можна забезпечити віртуальне моделювання і конструювання свідомою людиною як суб'єктом права певного уявлення — ідеї справедливості як фундаментального вияву ідеального виміру правової реальності, що віддзеркалює один з найважливіших аспектів процесу формування цілісної у своєму розмаїтті правосвідомості репрезентанта постіндустріальної правової культури.

Щодо цього слід підкреслити: праву в його універсальному розумінні іманентно притаманна комунікативність, тому що вона як життєво-природне укорінена у самій природі людини, остаточно закріплюється у процесі її соціалізації як її особлива соціально-правова ознака. З урахуванням сучасного інтерсуб'єктивістського розуміння сутності права як взаємодії носіїв його ідеї, що ґрунтується на вимозі їх взаємовизнання як рівноцінних суб'єктів, виводиться принципова формула співвіднесення образу права образу людини, яка керується гуманістичним правилом не заподіяти будь-якими своїми діями шкоди тому чи іншому суб'єкту права, від якого вона очікує його відповідного додержання. Тому людина, вже як правова особистість, постає самодостатнім феноменом у цілісності власних прав, свобод та обов'язків. Серед них комунікативність набуває фундаментального значення основного принципу правосвідомості людини як правової особистості, що передбачає усвідомлення і додержання нею своєї відповідальності за особисту участь у процесі державотворення.

У цьому власне й вбачаємо принциповий сенс взаємозв'язку правового виховання та процесу державотворення.

В. О. Захарова, здобувачка при кафедрі філософії
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ЕКОПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ЙОГО ВИВЧЕННЯ

Тому факту, що «перехідна» правосвідомість і правова культура в нашому суспільстві деформовані, багато в чому завдячує відсутність скоординованої, регульованої державою концепції правового виховання населення в цілому, яка враховувала б як особливості кожної верстви населення — вікові, професійні, побутово-матеріальні тощо, так і специфіку кожного виміру правового виховання, зокрема екоправового.

Викривленою ланкою правосвідомості сучасних українців є їх екоправова свідомість. Нещодавнє минуле України, а на разі й сучасність, засвідчують детермінацію як в її радянському, так і сучасному політикумі екофобної моделі мислення та розвитку соціуму. Наслідком такої парадигмальної обмеженості є його суцільна криза, що виявляється у вигляді як проблеми збереження життя наших співвітчизників, так і збереження природного довкілля як його «колиски». Звідси виринає як нагальне питання розв'язання цієї проблеми як фундаментальної філософсько-правової проблеми буття нашого соціуму.

Якщо правовому вихованню приділялася увага як за радянського часу, так і у добу незалежності України, то до вивчення такого його аспекту, як екоправове виховання, дослідники звернулися лише на початку ХХІ ст. Але, на жаль, вагомих здобутків тут ще небагато й усі вони пов'язані з розробленням сучасної концепції екософії права (С. В. Шефель, Т. І. Бургарт).

Тому, виходячи з того, що будь-яка «здорова» держава завжди піклується про високий рівень культури населення, особливо молодого покоління, який, безперечно, є запорукою подальшого прогресу, нагальною науковою проблемою і практичним завданням соціуму постає не тільки обґрунтування концепції правового виховання, спрямованого на підготовку свідомих суб'єктів розбудови правової державності, а й формування у них адекватної вимогам глобальних викликів екоправової свідомості. Тому особливого значення набуває і завдання обґрунтування методологічних засад такої важливої теоретичної і практичної проблеми для нашого суспільства, якою є екоправове виховання.

Це завдання є одним з тих, що можливо найбільш адекватно розв'язати у інтерсуб'єктивістський спосіб. Йдеться про використання того методологічного знаряддя, яке розроблялося у межах екософського напрямку сучасної філософії, репрезентованого, зокрема, концепціями екологічної етики, екософської антропології, екогносеологічними, екосоціологічними та екополітологічними теоріями. Науковий потенціал, що міститься у них, може дати бажані щодо визначеної мети наслідки, якщо його творчо екстраполювати в контекст концепції екософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин людей як правових особистостей та їх соціуму з Природою на основі використання екоправової культури як регулюючого ці відносини чинника.

Принципове значення у цьому сенсі має розроблення теоретичних, організаційних та законодавчих засад екоправового виховання, складовими елементами яких виступають: понятійна характеристика суб'єкта і об'єкта екоправового виховання, визначення його мети, завдань, функцій, принципів, удосконалення системи його законодавчого регулювання.

Значущість вивчення проблем, що пов'язані з організацією екоправового виховання, виявляється у тому, що їх практичне розв'язання дозволить піднести престиж права, виховати повагу до закону в громадян, створити засади громадянської і правової активності в суспільстві, залучити державні інститути і громадські організації до розв'язання проблем правового виховання, сформувати основи екоправової культури українського суспільства, яке в своєму транзитивному стані як ніколи потребує радикальних змін у масовій та індивідуальній правосвідомості громадян.

Визначаючи головні напрями формування методологічної бази вивчення екоправового виховання, варто звернутися до зіставлення можливостей

інтерпретаційного підходу, пропонованого екоософською герменевтикою як особливим модусом сучасної філософської герменевтики, та екоософської рефлексії, здійснюваної в контексті дискурсивно-комунікативної парадигми правового інтерсуб'єктивізму. Йдеться про використання методологічного знаряддя, яке передусім розроблялося останніми десятиріччями в працях К. М. Масра-Абіха та Г. Йонаса, що переосмислив філософську спадщину свого вчителя М. Гайдеггера. Переосмислення їх методології, на нашу думку, дозволить впоратися із завданням дослідження різних елементів правової культури, що характеризують стан правосвідомості репрезентантів усіх прошарків нашого соціуму, специфіку законодавства і юридичної практики, а головне — творчо втілювати екоософські ідеї у правовиховному процесі. Це означає необхідність зміщення акценту в ставленні людини до Природи з позитивістсько-екофобного на екзистенційно-гуманістичний.

Саме обмеження екофобії гуманістичним за своїм сенсом принципом герменевтичної інтерпретації дасть змогу переконатися у тому, що природний світ із самого початку свого існування дає усі підстави витлумачувати його як процес, спрямований на досягнення соціоприродної гармонії. З цього і виводиться спосіб визначення сутності сприйняття людиною свого права і відповідальності. Особливого значення тут набуває основний принцип екологічної правосвідомості людини, який передбачає усвідомлення і додержання нею відповідальності за збереження і відтворення Природи як колиски та годувальниці людства.

Специфіка роз'язання нашої проблеми полягає у тому, аби, здійснюючи інтерсуб'єктивістську рефлексію права, подолати методологічні обмеженості, притаманні іншим підходам до розуміння феноменів правової реальності для її гармонізації в сучасних умовах. Її докорінним моментом є обумовленість тієї рольової взаємодії правосуб'єктів, що ґрунтується на екоософському розумінні переваг соціальної комунікативності як вияву людської природи над егоїстичним початком кожної творчої індивідуальності, який вона здатна свідомо приборкати завдяки гуманістичній опосередкованості екологічної сутності онтологічних засад свого буття. На цих засадах завдяки екоправовому вихованню можна сформувати необхідну людству екоправову культуру.

Цей методологічний підхід дає можливість уявити правовиховну сферу як генезу ідеї екологізованого права, опредмечену через людську діяльність, що втілена у правотворчості і правозастосуванні, де вона матеріалізується, зокрема, у вигляді норм екологічного права. Тут маємо справу з наслідками правового виховання, які дають можливість оцінити ефективність правовиховних зусиль, а також внести у цей процес необхідні корективи. В останньому сенсі йдеться вже про зворотний вплив цих атракторів на можливість змін у системі правового виховання.

О. Г. Ковальчук, здобувачка при кафедрі філософії та юридичної логіки
Київський національний університет внутрішніх справ

ФОРМУВАННЯ У МОЛОДІ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Виховання почуття відповідальності у молодих людей є важливою складовою процесу їх підготовки до повноцінного життя в суспільстві.

Зазвичай люди прагнуть до свободи. Слово «свобода», як правило, асоціюється в людській уяві з бажаним способом буття. Якщо свободу розуміти як усвідомлену необхідність, то вона не має зв'язку з відповідальністю. Але це, за виразом Й. Фіхте, «свобода бика, якого ведуть на бойню». Справжній гуманістичний сенс тези «свобода є усвідомленою необхідністю» полягає у тому, що свобода є необхідною для людини, і людина повинна це усвідомити. Дійсна свобода можлива лише за наявності вибору. Її слід розглядати як усвідомлену можливість.

Поняття свободи характеризує спектр можливостей, сукупність різних варіантів обрання мети, засобів, шляхів реалізації інтересів і намірів особи, часу та обставин здійснення вчинку, який складається в кожній ланці генезису її поведінки. Свобода притаманна тільки людині і є головною з тих власних підвалин суспільства, на яких воно самоорганізується. У цілому людина не є вільною від умов. Але вона вільна зайняти щодо них певну позицію. Умови не детермінують її повністю. Можна сказати, що власне людське буття починається лише там, де закінчується будь-яка однозначна й остаточна визначеність і виявляється (додаючись до природної заданості людини) особистісна настанова. Від неї (звісно, у певних межах) залежить, чи поступиться вона умовам. Свідомо чи несвідомо вона вирішує: протистояти чи здатися. Людина здатна піднятися над умовами і таким чином увійти до людського виміру. Її поведінка значною мірою визначається її саморозумінням. У тому, як людина поводить себе, виявляється її особистість. Особистісне буття людини й означає свободу — свободу стати особистістю.

Дуже важливим є те, що свобода як вибір передбачає відповідальність. Це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за свої вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір. Свобода пов'язана з самообмеженням, а не з його відсутністю, вона потребує досить високого рівня розвитку особистості.

Особистість знаходить свій вираз у прагненні до відповідальності. Особистість не перекладає відповідальність за свої вчинки на інших, а повністю бере її на себе. Можна сказати, що чим більшою мірою особистість бере відповідальність за своє життя на свої власні плечі, тим вільнішою вона стає.

Як свідчать спеціальні дослідження, у переважній більшості випадків злочинці, принаймні після закінчення судового процесу, заперечують, щоб їх вважали просто жертвами обставин. Заперечувати провину злочинця посиленнями на те, що в цьому разі невдало склалися обставини, означає твердити, що його власна воля не відіграє принципової ролі в його вчинках, замірятися на його людську гідність. Звісно, на його відповідальності лежить також спонукування провину.

Значимо, що у праві відповідальність можна розуміти тільки як явище, пов'язане з подією, котра вже відбулася, і як явище, що має перспективний зміст. Звідси й існує двохаспектне розуміння відповідальності: відповідальності за скоєне (за минуле) або відповідальності за майбутнє. З позиції першого підходу відповідальність — це покарання за вчинене правопорушення; санкція за порушення правила, встановленого нормою права; примушування до виконання обов'язку; необхідність зазнати не вигідних наслідків, передбачених санкцією порушеної норми, обов'язок понести покарання; особливе охоронне правовідношення тощо. З позиції другого підходу юридична відповідальність — це позитивна відповідальність; необхідність здійснювати певні дії, а не тільки нести покарання; можливість діяти в певному напрямі; активний позитивний обов'язок; обов'язок, що випливає з правового розпорядження, тощо. У процесі формування у молоді почуття відповідальності в межах правового виховання слід ураховувати ці моменти.

З нашого стисло аналізу даного питання випливає, що для виховання у молодих людей почуття відповідальності можна використати їх природне прагнення свободи, оскільки ці дві цінності діалектично взаємопов'язані.

Ю. А. Меліхова, асистентка кафедри культурології

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ФІЛОСОФСЬКЕ, ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ТА ЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ МОРАЛЬНОЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СУДДІ: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

Прогресивні демократичні тенденції сьогодення зумовлюють значний інтерес до проблем моральної і професійної культури особистості. В сучасних умовах великого значення набуває рівень моральної і професійної зрілості судді від якого залежить ефективність судової влади. Відтак, моральна і професійна культура судді складає органічну єдність, яка включає такі елементи: особистісний потенціал і спрямування діяльності (культуру правового і етичного мислення та почуттів, потреби, інтереси, цінності, ціннісні орієнтації, знання, переконання, волю, здатність до самовдосконалення).

Перші спроби рефлексії близьких до феноменів моральної і професійної культури судді явищ саморегуляції, самообмеження, самопримушення і самовдосконалення особистості тощо було зроблено в античній філософії. У вченні Платона пропагується боротьба людини зі злом у собі шляхом морального самовдосконалення і ствердження істинної доброчесності. Вагому роль відіграє вчення Арістотеля про золоту середину або доцільність, поміркованість, тобто ті засади, які є важливими принципами саморегуляції. Сенека дослідив цінні прийоми і методи самообмеження та постійного самовдосконалення: уникати заздрості, ненависті, зневаги, йти шляхом мудрості, яка дає можливість додержуватися певної міри і визначити межі дозволеного. У цілому ж античний світ упереджено ставився до самообмеження і самопримушення.

Ширшого діапазону набули погляди на окремі компоненти моральної і професійної культури судді в європейській філософії права. Зокрема, вони відбилися у поглядах І. Бентама (правова природа життя, моральний інтуїтизм), М. Вебера (міркування щодо покликання як сенсу буття в професії), І. Канта (закон категоричного імперативу — принципи моралі і права тотожні, хоча й набувають різного виразу: мораль — це сфера внутрішніх мотивів особистості, а право — сфера практичних дій у відповідності із зовнішнім стандартом, встановленим законом. Вихідним пунктом такого обґрунтування є уявлення про особистість, принципово здатну стати морально автономним індивідом), А. Шопенгауера (аскетична позиція відносно власної особи і альтруїстичні настанови у ставленні до інших людей).

Більш розвиненим за попередні концепції є морально-філософське вчення Гегеля, яке підкреслює деонтологічну природу права. З позицій об'єктивного ідеалізму він розкриває право як переродження духовної, інтелектуально-вольової діяльності, а мораль — як зрілість духу особистості.

Нові можливості для переосмислення питань самовдосконалення особи судді відкривають роботи Г. Радбруха, Ю. Хабермаса.

Окремі проблеми, пов'язані з моральною і професійною культурою судді, привертала увагу українських філософів П. Юркевича, Б. Кістяківського; російських філософів К. Неволіна, Л. Петражицького, В. Соловйова, Б. Чичеріна, правознавця А. Коні.

У СРСР питання формування культури особистості загалом і моральної та професійної культури судді зокрема виявилися предметом філософсько-правового дослідження у 70—80-ті роки минулого століття і визначалися на основі традиційного для радянської науки праворозуміння (О. Аграновська, Л. Ароцкер, Ю. Грошевий, Л. Кокорев, Н. Радутна, М. Строгович та ін.).

Побічно чи більш системно питання формування і вдосконалення моральної та професійної культури судді стають предметом філософсько-правової рефлексії у філософських працях: С. Алексєєва, В. Бачиніна, І. Грязіна, Д. Керімова, С. Максимова, В. Нерсесянца, А. Овчіннікова, М. Панова, В. Розіна,

О. Чефранова, В. Шкоди та ін; правознавчих: А. Барака, І. Бенедика, В. Горшенюва, І. Марочкіна, Л. Москвич, О. Петришина, Л. Халдеева та ін; з етичних проблем правознавства: Г. Ветрової, Г. Гребенькова, А. Жеребцова, Ю. Закомлістова, О. Коблікова, В. Лозового, С. Сливки, Д. Фіолевського та ін.

У працях зазначених дослідників розглядаються окремі аспекти, елементи (знання, вміння, навички тощо) моральної і професійної культури судді, підкреслюється їх значущість для здійснення ефективного правосуддя. У той же час чіткого предметно-змістовного дослідження цього феномену, особливо на філософсько-правовому рівні, не здійснювалося.

Отже, історія філософсько-правової рефлексії морально-професійної культури судді та споріднених з нею явищ створює підґрунтя для подальшого дослідження цього феномену. Перед сучасними науковцями постає широкий спектр завдань, що полягають у дослідженні філософсько-правового змісту, сутності та структури моральної і професійної культури судді та вирішення низки організаційно-правових законодавчих питань, пов'язаних з подоланням проблем і суперечностей реформування судової системи в Україні.

В. О. Осташова, аспірантка

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО САМОВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Формування основи громадянського суспільства — активної правосвідомої людини — передбачає реалізацію різноманітних правовиховних заходів з боку як спеціальних органів, так і з ініціативи самих громадян. Одним зі шляхів підвищення рівня правосвідомості та правової культури населення є правове самовиховання, що потребує теоретичного обґрунтування засад його здійснення.

Принципи правового самовиховання студентської молоді, на нашу думку, можна класифікувати на загальні, притаманні реалізації процесу правового виховання в цілому, та спеціальні, характерні лише для правового самовиховання.

До першої групи ми відносимо такі принципи:

цілеспрямованості, що передбачає підпорядкування всієї правовиховної діяльності головній меті — формуванню активного громадянина з високим рівнем правосвідомості та правової культури;

системності, послідовності, безперервності, наступності, діалектична єдність яких полягає у тому, що правовиховні заходи мають здійснюватися

з урахуванням набутих знань, умінь і навичок, сформованих переконань, із поступовим ускладненням змісту і форм правовиховної роботи. Зокрема, однією із таких ускладнених форм правового виховання є правове самовиховання. Високий рівень правосвідомості не може бути досягнутий, якщо виховний процес являтиме собою випадковий набір виховних заходів, що матимуть епізодичний, а не системний характер;

зв'язку з практичною діяльністю, що є необхідним для ознайомлення вихованців із життям суспільства у правовій сфері, активного задіяння у ньому; *активності*. Активність — абстрактна і доволі багатозначна категорія, яка виражається, хай не у повному обсязі, у діяльності, вчинках людини. Часто обидва поняття застосовуються як синоніми через те, що активність і діяльність являють собою діалектичну єдність. Активність особистості, за словами В. Кудрявцева та В. Казимирчука, не зводиться до однієї тільки практичної діяльності, спрямованої ззовні, у ході якої відбуваються і правовий розвиток, і зміна. Духовна діяльність спрямована безпосередньо і на особистість, яка, будучи її предметом, здатна змінюватися під впливом самопізнання і самооцінювання. Саму ж усвідомлену внутрішню активність, спрямовану на зміну своєї особистості, вироблення в себе бажаних якостей, науковці називають самовихованням;

єдності правового виховання і самовиховання. Уміння молоді людини самостійно оволодівати правовою інформацією, формувати у себе правові настанови залежить перш за все від рівня її розумової і моральної готовності, досвіду правового виховання як організованого ззовні, цілеспрямованого, систематичного процесу.

Другу групу керівних положень, що відображують загальні закономірності процесу правового самовиховання, ми диференціюємо на дві підгрупи, перша з яких представлена принципами правового самовиховання особи в цілому, а друга характеризує принципи правового самовиховання специфічного суб'єкта нашого дослідження — студентської молоді.

Серед принципів першої підгрупи ми виділяємо самостійність, ініціативність та самоконтроль. До другої підгрупи, на нашу думку, слід віднести принципи керування, самоврядування, урахування вікових та індивідуальних особливостей студентів.

Принцип самостійності, з нашої точки зору, полягає перш за все в особистому обранні суб'єктом шляхів досягнення поставлених ним самим цілей, координації всіх своїх правовиховних дій, які відповідають рівню його розумового, духовного розвитку, бажанням та ідеалам.

Принцип ініціативності означає, що студент починає займатися правовим самовихованням з власної волі, керуючись власною правосвідомістю. Цей принцип вважається домінуючим при засвоєнні нових знань. Ідея самовдосконалення належить молодій людині, хоча не виключено, що вона може бути екстеріоризована педагогами, професійними юристами, органами влади,

засобами масової інформації тощо. Однак така ініціатива йде від студента, а дії інших зазначених суб'єктів характеризуються скоріше як зовнішній спонукальний чинник, каталізатор правового самовиховання молоді.

Принцип самоконтролю означає, що на всіх етапах правового самовиховання особа аналізує свою роботу, зіставляє її із бажаними результатами, оцінює власну діяльність та у відповідності із зробленими висновками корегує її.

Принцип керованості. Наявність керівництва процесом правового самовиховання студентів ніяким чином не применшує значення самостійності та ініціативності. Більш того, за їх відсутності не може йтися про правове самовиховання, оскільки вони є основоположними щодо специфічних принципів другої групи.

Принцип самоврядування передбачає безпосередню участь студентів у плануванні своїх громадських справ, усвідомлення їх необхідності і значення, контроль за їх виконанням, оцінювання досягнутих результатів. Ця діяльність, що відбувається переважно у такій формі правового самовиховання студентів, як активна правомірна поведінка, сприяє становленню молодого правосвідомого покоління — основи громадянського суспільства. При цьому важливо запобігти жорсткому регламентуванню діяльності студентського самоврядування, адмініструванню, надмірному опікуванню.

Принцип урахування вікових та індивідуальних особливостей студентів при обранні ефективних форм, методів, засобів, способів, прийомів реалізації правового самовиховання має виключне значення для організації такої діяльності у вищому навчальному закладі, оскільки саме у студентському віці особа переходить від патерналістського правового виховання до розуміння і спроможності самовдосконалення у сфері права.

Аналіз засад здійснення процесу правового самовиховання студентської молоді допоможе реалізувати стратегію держави, спрямовану на підвищення рівня правової культури населення, і як наслідок сприятиме розбудові громадянського суспільства в Україні.

О. С. Тітомир, здобувачка при кафедрі культурології
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ДО ПОСТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ

Правове виховання — це перш за все цілеспрямована систематична діяльність держави, її органів і службовців, громадських об'єднань з формування та підвищення рівня правової культури і дисциплінованого ставлення

громадян до своїх обов'язків та поведінки. Виховний процес в жодному разі не повинен зводитися до абстрактного моралізування чи пропаганди відвернених від життя правил і норм. Багато чого в цьому плані залежить від розуміння кожним безумовного пріоритету закону, норм моралі в регуляції власної поведінки. Результатом правового виховання має бути сприйняття індивідом правових приписів, норм як необхідних, доцільних, справедливих, перетворення їх у внутрішній механізм саморегуляції. Одним із головних елементів системи правового виховання є його суб'єкти, які своєю основною метою повинні мати спонукання вихованців до правомірної поведінки та правової самоосвіти, самовиховання.

Суб'єктами правового виховання є державні органи, правоохоронні органи, органи місцевого самоврядування, заклади освіти, культури, засоби масової інформації, громадські організації тощо. Задля виконання виховних функцій суб'єкти мають чітко додержуватися правових приписів у своїй діяльності. Правові інструменти управління суспільством знаходяться в руках держави, оволодіння ними державними службовцями, правоохоронцями має стратегічне значення.

Правова культура осіб, що застосовують норми права, відрізняється від правової культури пересічних громадян як за обсягом, так і за якістю. Правоохоронні органи у своїй роботі (їх діяльність спрямовано, зокрема, на профілактику, попередження правопорушень) повинні не тільки карати за вчинене правопорушення, злочин, а й виявляти причини та умови, які сприяють їх учиненню. Особистий приклад, еталони правомірної поведінки мають демонструвати всі суб'єкти правовиховної діяльності, але перш за все правоохоронці та державні службовці, особистий приклад та висока правова культура яких значать набагато більше, ніж їхня інформація про правові норми, приписи, необхідність їх додержання. Високий рівень правової культури державних службовців, працівників правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб є однією із стримуючих форм протиправної поведінки (діяльності). Потенціал правовиховного впливу органів публічної влади, посадовців, працівників правоохоронних органів є одним з найбільших. Від рівня правової культури правоохоронців, державних службовців безпосередньо залежать стан боротьби зі злочинністю, дієздатність цих органів.

Заклади освіти і культури мають справляти системний виховний вплив і сприяти передаванню не тільки правових знань, а й моделей правомірної поведінки, уявлень про загальнолюдські та національні гуманістичні цінності.

Важливим суб'єктом правового виховання виступають засоби масової інформації та журналістський корпус. Їх професіоналізм, моральна, естетична та правова культура впливають на відбір і якісне наповнення інформаційного простору нашого суспільства. Засоби масової інформації мають діяти згідно з моральними і правовими вимогами, що віддзеркалюють суспільні

ідеали, сприяти поширенню позитивної правової інформації, популяризувати зразки правомірної поведінки, здійснювати профілактику правопорушень, а журналісти — додержуватися правил журналістської етики. На державних телеканалах слід більше уваги приділяти правовому просвітництву, правовій пропаганді та агітації, певним чином нівелювати недоліки комерційних каналів. Навіть поверхово ознайомившись з програмою телепередач, можна зробити висновки про те, що комерціалізація телебачення не сприяла підвищенню його естетичного і художнього рівнів. Немає програм, які були б психологічно корисними для молоді, людей старшого віку. Не вистачає інтелегентного подання формату. А телереклама, на наш погляд, орієнтує глядача на споживацький спосіб життя.

У правовому вихованні важливу роль могли б відігравати громадські організації, об'єднання, політичні партії, неурядові правозахисні організації, трудові колективи та інші суб'єкти українського суспільства.

НАШІ АВТОРИ

- ГЕТЬМАН** *Анатолій Павлович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України
- ГАВРИЛЮК** *Геннадій Іванович* Харківська державна академія культури України, кандидат історичних наук, доцент
- ДАНИЛЬЯН** *Олег Геннадійович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- ДЗЬОБАНЬ** *Олександр Петрович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- ДЕНИСЕНКО** *Ірина Дмитрівна* Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, доктор філософських наук, професор
- ЖДАНЕНКО** *Світлана Борисівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- ЗАХАРОВА** *Віра Олександрівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувачка
- ЗІНЧЕНКО** *Олена Володимирівна* Українська інженерно-педагогічна академія (м. Харків), доктор історичних наук, доцент
- КАЛИНОВСЬКИЙ** *Юрій Юрійович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, кандидат політичних наук, доцент
- КЛИМОВА** *Галина Павлівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- КОЛЕСНИКОВ** *Михайло Петрович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- КУЦ** *Галина Михайлівна* Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, кандидат філософських наук, доцент
- КОВЯЗИНА** *Кароліна Олександрівна* Київський національний університет імені Тараса Шевченка, аспірантка
- МАНУЙЛОВ** *Євген Миколайович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор
- МОНЕЛЮК** *Юрій Михайлович* Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, кандидат політичних наук, доцент

- МАТЕТА** *Кременчуцький державний університет імені Михайла Остроградського, кандидат політичних наук, доцент*
Олексій Анатолійович
- МОТОРНИЮК** *Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, здобувачка*
Тетяна Миколаївна
- ПАНФІЛОВ** *Харківський університет Повітряних Сил імені Івана Кожедуба, доктор філософських наук, доцент*
Олександр Юрійович
- ПАНЧЕНКО** *Національний педагогічний університет імені М. Л. Драгоманова, кандидат політичних наук, доцент*
Тетяна Василівна
- ПАХОЛОК** *Волинський національний університет імені Лесі Українки, асистент*
В. М.
- ПЕТРИШИН** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України*
Олександр Віталійович
- ПОЛІЩУК** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор політичних наук, професор*
Ігор Олексійович
- САВЧЕНКО** *Харківський національний університет Повітряних сил імені Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, доцент*
Ольга Олександрівна
- САХАНЬ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент*
Олена Миколаївна
- СІДАК** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент*
Людмила Миколаївна
- СКРЕБЕЦЬ** *Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат політичних наук*
Олена Володимирівна
- СТАВИЦЬКА** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент*
Олена Вікторівна
- ТИТОВ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор*
Володимир Данилович
- ЧУБУР** *Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана, кандидат педагогічних наук, доцент*
Наталія Володимирівна
- ШЕФЕЛЬ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор*
Сергій Вікторович

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>ГЕТЬМАН</i> Анатолій Павлович	
<i>ГАВРИЛЮК</i> Геннадій Іванович	31
<i>ДАНИЛЬЯН</i> Олег Геннадійович	61
<i>ДЗЬОБАНЬ</i> Олександр Петрович	72
<i>ДЕНИСЕНКО</i> Ірина Дмитрівна	116
<i>ЖДАНЕНКО</i> Світлана Борисівна	72
<i>ЗАХАРОВА</i> Віра Олександрівна	52
<i>ЗИНЧЕНКО</i> Олена Володимирівна	195
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ</i> Юрій Юрійович	92
<i>КЛИМОВА</i> Галина Павлівна	110
<i>КОЛЕСНИКОВ</i> Михайло Петрович	42
<i>КУЦ</i> Галина Михайлівна	125
<i>КОВЯЗИНА</i> Кароліна Олександрівна	212
<i>МАНУЙЛОВ</i> Євген Миколайович	12
<i>МОНЕЛЮК</i> Юрій Михайлович	202

<i>МАТЕТА</i> Олексій Анатолійович	101
<i>МОТОРНЮК</i> Тетяна Миколаївна	179
<i>ПАНФІЛОВ</i> Олександр Юрійович	223
<i>ПАНЧЕНКО</i> Тетяна Василівна	132
<i>ПАХОЛОК</i> В. М	187
<i>ПЕТРИШИН</i> Олександр Віталійович	61
<i>ПОЛІЩУК</i> Ігор Олексійович	101
<i>САВЧЕНКО</i> Ольга Олександрівна	223
<i>САХАНЬ</i> Олена Миколаївна	142
<i>СІДАК</i> Людмила Миколаївна	21
<i>СКРЕБЕЦЬ</i> Олена Володимирівна	153
<i>СТАВИЦЬКА</i> Олена Вікторівна	163
<i>ТИТОВ</i> Володимир Данилович	3
<i>ЧУБУР</i> Наталія Володимирівна	174
<i>ШЕФЕЛЬ</i> Сергій Вікторович	83

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – **українська**; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- **рукопис статті**, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- **електронний варіант статті** на магнітному носіїві (дискета, CD);
- **анотацію** (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- **рецензію** доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- **відомості про авторів**, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті **українською мовою**¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колоннитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Титов В. Д.</i> ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПОГЛЯДИ ТОМАСА ДЖЕФФЕРСОНА	3
<i>Мануйлов Є. М.</i> ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИ СТУДЕНТА В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ У ВНЗ.....	12
<i>Сідак Л. М.</i> РУЙНАЦЯ ОСОБИСТОСТІ І КРИМІНОГЕННІ ЧИННИКИ.....	21
<i>Гаврилюк Г. І.</i> РЕЗУЛЬТАТИ ТРЕТЬОЇ ХВИЛІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ: МОЖЛИВИ ВАРІАНТИ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ.....	31
<i>Колесніков М. П.</i> ПРОБЛЕМА СУТНОСТІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ.....	42
<i>Захарова В. О.</i> ЗАХІДНА ЕКОПРАВОВА МЕНТАЛЬНА ТРАДИЦІЯ.....	52

Філософія права

<i>Данильян О. Г., Петришин О. В.</i> ДЕМОКРАТИЧНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ: ОЗНАКИ, ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ВТІЛЕННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ.....	61
<i>Дзьобань О. П., Жданенко С. Б.</i> ОСОБИСТІСТЬ І ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ СИНЕРГЕТИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	72
<i>Шефель С. В.</i> ФЕНОМЕН ПРАВА НА ТЛІ ЕКОСОЦІАЛЬНОЇ ДИНАМІКИ.....	83
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> СТРУКТУРА ПРАВОСВІДОМОСТІ: ФІЛОСОФСЬКО- ПРАВОВА РЕФЛЕКСІЯ.....	92

Політологія

<i>Поліщук І. О., Матета О. А.</i> ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА В УКРАЇНІ: АВТОРИТАРНИЙ РЕФЛЕКС ЧИ ДЕМОКРАТИЧНИЙ ТРАНЗИТ	101
<i>Клімова Г. П.</i> ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА У ФРАНЦІЇ ТА УКРАЇНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ	110
<i>Денисенко І. Д.</i> ПРОБЛЕМНЕ ПОЛЕ МЕТОДОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.....	116
<i>Куц Г. М.</i> ЕТИКО-ПРАВОВА СПРЯМОВАНІСТЬ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ КІНЦЯ ХХ СТОРІЧЧЯ	125
<i>Панченко Т. В.</i> ДЕТЕРМІНАНТИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ СУБСИДІАРНОЇ ДЕМОКРАТІЇ	132

<i>Сахань О. М.</i> НЕЗАЛЕЖНІ ЗАСОБИ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ПРОТИДІЯ ДЕСТРУКТИВНОМУ ВПЛИВУ ВЛАДИ НА РОЗВИТОК СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	142
<i>Скребець О. В.</i> ГЕОПОЛІТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ІНТЕГРАЦІЇ РОСІЇ У ВСЕСВІТНЬО-ІМПЕРСЬКИЙ РЕЖИМ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО РОСІЙСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ.....	153
<i>Ставицька О. В.</i> ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ВРЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНО- ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ: СВІТОВИЙ ДОСВІД.....	163
<i>Чубур Н. В.</i> ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ ФЕНОМЕНУ НАЦІОНАЛІЗМУ	174
<i>Моторнюк Т. М.</i> АМЕРИКАНІЗАЦІЯ ПОЛІТТЕХНОЛОГІЙ В ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ КАМПАНІЯХ УКРАЇНИ.....	179
<i>Пахолок В. М.</i> ЕВОЛЮЦІЯ УНІТАРНОГО УСТРОЮ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ.....	187

Соціологія

<i>Зінченко О. В.</i> ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО У ТВОРЧОМУ СПАДКУ БОРИСА ЧИЧЕРІНА	195
<i>Манелюк Ю. М.</i> КОНЦЕПЦІЯ ЕВОЛЮЦІЙНОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО РОЗВИТКУ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА	202
<i>Ковязіна К. О.</i> ОСОБЛИВОСТІ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В РОБОТАХ РОБЕРТА Д. ПАТНЕМА	212
<i>Панфілов О. Ю., Савченко О. О.</i> ГЛОБАЛЬНИЙ СВІТ ХХІ СТОЛІТТЯ І ПРОБЛЕМА СОЦІАЛІЗАЦІЇ.....	223

Наукове життя

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	230
<i>Бандура О. О.</i> ПОЧУТТЯ СПРАВЕДЛИВОСТІ ЯК МЕТА ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ	232
<i>Данильян О. Г.</i> ДЕЯКИ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА УПРАВЛІННЯ ПРАВОВИМ ВИХОВАННЯМ	233
<i>Дзьобань О. П.</i> ПРАВОВА СОЦІАЛІЗАЦІЯ ТА ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ: ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАСМОВ'ЯЗКУ	235
<i>Куліш А. М., Сайко Л. Ю.</i> ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	238
<i>Лозовой В. О.</i> ДЕЯКИ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ ПРОЦЕСОМ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	240
<i>Максимов С. І.</i> МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	242

<i>Мануйлов Є. М.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ВНЗ	244
<i>Требін М. П.</i> ФЕНОМЕН ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	246
<i>Шефель С. В., Коваленко І. І.</i> ПРО МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СИМВОЛІЧНОГО ПІДХОДУ ДОСЛІДЖЕННІ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ ПРАВОВИХОВАННЯ	248
<i>Анучина Л. В.</i> ДО ПИТАННЯ ГУМАНІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ.....	250
<i>Жданенко С. Б.</i> ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ СЕРЕД ПРІОРИТЕТІВ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ	252
<i>Калиновський Ю. Ю., Кальницький Е. А.</i> ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В ЯПОНІІ	254
<i>Колесніков М. П.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ СУСПІЛЬСТВІ.....	256
<i>Лубко І. М.</i> ВЗАЄМОЗУМОВЛЕНІСТЬ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ І ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	259
<i>Пивоваров В. М.</i> ПРАВОВА КУЛЬТУРА В СІМ'І.....	261
<i>Трофименко В. А.</i> БОЛОНСЬКА СИСТЕМА ОСВІТИ ЯК КРОК ДО ВИХОВАННЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА	263
<i>Ценко М. Б.</i> ЕТИКЕТ У ВИХОВАННІ МАЙБУТНЬОГО ЮРИСТА	265
<i>Бургарт Т. І.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ І ПРОЦЕС СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ НОТАТКИ	267
<i>Захарова В. О.</i> ЕКОПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЇ ЙОГО ВИВЧЕННЯ	269
<i>Ковальчук О. Г.</i> ФОРМУВАННЯ У МОЛОДІ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ	272
<i>Меліхова Ю. А.</i> ФІЛОСОФСЬКЕ, ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ТА ЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ МОРАЛЬНОЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ СУДДІ: ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ	273
<i>Осташова В. О.</i> ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО САМОВИХОВАННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	275
<i>Тітомир О. С.</i> ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН: ДО ПОСТАНОВЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ	277
НАШІ АВТОРИ.....	280
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	282
ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ.....	283

Тираж 100 прим. Зам. № 542.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
Адреса: Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Виготовлено у друкарні ФОП Шевчун О. М.
(057) 719-49-13